

ISSN 2181-9599

Doi Journal 10.26739/2181-9599

ЎТМИШГА НАЗАР

8 СОН, 3 ЖИЛД

ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ

НОМЕР 8, ВЫПУСК 3

LOOK TO THE PAST

VOLUME 8, ISSUE 3

ТОШКЕНТ-2020

Бош мухаррир:
Главный редактор:
Chief Editor:

Муртазаева Рахбар Хамидовна
тарих фанлари доктори, профессор,
Ўзбекистон Миллий университети

Бош мухаррир ўринбосари:
Заместитель главного редактора:
Deputy Chief Editor:

Джураева Нилуфар Далибаевна
тарих фанлари номзоди, доцент,
Ўзбекистон жаҳон тиллари университети

"Ўтмишга назар" илмий журнали таҳририй маслаҳат кенгаши
редакционный совет научного журнала "Взгляд в прошлое"
Editorial board of the scientific journal Looking into the past

Кебадзе Мадонна

*Доктор исторических наук, Телавский
государственный университет, Грузия*

Бурдиашвили Майя

*Доктор исторических наук, Телавский
государственный университет, Грузия*

Кожакева Ляззат Темировна

*тарих фанлари доктори, доцент,
Хотин-қизлар давлат педагогика
университети, Қозоғистон Республикаси*

Сагдуллаев Анатолий Сагдуллаевич

*тарих фанлари доктори, профессор, академик,
Ўзбекистон Миллий университети*

Бобожонова Дилором Бобожонова

*тарих фанлари доктори, профессор,
Ўзбекистон жаҳон тиллари университети*

Зияева Доно Хамидовна

*тарих фанлари доктори, профессор,
ЎзР ФА Тарих институти*

Аширов Адхам Азимбаевич

*тарих фанлари доктори, профессор,
ЎзР ФА Тарих институти*

Агзамова Гулчехра Азизовна

*тарих фанлари доктори, профессор,
ЎзР ФА Тарих институти*

Ульжаева Шохистахон Мамажоновна

*тарих фанлари доктори,
Тошкент кимё - технология институти*

Бабаджанова Нодира Абдуллаевна

*тарих фанлари номзоди, доцент. Ўзбекистон
давлат жаҳон тиллари университети*

Рахмонкулова Зумрад Бойхураевна

*Тарих фанлари номзоди, доцент
Ўзбекистон Миллий университети*

Махкамов Қодиржон Одилжонович

*PhD, катта ўқитувчи
Наманган давлат университети*

Гофоров Шокир Сафарович

*тарих фанлари доктори, профессор
Самарқанд давлат тиббиёт институти*

Эргашева Юлдуз Алимовна

*Тарих фанлари доктори, профессор
Қарши муҳандислик-иқтисодиёт институти*

Теймураз Ахалмосулишвили

*профессор, Телавский государственный
университет, Грузия*

Халикова Рахбар Эргашевна

*тарих фанлари доктори, профессор,
Тошкент давлат техника университети*

Ишанходжаева Замира Райимовна

*тарих фанлари доктори, профессор,
Ўзбекистон Миллий университети*

Кобзева Ольга Петровна

*тарих фанлари доктори, профессор,
Ўзбекистон Миллий университети*

Одилов Абдор Анварович

*тарих фанлари номзоди, доцент,
Ўзбекистон Миллий университети*

Ерметов Аваз Абдуллаевич

*тарих фанлари доктори, доцент,
Ўзбекистон Миллий университети*

Саипова Камола Давляталиевна

*тарих фанлари номзоди, доцент,
Ўзбекистон Миллий университети*

Джоробекова Айнуэр Эшимбековна

*тарих фанлари номзоди, профессор,
Ташқи ишлар вазирлиги қошидаги Дипломатия
академияси, Қозоғистон Республикаси*

Толипов Файзулла Саидович

*тарих фанлари номзоди, доценти
Тошкент давлат техника университети*

Халмуратов Бахтиёр Режавалиевич

*PhD, доцент
Наманган давлат университети*

Page Maker | Верстка | Саҳифаловчи: Хуршид Мирзахмедов

Контакт редакций журналов. www.tadqiqot.uz

ООО Tadqiqot город Ташкент,
улица Амира Темура пр.1, дом-2.
Web: <http://www.tadqiqot.uz/>; Email: info@tadqiqot.uz
Тел: (+998-94) 404-0000

Editorial staff of the journals of www.tadqiqot.uz

Tadqiqot LLC the city of Tashkent,
Amir Temur Street pr.1, House 2.
Web: <http://www.tadqiqot.uz/>; Email: info@tadqiqot.uz
Phone: (+998-94) 404-0000

1. Зухра Арипова МИСРДА МАМЛУКЛАР ДАВРИ (1250-1517) АРХИТЕКТУРАСИНИНГ ҲОМИЙЛИК МАСАЛАЛАРИ.....	4
2. Шавкат Амонтурдиев МАРКАЗИЙ ОСИЁ КЎЧМАНЧИ ХАЛҚЛАРИНИНГ СИЁСИЙ БИРЛАШИШИДА ТАБИЙЙ ОМИЛЛАР.....	13
3. Махбуба Баратова КИБЕРМАКОН ШАРОИТА ДИНИЙ ДУНЁҚАРАШ.....	20
4. Шухрат Бозоров АҲМАД ДОНИШ МАЪРИФАТПАРВАР ВА ЖАМОАТ АРБОБИ.....	29
5. Шавкатжон Жумаханов, Абдуқодир Тошпўлатов МАРКАЗИЙ ОСИЁДА АМАЛГА ОШИРИЛГАН МИЛЛИЙ-ҲУДУДИЙ ЧЕГАРАЛАНИШНИНГ ТАРИХИЙ-ГЕОГРАФИК ТАҲЛИЛИ.....	35
6. Гулчеҳра Раҳимова ЎЗБЕКИСТОНДА 1940-1980 ЙИЛЛАРДА САНОАТЛАШТИРИШ СИЁСАТИНИНГ ОҚИБАТЛАРИ.....	51
7. Алексей Грицина, Комил Раҳимов, Омон Маширов ЎРТА АСР ХОВОС ОШХОНА ИДИШЛАРИГА ТАВСИФ.....	59
8. Шоҳжаҳон Рашидов АМИН НИЁЗОВ СИЁСИЙ ПОРТРЕТИГА ЧИЗГИЛАР.....	65
9. Озодбек Раджабов, Ҳамза Қаландаров ХІХ АСР БРИТАНИЯ ТАШҚИ СИЁСАТИДА “КАТТА ЎЙИН” МАСАЛАСИ ВА УНИНГ ИНГЛИЗ ТАРИХШУНОСЛИГИДА ЁРИТИЛИШИ.....	72
10. Равшан Сиддиқов ГЛОБАЛЛАШУВ ДАВРИДА ЎЗБЕКИСТОНДА ОЛИЙ ТАЪЛИМНИ РИВОЖЛАНИШ ТЕНДЕНЦИЯЛАРИ ВА МУАММОЛАРИ (1991-2016 ЙИЛЛАР).....	78
11. Сарвар Қулдашев МАҲМУД КОШҒАРИЙНИНГ “ДЕВОНИ ЛУҒОТИ ТУРК” АСАРИДАГИ УНВОН ВА ЛАВОЗИМЛАР ҲАҚИДА АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР.....	91
12. Sadoqat Xo'ja yorova XVIII-XIX ASRLARDAGI ROSSIYA IMPERIYASI VA QO'QON XONLIGI DIPLOMATIC ALOQALARINING TARIXSHUNOSLIKDA YORITILISHI.....	98

ЎТМИШГА НАЗАР ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ LOOK TO THE PAST

Зухра Арипова,

тарих фанлари номзоди, доцент
Ўзбекистон халқаро ислом академияси,
aripova.zuxra@mail.ru

МИСРДА МАМЛУКЛАР ДАВРИ (1250-1517) АРХИТЕКТУРАСИНИНГ ХОМИЙЛИК МАСАЛАЛАРИ

For citation: Zukhra Aripova, SPONSORSHIP OF ARCHITECTURE DURING THE MAMLUK PERIOD IN EGYPT (1250-1517). Look to the past. 2020, vol. 8, issue 3, pp.4-12

<http://dx.doi.org/10.26739/2181-9599-2020-8-1>

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада муаллиф Мисрда 1250-1517 йилларда ҳукмронлик қилган мамлук султонларининг меъморий иншоотларга қилган ҳомийликлари масаласининг тарихий томондан ёритган. Масаланинг ушбу жиҳати шу пайтга қадар республика ва халқаро доирада нашр этилган ишларга қўшимча материал бўлиб хизмат қилади.

Калит сўзлар: масжид, мадраса, вақф, хонақоҳ, зовия, работ, Миср, архитектура, мамлук.

Зухра Арипова,

кандидат исторических наук, доцент
Международная исламская академия Узбекистана
aripova.zuxra@mail.ru

СПОНСОРСТВОАРХИТЕКТУРЫ В ПЕРИОД МАМЛЮКОВ В ЕГИПТЕ (1250-1517)

АННОТАЦИЯ

В статье автор исторически обсуждает вопрос о спонсорстве архитектурных сооружений мамлюкскими султанами, правившими в Египте в 1250-1517 годах. Данный подход к этому вопросу послужит дополнительным материалом к ранее опубликованным работам в республиканских и международных научных кругах.

Ключевые слова: мечеть, медресе, фонд вакфа, ханака, зовия, работ, Египет, архитектура, мамлюк.

Zukhra Aripova,

doctor of Philosophy (PhD), docent
International islamic academy of Uzbekistan
aripova.zuxra@mail.ru

SPONSORSHIP OF ARCHITECTURE DURING THE MAMLUK PERIOD IN EGYPT (1250-1517)

ABSTRACT

In the article, the author historically discusses the issue of sponsorship of architectural structures by the Mamluk sultans who ruled in Egypt in 1250-1517. This approach to this issue will serve as additional material to previously published works in international and republican scientific circles.

Index Terms: mosque, madrasah, waqf fund, khanaka, zoviya, works, Egypt, architecture, mamluk.

1. Долзарблғи:

Бугунги кунда мамлакатимиз маънавий-маърифий соҳада инновацион туб ўзгаришлар босқичидан ўтаётган бир даврларда ислом маърифати ва маданиятининг тикланиши, ислом артефактлари, хусусан тарихи, ёдгорликлари, илмий мероси кабиларни чуқур ўрганиш ва тадқиқ этиш давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Хусусан, диний-маърифий соҳани ривожлантириш йўлида Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш. Мирзиёев ташаббуси билан Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази, Ўзбекистон ислом цивилизацияси маркази, Самарқандда Калом ва Ҳадис мактаблари, Бухоро Мир Араб мадрасасига олий таълим муассаси мақомини бериш, Тошкент ислом университети негизда Ўзбекистон халқаро ислом академиясини ташкил қилиш кабилар мазкур туб ўзгаришларнинг ёрқин мисолидир. Президентимиз “Буюк тарихда ҳеч нарса изсиз кетмайди. У халқларнинг қонида, тарихий хотирасида сақланади ва амалий ишларида намоён бўлади. Шунинг учун ҳам у қудратлидир. Тарихий меросни асраб-авайлаш, ўрганиш ва аجدодлардан авлодларга қолдириш давлатимиз сиёсатининг энг муҳим устувор йўналишларидан биридир” – деб, бежиз айтмаганлар. [1] Ўзбекистон ва Мисрни, гарчи орадаги масофа узоқ бўлса-да, тарихий-маданий муштараклик, анъанавий дўстлик ва яқин ҳамкорлик бирлаштириб туради. Мамлуклар сулоласи ҳукмронлиги даврида Қоҳирада “Ҳадиқат ул-Узбакийя”, яъни “Ўзбеклар боғи” деб номланган илк боғ ташкил этилган бўлиб, йиллар ўтиши билан боғ ва унинг атрофидаги ҳудудлар бугунги кунда ҳам айнан мана шу ном билан машҳур. Мисрда 1250-1382 йилларда баҳрий мамлуклар, 1382-1517 йилларда буржий (черкес) мамлуклари ҳукмронлик қилганлар. Мутахассислар фикрича, XIII-XV асрларда Мисрда ҳукм сурган мамлуклар султонлиги давлатида уни тили, тарихи, анъаналари, меъморчилик услублари, таълим тизими жиҳатидан Ўрта Осиё ва Мисрнинг зикр этилган асрлар тарихида жуда кўп ўхшашликлар мавжуд. Мутахассислар фикрича, XIII-XV асрларда Мисрда ҳукм сурган мамлуклар султонлиги давлатида уни тили, тарихи, анъаналари, меъморчилик услублари, таълим тизими жиҳатидан Ўрта Осиё ва Мисрнинг зикр этилган асрлар тарихида жуда кўп ўхшашликлар мавжуд. Шу жиҳатидан ҳам бу давр тарихини қиёсий ўрганиб, таҳлил қилиш муҳим масалалардан саналади.

2. Методлар ва ўрганилганлик даражаси:

Мақола умум қабул қилинган тарихий методлар-тарихийлик, қиёсий-мантикий таҳлил, кетма-кетлик, ҳолислик тамойиллари асосида ёритилган. Ўрта асрларда мамлук султонлари ҳукмронлиги даврида (1250-1517) Миср ва Сурияда ислом санъатининг гуллаб-яшнаши – меъморчиликни юксалиши даври бўлган. Уларнинг ғайрату шижоатлари туфайли мамлук султонлари саҳоватли меъморчилик ва санъат ҳомийларига айландилар. Мамлук бошқаруви остида савдо ва қишлоқ хўжалиги гуллаб-яшнади ва уларнинг пойтахти Қоҳира Яқин Шарқнинг энг бой шаҳарларидан бирига, илм фан, санъат ривожланган фаолият марказига айланди. Бу Қоҳирани, ўрта аср тарихчиси Ибн Халдуннинг сўзлари билан айтганда, “оламнинг маркази ва дунёнинг боғи” га айлантирган. Ушбу иншоотларни гумбазлари, ҳовли ва шаҳар бўйлаб тарқалиб кетган миноралари бор эди. Мамлуклар даври ижтимоий-сиёсий, маданий, адабиётга оид кўплаб илмий мақолалар ёзилган, қисқа видео материаллари тайёрланган. Ўша даврга оид қўлёзма асл манбаларнинг ўрганилиши бу давр бўйича ҳолисона баҳо бериш имкониятини юзага келтиради. Ўрта аср тарихчиси ал-

Мақризийнинг Мисрнинг қадимги ўрта асрлардаги ёдгорликлари ва шаҳарларини тасвирлашга бағишланган “Китоб ал-мавоиз ва-л-ийтибор би-зикр ал-хутат ва-л-осор” [2] “(Қохирани) маҳаллалари ва ёдгорликлари билан тавсиф этишда насихатомуз китоб”), Бадриддин ал-Айний (762/1360) нинг “Ақд ал-Жамон фи тарих аҳл аз-замон” [3] (Замон одамлари тарихидан марваридлар шодаси), Абдуллаҳмон ас-Саҳовий (831-900/1427-1497) нинг “Китоб ат-тибр ал-масбук фи зайл ас-сулук” [4] (Ас-Сулукни тўлдириш қуйма олтин руда китоби), Жалолиддин ас-Суютий (849-911/1445-1505) нинг “Китоб ҳусн ал-муҳодара би ахбор Миср ва-л-Қоҳира” [5] (Миср ва Қоҳира хабарлари хусусида гўзал маъруза), Шаҳобиддин ан-Нувайрий (677/1279-733/1333) нинг “Нихоят ал-араб фи фунун ал-адаб” [6] (Адаб илмларида мақсаднинг ниҳояси) каби асарларда кўрилатган мавзуга доир энг қимматли фикрлар келтирилган. Шунингдек, бу даврда қурилган обидалар бўйича ғарб олимларидан Леонор Фернандес, Дональд Уиткомб, Жан-Клод Гарсен, Ван Берчем, япон олими Муцуо Каватоко [7] шунингдек, араб олимларидан Ҳасан Абд ал-Ваҳҳоб, Суад Моҳир Муҳаммад, Аҳмад Халаф Ас-Сабъавийларни эътироф этиш мумкин [8].

Мисрда мамлуклар ҳукмронлиги (1250-1517) давридаги ижтимоий-маданий соҳалари, хусусан у билан боғлиқ сиёсий ҳодисалар, меъморчилиги, ҳарбий тизими, давлат тузуми, диний ҳолати ва тасаввуфга оид мавзулари ҳақида тарихчи олимлар томонидан ўрганилиши муҳим бўлган асосий мавзулардан бири бўлиб келган. Ўша даврда ислом динининг мавқеи, унинг муҳитида юзага келган тасаввуф, уларнинг тарихи, жамиятга кўрсатган таъсири, ижтимоий асослари, диний таълим берилувчи масканлари, таълим тизимининг Миср ҳаётида тутган ўрнига оид масалаларни тадқиқ этиш долзарб мавзулардан саналади. Ўрта аср тарихчиларининг бу борада яратган асарларини ўрганиш ва илмий тадқиқ этиш бугунги кунда манбашунос ва исломшунослар олдида турган муҳим вазифалардан биридир. Собик иттифоқ даврида мустабид тузум манфаатларини кўзлаган ҳолда ислом дини, тарихи ва диний илмларни ўрганиш даҳрийлик сиёсати нуктаи назаридан амалга оширилиб, асоссиз ҳолда қораланган, уларни халқимиз онгидан, хотирасидан ўчиришга уринишлар бўлган. Масалан, Миср тарихининг баҳрий мамлуклар даври, улар келиб чиқиши туркий бўлганлиги сабабли юртимизда деярли ўрганилмаган.

Мустақиллик туфайли, собик иттифоқ даврини танқидий баҳолаб, буюк маданият, ўтмишдаги бой анъаналар, ислом тарихини ҳеч қандай мафкуравий тазйикларсиз ҳаққоний равишда ўрганиб, таҳлил қилиш имконига эга бўлинди.

Дин хусусан, ислом дини доимо Шарқда ҳам, Ғарбда ҳам тарихий ва маданий тараққиётга кучли таъсир этиб келган социопсихологик омиллардан бири бўлиб ҳисобланади. Дарҳақиқат, ушбу даврда Мисрда фаолият юритган мамлук султонларининг дастлабки баҳрий мамлуклар келиб чиқиши мовароуннаҳрлик бўлган. Улар Мисрни гуллаб-яшнаши учун вақф жамғармаси ва ўз ҳисобларидан қатор обидалар қургани ва ҳозирги кунда ҳам бу ёдгорликлар жаҳон аҳлини ҳайратга солаётгани боис, бу борада тадқиқотлар олиб бориб, халқимизни хабардор этиш бугунги кундаги энг муҳим масалалардан бири саналади.

3. Тадқиқот натижалари:

Мамлук султонлари жомеъ, масжид, мадраса билан бир қаторда работ, зовия, хонақоҳ, даргоҳ каби номлар билан аталган тариқат аъзолари фаолият кўрсатадиган масканлар ҳам барпо этганлар. Баъзан бу жойлар ўша тариқатнинг номи билан бирга тилга олинади: мавлавийхона, қаландархона ва ҳоказо. Бир тариқатнинг барча масканлари ўша тариқат шайхи жойлашган хонақоҳга қарашли бўлади. Бу жой “пир уйи” ҳам дейилади. Кичикроғи зовия деб аталган. Хонақоҳ ва зовиялар жамият орасида тез тарқалиб, нафақат тариқат аҳлига, балки оддий халққа ҳам таълим-тарбия, маданият ва иршод хизмати кўрсатадиган, ҳатто иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан жамиятни бошқарадиган ҳар томонлама фаол бир муассасага айланди. Мадрасалар жамиятнинг олий мақом-ўзига тўқ тоифасига хитоб этса, хонақоҳлар кенг халқ оммасининг таълим-тарбия ва иршод ўчоғи сифатида фаолият олиб борган. [9].

Мамлук даври меъморчилиги кўпинча ўзига хос дизайни билан эмас, балки кўпроқ султон бошқаруви даври билан таснифланади. Қизиғи шундаки, мамлук султонлари ва

амирлари бинолар санъати ҳақида кўпроқ маълумотга эга бўлишган. Мамлук султонлари бойлик ва кучга эга бўлганлиги сабабли, бир нечта бинолар лойиҳаларини ҳомийлик қилишга қодир эдилар. Мамлук султонларидан Зоҳир Бейбарс, ан-Носир Муҳаммад, Носир Фараж, ал-Муайяд, Барсбой, Қайтбай ва ал-Ашраф Гансух ал-Ғуврий ҳомийлар сифатида пойтахт Қоҳира шаҳрида битта улкан ёдгорликка қурдиришга эътибор беришдан кўра, кўп масжидлар қуришни афзал кўришди.

Мамлуклар даври меъморчилиги Ислом меъморчилик тарихидаги кенг ўринга эга. Мамлуклар ва ислом маданий ва ижтимоий тарихи нуқтаи назаридан рамзий ва ижтимоий-маданий атрибутлари бўйича, ўрта асрлардаги бошқа ислом меъморчилиги учун одатда етишмайдиган урф-одатлари, меъморий анъаналари мавжуд. Миср, Фаластин, Ливан ва Сурия шаҳарларида ҳозиргача бўлган жуда кўп турли хил мамлук даври тарихий ёдгорликлари, жами манбалардан ҳисобланиши мумкин бўлган ёдгорликларнинг бир қисми ҳисобланади. Икки юз олтмиш еттийил мобайнида султонлар, амирлар ва маҳаллий аҳоли қиборлари ҳомийлик қилган Қоҳира, Дамашқ, Ҳалаб, Триполи ва Қуддусда, шунингдек, кичик шаҳар ва қишлоқларда кичик ва катта, хусусий ва оммавий, дабдабали ва пухта ўйланган, барча турдаги кўплаб лойиҳалар амалга оширилган.

Маълумки, хайрия ишлари - Исломнинг асосий устунларидан бири бўлганлиги сабабли, ушбу хайрия лойиҳалари султоннинг ҳукмрон дин пешволари, уламолар, шунингдек, аҳоли орасида обрў эътибори ошишига сабаб бўлган. Бу каби лойиҳалар том маънода мамлук султонларига фаолиятларини қонуний эканлигини таъминлашга ёрдам берди.

1250-1517 йиллар давомида қурилган баъзи бинолар бизгача етиб келмаган, аммо адабий манбаларда улар ҳақида маълумотлар ёзилган. Диний ёки дунёвий хусусиятга эга бўлган иншоотларни кенг турдагилари сақланиб қолган. Ёзувлари, адабий манбалари ёки вақф ҳужжатлари асосида ушбу тоифадаги биноларни қуйидаги тўрт тоифага гуруҳлаб, таснифлаш мумкин: 1) диний – жомеъ (жомеъ масжидлари), масжид, мадраса, хонақоҳ, 2) ижтимоий-социал – зовия, рибот (мискинлар уйи, ғарибхона, қарвонсарой), бемористон (касалхона), сабил (йўловчилар учун қўнолға), сабил-куттаб (илм изловчилар учун қўнолға), ҳаммом; 3) қаср ёки уйлар – дор – уйлар (қа'ах, ривок, табақах, раб'); 4) тижорат-саноат – қайсарийа (усти ёпиқ бозор, раста), вакала (қарвонсарой, арзон меҳмонхона), хон (пешхон), фундуқ (меҳмонхона), сувқ (бозор), ми'сара (мойжувозхона), тахун (тегирмон), фурн (ўтхона), мактаба (кутубхона), сиржа (чироқ, лампа сотиладиган жой) каби иншоотларини ўз ичига олади. Муайян вақтда қурилган диний ва дунёвий биноларнинг баҳолаш нисбатан қийин. Бизнинг ҳозирги тушунча ҳомийлар томонидан қурилган биноларни қуриш учун танлов қандай амалга оширилганлиги, иқтисодий, сиёсий ва ижтимоий омиллар ҳақида умумий хулосалар беришимизга ёрдам беради.

Султон Бейбарс ал-Бундуқдорий 665-67 / 1266-69 йилларда Қоҳирадан ташқаридан жой танлаб, жуда катта масжидни қурдирди. У бундан бир неча йил олдин мадраса қурган ва унга ҳеч қандай ўзгартириш киритмасликни талаб қилган эди. Ал-Мақризийнинг сўзларига қараганда, Зоҳир Бейбарс Қоҳира шаҳридаги ўзи қурдирган мадрасасига борган ва унга фақиҳ, мискин шахс сингари кириб, “бу менинг Оллоҳга бағишлаган жойим” – деб, айтган [10]. Ўлганимда кейин мени бу ерга қўмманг ва бу ердаги ҳеч нарсани ўзгартирманг, деган [11].

Султон Зоҳир Бейбарс ҳар доим қабристонларни шаҳар марказларидан узоқроқ тутишга ҳаракат қилган. У дафн қилиш онлари шаҳар атрофида бўлиши, одамлар руҳиятига ва шаҳарларнинг ривожланишига салбий таъсир кўрсатади, деб ҳисоблаган [12]. Қизиғи шундаки, кубба (гумбаз, кубба, равоқ)ни диний жамғармаларга қўшиш одати баҳрий мамлук султонлари томонидан қабул қилинган, уларнинг ҳукукий фаолиятимасжид ёки ўқиш жойи жойлашган макон сифатида Вақф ҳужжатларида кўрсатилган [13].

Ўрта аср тарихчиси ал-Мақризий мамлуклар давридаги бемористон (касалхона) лардаги ҳолатга баъзи хизматларни қисқача таърифини берган. Ушбу шифохона томонидан тақдим этиладиган хизматлар ҳақида батафсил маълумотлар ҳозирги кунгача

кутубхоналарда сақланиб келинмоқда[14].Султон Қалавун номига ра'ис аль-атибба(бош шифокор) номидан чиқарилган 684/1285 йил билан расмийлаштирилган, иккала хазина хужжатлари матнларини ўқиш ҳам қизиқ. Биринчи мактубда ““Илм (илм), бизга айтилганидек, икки турдан иборат: ‘Илм ал-Адйан(диний фанлар) ва илм-ал-абдан (тана фанлари, анатомия), буларБиз иккаласига эътибор қаратишимиз ва улар учун абадий ҳаётни таъминлайдиган кунларни яратишимиз керак деганидир. Шундай қилиб, бизда тақводорликка асосланган, яъни бири диний, иккинчиси тана соғлиғи учун иккита биздан кейин ҳам фаолият юритадиган ёдгорликлар бор”– деб, ёзилган[15].

Бемористон (касалхона)га ўқитувчи лавозимига Қози Мухаддабид-динни тайинлаш бўйича шу ҳукмдор томонидан бошқа хужжатда шундай дейилади:Биз ўтган ҳукмдорлар ўз фуқароларига нисбатан оқилона сиёсат олиб бормаганларини кўрдик.Улар ислом илмларига катта қизиқиш кўрсатдилар, аммо тана фанлари (тиббиёт, анатомия)ни менсимадилар. Улар мадрасалар қурдилар, лекин шифохоналар қуришга эътиборсиз бўлдилар. Биз инсон саломатлиги ва фаровонлиги устун кўриладиган, кўзни қамаштирувчи бемористон (касалхона)ларни қурдик[16].

Жомеъ масжидлари, иншоатларда баъзи топилган ёзувлар вабаъзи ёдгорликлар ёзувларида мавжуд “мин маалиҳи ал-хосс” (унинг шахсий маблағлари) ёки “инша’а ли (бу... (исм) томонидан қурилган) каби иборалар ва ўрта аср манбалари ҳисоботлари, вақф хужжатлари ўртасидаги тафовутлар ҳомийлик масаласини ҳал қилишдажуда эҳтиёткорликни талаб қилади. Масалан, Хованд Барака мадраса масаласида (Умм ас-Султон-Ша’бон), 770 / 1368-69 йилларда қурилган – ёзувлар Шаъбон Султон ушбу муборак мадрасани онаси учун қуришни буюрганлигини аниқ кўрсатиб турибди. (Амара би-инша’ ҳазихи ал-мадраса ал-муборака ли-валидатихи Мавлаана Ас-Султон Малик ал-Ашраф Ша’бон)[17]. Аммо вақф ва манбаларда унинг онаси (инша’ат, банат) унинг қурилиши учун пул тўлагани ҳақида аниқ айтилган[18].

Ўрта аср тарихчиси Ибн Ийёс 859/1455 йилда “ан-Нозир ал-хосс” ал-Жамол Юсуф томонидан қурилган бир мадрасани эслайди. Унинг ёзишича, ал-Жамол Юсуф султон номидан мадраса қурдиришни бошлаган. Аммо харажатларни Султон пулидан эмас, балки ўз маблағидан тўлаган. Бу мадрасани рўппарасида султон оиласининг дафн маросимлари учун зовия қурдирган[19]. Бошқа жойда Амир Жаддада Фахриё мадрасасини қуриб, унга Султон номини ёздиган[20]. Баъзида амирлар томонидан қурилган бинолар ёзувларида султонлар исмларига иқтибос келтириш ҳолатлари мавжуд. АмирЎзбек Ал-Юсуф масжидида (900 / 1494-95) ёғоч эшикка Султон ал-Малик ал-Ашраф Абу ан-Носир Қайтбой исмини тилга олиб, унга ҳамдлар айтилган ёзув бор[21]. Бу билан у султонга эҳтиром кўрсатганидан далолат беради.

Мамлук султонлари оилаларидан баъзи аёллар диний бино иншоатларни қуришди, айниқса Султон ан-Носир Мухаммад ҳукмронлиги давридан бундай ҳолат сезиларли равишда ошган.Малика Ситт Хадақ (740 / 1339-40) масжид, Умм ас-Султон Ша’бон эса ўз мадрасасини (770 / 1368-69) қурди. Умм Ануук 749/1348 йилда Тўғойноми билан машхур бўлган хонақоҳини, Бейбарс Жашангирнинг кизи 684 / 1285-86 йилда Рибот ал-Бағдодияни қурган. Уларни қурилишига сўфий жамғармалари ёки бошқа хайрия ташкилотлари ҳомийлик қилган[22].

Бир қатор муҳим жомеълар, масжидлар оддий аҳоли орасидан чиққан маблағи бор фуқаролар томонидан ҳам қурилган. 672/1273 йилда Дайр ат-Тийн жомеъсини вазир Тож ад-Дин Ибн Ҳанна қурган.Ибн Ҳанна эски жомеъ масжиди Жума намози вақтида шу мавзе аҳолисига торлик қилишини инобатга олиб, 672/1273 йилда масжидни бузишва қайта қуришга қарор қилди[23].Худди шунингдек, вазир Са’д ал-Иброҳим ал-Баширий янги уйга кўчгач, уни ёнидаги Биркат ар-Ратлий жомеъ масжидини қайта тиклаб, янгилашга қарор қилганди[24].

Зохир Бейбарс келиб чиқишидан қатъий назар ажам ва араб ёш, ўрта ёш ва қариялардан иборат 400 та суфийни йиғган[25]. Роботда бошпанасиз 100 та фақир, шайх, имом, муаззин, ходим ва эшикбон бўлган. Шунингдек, хонақоҳда китоблар хазиначиси ёки

бошқача қилиб айтганда, кутубхона қўриқчиси бор эди. Мамлуклар даврида худди ҳозиргидагидек китобларни сақлаб, бир ёки бир неча ойда китобларни қайтариб берадиган ва уларни ўз вақтида берилиши ва йўқолмаслигига масъул шахс бўлган[26]. Кутубхонада китоблар тартиби, жилдланиши тизимли тарзда эди[27].

Хонақоҳларда шакар, шарбат, дори-дармон, шунингдек суфийларни даволаш учун қахқол (кўз табиби), бошқа вазифаларда қандил ва чироқларни таъмирловчи, сувларни алмаштириб турувчи ваққод ва ҳайдовчи, фаррош, йиғиб терувчи, соқий бор эди. Хонақоҳдаги бу каби вазифалар билан оддий халқ табақасидаги ёшлар машғул бўлардиларки, бунинг асосий сабаби яшаш учун бошпана берилгани, иқтисодий зарурий ҳожатларига қаратилганида эди.

Хонақоҳда ошхона бўлиб, ошпаз суфийлар учун овқат пиширган, меъёр бўйича таом ва унга нон қўшиб берилган. Шунингдек, рамазон ойида, қурбон ҳайити ва ашуро кунларида ҳар йили агар хонақоҳ шайхи лозим деб топса, ширинликлар тарқатилган. Бу хонақоҳда бўйдоқлар учун кунига 2 маҳал овқат, қиш ва ёз фаслларида қисва, ойига ҳар бир суфий учун 20-30 дирхам, ҳар жума куни кийимларини ювиш учун совун ва қувват бўлиши учун шакар берилган[28].

Гарчи ер хайр-эҳсоннинг муҳим қисми бўлса ҳам, вакала (карвонсарой, арзон меҳмонхона), қайсарийа (усту ёпиқ бозор, раста), фундуқ (меҳмонхона), матбах (ошхона), матбах суккар (ширинликлар дўкони), ми'сара (мойжувозхона), раб', қа'ах, ривок, табақах (уйлар) каби тижорат кўчмас мулк сармояларини қуриш ва ижарага беришга кўпроқ эътибор берилган[29]. Ушбу маблағлар мамлуклар ҳукмронлиги даврида шаҳарни ўзгартириб, гўзал бўлишини таъминлаган. Шаҳар марказларида ўз манфаатларига мос равишда қайта қуриш учун катта ер майдонларини сотиб олишга рухсат берилди. Вақф маблағлари ҳақидаги маълумотлар, ўша вақтдаги маълум бир мавзедаги сотиб олинган ерлар қандай мақсадларга йўналтирилгани бўйича ҳулосалар қилишга ёрдам беради.

Мамлук султонларининг хайрия тузилмалари сунний мазҳаб ҳимоячилари ва тасаввуф аҳли, маҳаллий муқаддас жойларнинг ҳомийлари сифатида рамзий ролини кучайтирди. Бундан ташқари, тақводорларнинг хайр-эҳсонлари Султоннинг вафотидан кейин унинг оиласининг молиявий келажагини таъминлашда муҳим рол ўйнади, Мамлук султонлиги тахт отадан ўғилга ўтадиган, меросхўр шаклида эмасди. Султоннинг ўғиллари ўлимидан кейин камдан-кам ҳолатларда тахтга ўтирдилар, тахтга ўтирган бўлса ҳам, кўп вақт ҳукмронлик қилишига уларнинг вассаллари йўл қўймаган. Султоннинг оиласи ва авлодлари у барпо этган турли вақф муассасаларини назорат қилиб, ушбу муассасалардан тушган маблағнинг бир қисмини солиқсиз даромад сифатида сақлаб қолиш орқали ўзларини эҳтиёжларини таъминлашлари мумкин бўлган, уларнинг бу маблағлари кейинги султонлар томонидан бекор қилинмаган. Шундай қилиб мамлук султонлари нафақат ўзлари, балки келажак авлодларини ҳам турмуш тарзини таъминлай олишган. Мамлук ҳукмдорлари иншоатларни барпо этилиши жуда реал прагматик имтиёзларга асосланган.

4. Ҳулосалар:

Масалага ҳулоса тарзида қуйидагиларни таъкидлаш мақсадга мувофиқдир:

- Мамлук султонларининг хайрия тузилмалари сунний мазҳаб ҳимоячилари ва тасаввуф аҳли, маҳаллий муқаддас жойларнинг ҳомийлари сифатида рамзий ролини кучайтирди. Бундан ташқари, тақводорларнинг хайр-эҳсонлари Султоннинг вафотидан кейин унинг оиласининг молиявий келажагини таъминлашда муҳим роль ўйнади. Бу муассасалар кейинчалик султон оила аъзолари турмуш тарзини яхшиланишига, уларни келажаклари яхшиланишига хизмат қилган;

- баъзи манбалар ва вақф ҳужжатлари орасидаги тафовутлар ва биноларнинг ёзувлари шуни кўрсатадики, бинонинг ҳақиқий ҳомийси кимлигини билиш қийин масала ҳисобланади. Қандай иншоат қурилиши ва жойлашуви масаласи, ёдгорликларни танлашда қандай омиллар таъсир қилганлигини аниқлаш вазифалари тадқиқ қилиниши муҳимдир;

- иншоатларни куришда Мамлук султонлари вақф маблағлари ва ўзларининг шахсий маблағларидан ҳам фойдаланишган. Шунингдек, нафақат султонлар балки бадавлат кишилар ҳам бундай биноларни куришган;

- 1250-1517 йилларда Мисрда ҳукмронлик қилган мамлуклар фақатгина диний муассасалар эмас, балки саноат, тижоратни ривожлантиришга қаратилган вакала (карвонсарой, арзон меҳмонхона), қайсарийа (усти ёпиқ бозор, раста), фундуқ (меҳмонхона), матбах (ошхона), матбах суккар (ширинликлар дўкони), ми'сара (мойжувозхона), раб', қа'ах, ривок, табақах (уйлар) каби кўчмас мулк иншоатларини куришга ҳам эътибор қаратишган. Бу эса, ўз навбатида иқтисодий омилларни ривожланишига таъсир ўтказган.

Иктибослар/ Сноски/References:

- [1] Speech by the President of the Republic of Uzbekistan ShavkatMirziyoyev at the opening ceremony of the 43rd meeting of the Council of Foreign Ministers of the Organization of Islamic Cooperation //Xalqso'zi, October 19, 2016.
- [2] Taqi al-Din Abu al-Abbas Ahmad bin Ali bin Abd al-Qadir al-Ubaydi al-Maqrizi."Kitob al-mavoizwa-l-i'tibor bi-zikr al-hutatwa-l-osor" (Sermons and consideration by mentioning plans and implications).Boulaq: Ost. 2002;
- [3] Badr Al-Din Mahmoud Al-Aini."Aqd al-Jamon fi tarikhahlaz-zamon"(Juman contract in the history of the people of time). Investigator Mahmoud Rizk Mahmoud, Cairo: The National Library and Documentation House. 4 volumes. 2010;
- [4] Muhammad ibnAbd al-Rahman al-Sakhawi."Kitob at-tibr al-masbuk fi zayl as-suluk" (The Book of Al-Dabr Al-Mossuoot at the Tail of the Behavior). Detective NajwaMostafaKamel. Cairo: National Library and Archives. 2002;
- [5] Jalaluddin Abdul RahmanbinAbiBakr Al Suyuti."KitobHusn-al-muhodara bi akhborMisrva-l-Qouhira" (Hassan's book The Lecture on News of Egypt and Cairo). Detective Muhammad Abu al-Fadl Ibrahim. Cairo: House of Revival of Arab Books. 1967;
- [6] Ahmed bin Abdul Wahhab Shihabuddin Al-Nuwairi."Nihoyat al-arab fi funun al-adab"(The End of Arb in the Arts of Literature) 31volumes. Detective Ibrahim Shams al-Din. Beirut - Lebanon: Dar Al-Kutub Al-Ilmiyya, 2004.v.1,3-4.;
- [7] Leonor Fernandes.Mamluk Architecture and the Question of Patronage//Mamluk studies review.Chicago: Middle east documentation center (Medoc) the university of Chicago, 1997.,Donald Whitcomb. Mamluk Archaeological Studies: A Review//Mamluk studies review.Chicago: Middle east documentation center (Medoc) the university of Chicago, 1997; Donald WhitcombWhitcomb, "Quseir al-Qadim: Text and Context in the Indian Ocean Spice Trade," al-'Usur al-Wusta 7 (1995): 25-27., Жан-Клод Гарсен Jean-Claude Garcin, Un centre musulman de la haute-Égypte médiévale: Qus" (Cairo: Institut français d'archéologie orientale, 1976;Max van Berchem, Matériaux pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum: Égypte (Cairo: Institut françaisd'archéologie orientale, 1894-1903), 3:344.Муццо КаватокоMutsuoKawatoko.A Port City Site on the Sinai Peninsula, al-Tur. Tokyo: The Middle EasternCulture Center in Japan, 1995.;
- [8] Hassan Abdel Wahab. "Ta'rix al-masojid al-asriya" (History of the ancient mosques). Cairo: The Egyptian Library, 1994., 444p.;Suad Maher Muhammad. "MasojidMisrvaavliyayha as-salihuun" (Mosques of Egypt and their Righteous Saints)., 5 volumes, The Supreme Council for Islamic Affairs, 1982. 2325p.;Suad Maher Muhammad. "al-Qohira al-qadimavaahyauha" (Old Cairo and its neighborhoods). Cairo: Egyptian General Organization for Authorship, Translation, Printing and Publishing Edition, 1962. 136p.; Ahmed Khalaf Al-Sebawi. "Dirasatarixiyya" (Historical study) / Waqf services through the book of plans for Al-Maqrizi. House Al-Kitab Al-Thaqafi, 2013;
- [9] UsmonTurar. History of Sufism. – Tashkent: Istiqlol, 1999. – P.98-99.;

- [10] Taqi al-Din Abu al-Abbas Ahmad bin Ali bin Abd al-Qadir al-Ubaydi al-Maqrizi. "Kitob al-mavoizwa-l-i'tibor bi-zikr al-hutatwa-l-osor" (Sermons and consideration by mentioning plans and implications). V.2. Boulaq: Ost. 2002 - P.300.
- [11] Jalaluddin Abdul Rahman bin AbiBakr Al Suyuti. "KitobHusn-al-muhodara bi akhborMisrva-l-Qouhira" (Hassan's book The Lecture on News of Egypt and Cairo). Detective Muhammad Abu al-Fadl Ibrahim. Cairo: House of Revival of Arab Books. 1967- P.139-141.;
- [12] Jalaluddin Abdul RahmanbinAbiBakr Al Suyuti. "KitobHusn-al-muhodara bi akhborMisrva-l-Qouhira" (Hassan's book The Lecture on News of Egypt and Cairo). Detective Muhammad Abu al-Fadl Ibrahim. Cairo: House of Revival of Arab Books. 1967- P.139-141.;
- [13] Leonor Fernandes. Mamluk Architecture and the Question of Patronage//Mamluk studies review. Chicago: Middle east documentation center (Medoc) the university of Chicago, 1997. – P.111.;
- [14] Leonor Fernandes. Mamluk Architecture and the Question of Patronage//Mamluk studies review. Chicago: Middle east documentation center (Medoc) the university of Chicago, 1997. – P.112.;
- [15] Ibn al-FuratNasir al-Din. "Tarixibn al-Furot" (Book of the History of Ibn Al-Furat). Detective Hassan Muhammad Al-Shamaa. V.8. Basra: Haddad Press, 1970.- pp. 22-25.;
- [16] Shehab Al-Din Al-Qalqshandi. "Subh al-asha fi sinaot al-insho" (Sobh Al-Asha in the Construction Industry)V. 11. Cairo: Dar Al-Kutub, 1914-1919 - pp. 253-256.;
- [17] Max van Berchem. Matériaux pour un Corpus InscriptionumArabicarum: Égypte (Cairo: Institutfrançais d'archéologieorientale, 1894-1903), V.1. - P.279.;
- [18] Taqi al-Din Abu al-Abbas Ahmad bin Ali bin Abd al-Qadir al-Ubaydi al-Maqrizi. "Kitob al-mavoizwa-l-i'tibor bi-zikr al-hutatwa-l-osor" (Sermons and consideration by mentioning plans and implications). V.2. Boulaq: Ost. 2002 - P.399.;
- [19] Mohammed bin Ahmed bin Iyas Al Hanafi. "KitobtarikhMisr al-mashur bi badoyiaz-zuhur fi viqoyi ad-duxur" (Flower deposits in the chronicle of eons)V.2. Cairo: Egyptian Authority Books, 1982. - pp. 330-331, 367.;
- [20] Muhammad ibnAbd al-Rahman al-Sakhawi. "Kitob at-tibr al-masbuk fi zayl as-suluk" (The Book of Al-Dabr Al-Mossuoot at the Tail of the Behavior). Detective NajwaMostafaKamel. Cairo: National Library and Archives. 2002- P.346.;
- [21] Max van Berchem. Matériaux pour un Corpus InscriptionumArabicarum: Égypte (Cairo: Institutfrançais d'archéologieorientale, 1894-1903), V.3. - P.531.;
- [22] Taqi al-Din Abu al-Abbas Ahmad bin Ali bin Abd al-Qadir al-Ubaydi al-Maqrizi. "Kitob al-mavoizwa-l-i'tibor bi-zikr al-hutatwa-l-osor" (Sermons and consideration by mentioning plans and implications). V.2. Boulaq: Ost. 2002 - pp.425-426.;
- [23] Taqi al-Din Abu al-Abbas Ahmad bin Ali bin Abd al-Qadir al-Ubaydi al-Maqrizi. "Kitob al-mavoizwa-l-i'tibor bi-zikr al-hutatwa-l-osor" (Sermons and consideration by mentioning plans and implications). V.2. Boulaq: Ost. 2002 - pp.298-299.;
- [24] Ibrahim bin Mohammed bin Duqmaq. "Al-Javxar as-samyin fi siyar al-muluk vas-salotiin" (The Book of Victory for the Wastat al-Aqd al-Amsar, in the history and geography of Egypt). Achieving Muhammad Kamal al-Din. Beirut Commercial Office for Printing, Distribution and Publishing, 2017 - P. 78
- [25] Taqi al-Din Abu al-Abbas Ahmad bin Ali bin Abd al-Qadir al-Ubaydi al-Maqrizi. "Kitob al-mavoizwa-l-i'tibor bi-zikr al-hutatwa-l-osor" (Sermons and consideration by mentioning plans and implications). V.2. Boulaq: Ost. 2002 - pp.326-327.;
- [26] Muhammad ibnAbd al-Rahman al-Sakhawi. "Kitob at-tibr al-masbuk fi zayl as-suluk" (The Book of Al-Dabr Al-Mossuoot at the Tail of the Behavior). Detective NajwaMostafaKamel. Cairo: National Library and Archives. 2002- P.162.;
- [27] Muhammad Muhammad Amin. "Al-avqof va-l-hayot al-ijtimoiyya fi Misr." Endowments and social life in Egypt. Cairo: The Egyptian Authority, 1980 - pp. 255-257
- [28] Sobky Tajuddin. "Mu'yd an-ni'amvamubiyd an-niqam". (Blessing Repeller and Repeller). London, 1908 - p. 111

- [28] Aripova Miss, Z. (2020). Structure formation Mamluk saltanate in Egypt. TheLightofIslam, 2020(1), 82-88.
- [29] Aripova, Z. (2020). Sufi Motives in the Literature of the Egyptian Period. International Journal of Psychosocial Rehabilitation, 24 (2).

ЎТМИШГА НАЗАР ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ LOOK TO THE PAST

Шавкат Сафаралиевич Амонтурдиев,
Термиз давлат университети мустақил изланувчиси
sh.amonturdiyev@mail.ru

МАРКАЗИЙ ОСИЁ КЎЧМАНЧИ ХАЛҚЛАРИНИНГ СИЁСИЙ БИРЛАШИШИДА ТАБИИЙ ОМИЛЛАР

For citation: Shavkat S.Amonturdiyev, NATURAL FACTORS IN THE POLITICAL UNION OF THE NOMADIAN PEOPLES OF CENTRAL ASIA. Look to the past. 2020, vol. 8, issue 3, pp.13-19

<http://dx.doi.org/10.26739/2181-9599-2020-8-2>

АННОТАЦИЯ

Мақолада муаллиф Марказий Осиё кўчманчи халқларида илк “сиёсий бирлашма” ларнинг вужудга келиши ва тарқалиб кетишининг назарий масалалари, омиллари, сабаблари ва уларнинг яшаш ареаллари ҳақида сўз юритган

Калит сўзлар: Марказий Осиё кўчманчи халқлари, Саклар, Массagetлар, кўчманчи қабилалар манзилгохлари, кўчманчилар хўжалиги, “сиёсий бирлашмалар”, кўчманчи қабилаларда иттифоқлар, Авесто ва қадимги тарихчилар асарлари

Шавкат Сафаралиевич Амонтурдиев,
независимый исследователь Термезского
государственного университета.
sh.amonturdiyev@mail.ru

ПРИРОДНЫЕ ФАКТОРЫ В ПОЛИТИЧЕСКОМ СОЮЗЕ КОЧЕВЫХ НАРОДОВ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

АННОТАЦИЯ

В статье автор рассматривает теоретические вопросы, факторы, причины возникновения и распространения первых «политических объединений» у кочевых народов Средней Азии и мест их обитания.

Ключевые слова: кочевые народы Средней Азии, саки, массагеты, кочевые племенные поселения, кочевое хозяйство, «политические объединения», союзы в кочевых племенах, труды Авесто и древних историков.

Shavkat S. Amonturdiyev,
Independent researcher of
Termez state university
sh.amonturdiyev@mail.ru

NATURAL FACTORS IN THE POLITICAL UNION OF THE NOMADIAN PEOPLES OF CENTRAL ASIA

ABSTRACT

In the article the author examines theoretical issues, factors, reasons for the emergence and spread of the first "political associations" among the nomadic peoples of Central Asia and their habitats.

Index Terms: nomadic peoples of Central Asia, Saks, Massagets, nomadic tribal settlements, nomadic economy, "political associations", unions in nomadic tribes, works of Avesto and ancient historians.

1.Долзарблиги:

Ўзбек давлатчилиги тарихида тарихий минтақалар Бактрия-Тохаристон, Сўғд, Хоразм, Фарғона, Шош тарихларини ўрганишга алоҳида эътибор қаратилган [1]. Шу тарихий ҳудудлар билан бақамти яшаб келган Ўрта Осиё кўчманчи халқлари тарихи тадқиқотчилар эътиборидан четда қолиб кетмоқда.

Марказий Осиё кўчманчи халқлари ҳақидаги қадимги ёзма манбаларга эътибор қаратадиган бўлсак, кўп ҳолларда уларнинг хилма-хил номга эгалиги ва минтақанинг кенг ҳудудларини эгаллаганини биламиз. Аммо уларни яшаш тарзи, маданияти, давлатчилиги ва бошқа жихатлари тарихини ўрганилиш ҳолатини ўтроқ халқлар билан солиштирганда яқол фарқни сезиш мумкин бўлади.

Жаҳон халқлари тарихида кўчманчи халқлар ва улар яратган маданиятга муносабат ўзгармоқда. Кўчманчи халқларда сиёсий бирлашмаларнинг шаклланиши, шу асосда илк давлатчилик шаклланининг ўрнатилиши, бошқарув тизими, сиёсий бирлашмаларнинг тез шаклланиб ва тез тарқаб кетиш сабабларини ўрганиш ҳалигача биз учун тўла маълум эмас.

Ўзбек халқининг шаклланишидаги асосий этник бирликлардан бири сифатида тарихчилар томонидан эътироф этиладиган кўчманчи Сак-Массагет қабилалари тарихини чуқурроқ ўрганиш ўзбек давлатчилиги шаклланишига оид янгида янги маълумотларни беради.

2.Методлар ва ўрганилганлик даражаси:

В.М.Массон Ахамонийларгача бўлган Марказий Осиёнинг сиёсий харитасини куйидагича тасаввур қилади: «Бактрияда йирик сиёсий бирлашма (давлат) бўлган, унинг маданий ва сиёсий доираси Марғиёна, мумкинки, Арийлар ва Сўғдийларгача ёйилган. Иккинчи сиёсий куч кўчманчилар дунёсидир. Уларнинг ҳар хил конфедерацияси бўлган ва турли кўчманчи қабилаларни бирлаштириб турган. Мил. ав. VI аср ўрталарида гегемонлик ролини Массагетлар бажарган [2]».

Кўчманчилар дунёсида илк синфий муносабатлар ва давлатчиликнинг ривожланиши тўғрисида фанда ҳар хил ғоялар кураши мавжуд. А.И. Першиц ва А.М. Хазановлар, "кўчманчилар ўз ҳолича фақат илк синфий муносабатлар даражасигача ўсиши мумкин. Кейинги ривож фақат кўшни деҳқон ва шаҳар жамоаси таъсирида ривожланади" деган бўлса [3], Ю.В. Павленко, "кўчманчилар дунёси ўз ҳолича, яъни цивилизациялашган кўшни жамоалардан ташқарида ривожланганда, уларга бўйсунган деҳқон ва шаҳар жамоалари бўлмаганда, улардан солиқлар йиғилмаганда ва нихоят уларнинг бир гуруҳи ўтроқлашмаганда, ўтроқлашган ҳудудларда шаҳар маданиятининг пайдо бўлиши жараёнлари кечмаганда кўчманчилар жамоаси ҳаттоки илк синфий муносабатлар даражасига ҳам чиқа олмаган бўларди", деб ҳисоблайди [4].

Бу фикрлар кўчманчи халқлар яратган моддий маданиятга эътиборсизлик ва уларнинг яшаш тарзини яхши англамаслик натижасида пайдо бўлган.

Мақола умум қабул қилинган тарихий методлар-тарихийлик, киёсий-мантикий таҳлил, кетма-кетлик, ҳолислик тамойиллари асосида ёритилган бўлиб, унда Марказий Осиёда яшаган кўчманчи Сак ва Массагетларда қабилалар иттифоқи деб аталадиган "сиёсий бирлашма" ларнинг шаклланиш омилларига эътибор қаратилган.

3.Тадқиқот натижалари:

Марказий Осиё ҳақидаги ёзма манбалардаги маълумотлар илк маротаба Зардуштийлик динининг муқаддас китоби «Авесто»да учрайди. «Мен Ахурамазда пок ният

ила яратган ўлкалардан ўн олтинчиси-хукм дори бўлмаган (ҳеч кимга бўйин эгмас) отликларга тўла Ренгай бўлди . [5] » (Зенд-Авесто. I фаргард). Ренгай - олти-етти хил тахминлар ичида, иккитаси бизнинг ҳудудимизга таълуқли: Рагу-Яксарт ва массагетлар. Ушбу хилма хил фикрлардан фарқли ўлароқ «Авесто» яратилган ҳудуд ва давр нуктаи назаридан қарасак, бу маълумот бизга чорвадорлар, кўчманчилар юртига алоқадор деган фикрга келишимизга асос бўлади.

Марказий Осиё кўчманчилари ҳақида Геродот: «Массагетлар одами кўп ва жангавор халқ шарқда, Араксининг нариги қирғоғида яшайди. Араксда Лесбосга тенг ороллари кўп. Оролларнинг аҳолиси турли илдизларни овқат қилишади. Буларни ёзда ейишади, қишда баъзи бир дарахт мевалари билан тирикчилик қилишади. Бу меваларни ҳам ёз пишиғида териб ғамлашади» [6] деб ёзган бўлса, Страбонда: «Массагетларни бир қисми тоғларда, бир қисми текисликларда, учинчи бир қисми дарёлар туғдирадиган ботқоқларда, тўртинчи бир қисми ботқоқликдаги оролларда яшади....., Кумуш уларда йўк, темир, мис ва тилла серобдир. Оролларда яшовчи массагетлар, экин тикинлари бўлмаганидан илдиз ва мева-чева ейишади, уларни сиқиб шарбатини ичадилар. Ботқоқликдагилари балиқ, тоғда яшовчилари ёввойи мева дарахтлари ва гўшт, текисликда яшовчилари, ерлари бўла туриб унга ишламайди, чорва, балиқ гўшти билан озиқланади» [7] деган маълумот қолган.

Марказий Осиё кўчманчилари ҳақида антик даврнинг бошқа тарихчилари асарларида шунга ўхшаш кўплаб маълумотларни учратамиз. Келтирилган бундай маълумотлар кўчманчилар юртининг географик ўрни, табиати ва чегарадош мамлакатлари ҳақида маълумотлар беради. Энди ушбу маълумотларга этибор қаратадиган бўлсак, шарқдаги кўз илғамас кенгликлар, дарё қирғоқлари, дельталари ёки ороллари, тоғлар, тоғ- олди ва водийлар, ботқоқликлар каъби маълум бир географик бирликлар тилга олинади. Кўчманчиларнинг ушбу ҳудудларда истикомат қилганлиги уларнинг яшаш тарзида табиий-географик ҳудуднинг шароити ва иқлим ўзгаришлари ғоят муҳим ўрин тутганлиги ўз-ўзидан маълум.

Марказий Осиёдаги сўнги 50-100 йилги экошароитни ҳисобга олиб, биз тадқиқ этаётган давр ва ундан кейинги даврларда ҳам бу каби кескин ўзгаришларни доимий суратда давом этган дея оламиз. Бундай доимий об -ҳаво ўзгаришлари ушбу ҳудудларда яшайдиган халқлар ҳаёт тарзига ўз таъсирини ўтказиб келган.

«Авесто» нинг энг қадимги Гат қисмларида аҳолининг, кўп қисми асосан чорвачилик ва деҳқончилик билан деҳқончиликдан кўра чорвачилик билан кўпроқ шуғулланганлиги эътироф этилади [8].

Зардуштийликнинг илк ватани Марказий Осиё эканлигини деярли барча забардаст тарихчи олимлар эътироф этганлар. Жумладан В.И.Абаев «..... зардуштийлик Шарқий Эронда, ўтроқ маданият ва Скиф кўчманчилари қўшни яшаган ҳудудларда шаклланган», деб ёзган бўлса, М.М. Дьяконов «Авесто» нинг қадимги қисмлари Бактрияда битилган деб ҳисоблайди [9]. И. Алиев «Авесто» шарқий Мидия ва Марказий Осиё кенгликларида бунёд этилган деб ўйласа, К.В. Тревер Сўғдни, И.М. Дьяконов эса Бактрия ёки Хоразмни «Авесто»нинг ватани деб ҳисоблайдилар [10]. Ўзбек Авестошунос олими М.Исҳоқов «.....Хоразм, Сўғд ва унга туташ ўлкалар» ни «Авесто» яратилган ҳудуд сифатида билади [11].

Келтирилган хулосалардан, бизнинг татқиқотимизга боғлиқлиги «Авесто» вужудга келган деҳқончилик воҳаларига қўшни ерларда кўчманчи чорвадорлар яшаганлиги эътироф этилади. Кўчманчилар дунёсини ўтроқ деҳқончилик воҳаларидан айро тасаввур этиб бўлмайди. Хусусан «Авесто» да ўтроқ деҳқончилик воҳалари билан кетма кетликда кўчманчилар тилга олинган(Зенд-Авесто. I фаргард) [12] .

Кўчманчи халқлар ўзлари яшаган ҳудудга мос хўжалик, асосан чорвачилик, баъзида деҳқончилик билан ҳам шуғулланган. Страбон массагетлар ҳақида: «..... текисликда яшовчилари ерлари бўла туриб уни ишламайдилар» [13] деб ёзган бўлса, Сак қабиалари тўғрисида ҳам шунга ўхшаш маълумотлар бор. «Қишлоқ ва шаҳарлари йўк. Аравада яшади, фақат чорвачилик билан шуғулланади». Ктесий эса Сакларнинг деҳқончилик

билан шуғулланиши ва оз бўлса-да шаҳарлари борлиги хусусида ёзган[14] . Помир қишлоқ хўжалигини ўрганган биолог олим А.В. Гурский Қизил Работ районининг 4300 метр балндлигида қадимий деҳқончилик изларини топган. Улар текисланган далалар, каналлар ва суғориладиган жўяклар кўринишида бўлган[15] .

Келтирилган мушоҳадалар кўчманчиларнинг бошқа-бошқа қабиалари ҳақида кетаётганлиги сабабли турлича. Биринчи навбатда бу қабиаларни яшаш ҳудудлари, табиий-шароитига боғлиқ. Чорвадорлар чорвани изидан юрган, деҳқончилик учун қулай ҳудудларда яшаган кўчманчи қабиалар бора-бора деҳқончилик билан шуғулланишиб, ўтроқлаша борган.

Тадқиқотларга кўра кўчманчи чорвачилик тараққиёти секин кечган ва шаклланиш жараёни бир хил кечмаган, кўчманчилар дунёси тараққиёти географик шароит, ижтимоий омиллар, экологик вазиятга боғлиқ бўлган [16] .

С.И.Руденко кўп изланишлардан кейин келган фикри шуки, бу ҳолат ёппасига ва Евроосиёда кўчманчилар манзилгоҳларини ўтроқлашиш жараёни нисбатан тез кечган [17] .

Ҳақиқий кўчманчиларнинг кўчиши доимий давом этиб маълум бир вақтда чорвадорлар қирилиб кетмаслиги учун бу қоидага амал қилишмаган. Аксинча улар ўтроқлашишга ҳаракат қилган, ўтроқ ва деҳқончилик билан шуғулланувчилар билан турли шаклда муносабатларга киришган, унинг фикрича бунга географик омиллар сабаб бўлган. Олтойдаги Сакларга оид мазор-қабрларда олиб борилган археологик қазилмалар натижасида юқоридаги фикрларни тасдиқлайдиган далиллар топилди ва бу маълумотлар сакларни(скиф) бу минтақада кенг миқёсда ўтроқлашганини кўрсатади [18] .

4.Хулосалар:

Масалага хулоса тарзида қуйдагиларни таъкидлаш мақсадга мувофиқдир:

Ўтроқ халқларга қўшни яшаган кўчманчи қабиаларда ўтроқлашиш жараёни тез кечган. Минтақанинг барча кўчманчилари тўлиқ ўтроқлашмаган ва уларни қуйидаги гуруҳларга ажратишимиз мумкин :

1. Аниқ чегаралари (чегараланмаган) бўлмаган ҳудудларда яшовчи кўчманчи қабиалар.

2. Аниқ белгиланган (чегараланган, ўзгармас) ҳудудларда яшовчи кўчманчилар.

3. Ўтроқ воҳаларга қўшни ёки деҳқончилик учун қулай ерларда яшовчи кўчманчилар.

Булардан учинчи гуруҳнинг ўтроқлашуви нисбатан тезроқ кечган. Улар асосий машғулоти ҳисобланган чорвачиликнинг таъсирида ўтроқ воҳалар ёки деҳқончилик учун қулай ерлар атрофида фаслларга қараб, мавсумий кўчишган ва тезроқ ўтроқлаша борган.

1-жадвал

Кўчманчиларнинг ўтроқлашиш жараёни

Демак, Марказий Осиё кўчманчилари сиёсий бирлашмаларининг вужудга келишидаги табиий омил билан боғлиқ ҳолатлар бу конфедерацияларнинг барқарорлиги ва узоқ вақт сақланишида муҳим ўрин тутган. Конфедерация таркибидаги қабиалардан айримлари иқлим ўзгаришлари туфайли яшаш ҳудудларини мажбурий-ихтиёрий равишда ўзгартирган. Бу силжишлар, вужудга келган иттифоқларда инкироз ва кейинчалик парчаланишни келтириб чиқарган. Ушбу иттифоқларни узоқ давом этиши кўчманчиларни аниқ кўчиш ареаллари ичида яшашига боғлиқ. Шундагина улар кучли сиёсий бирлашмага айлана олади десак, муболаға бўлмайди.

Кўчманчи қабилаларда қабилалар иттифоқининг вужудга келишида табиий омилларни маълум ўрни бор. Буларнинг айримларини мисол тариқасида келтирамиз:

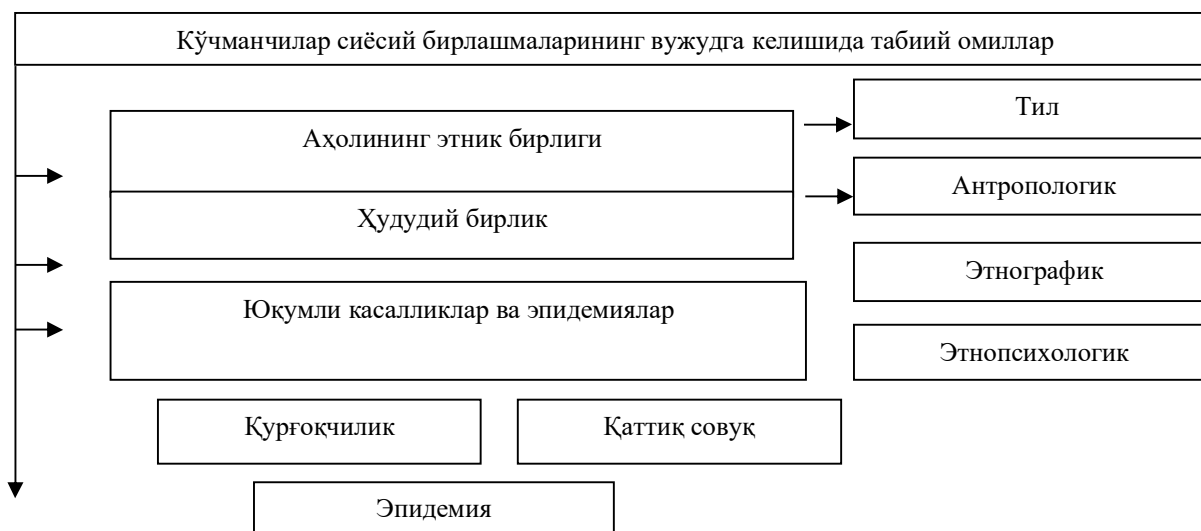
1. Иқлим ўзгаришлари шулардан бири бўлиб, табиатнинг совуқ ёки қурғоқчил келиши қабилаларнинг кўчишига сабаб бўлган.

2. Табиат инжиқликлари натижасида қулай географик ҳудудлар учун бўладиган доимий ҳарбий низоларни янада кучайиши.

3. Юқумли касалликлар, турли хил эпидемиялар ва бошқалар.

2- жадвал

Марказий Осиё кўчманчи қабилаларда иттифоқларнинг вужудга келишида табиий омиллар

Иқтибослар/Сноски/References:

- [1] Аскарлов А.А., Ширинов Т.Ш. Ранняя городская культура эпохи бронзы юга Средней Азии. Самарканд, 1993; Сагдуллаев А.С. Оседлые области на юге Средней Азии в эпоху раннего железа (генезис культуры и социально экономическая динамика). Автореф. дис. на соиск. д.и.н. - М., 1989; Исамиддинов М.Х. Истоки городской культуры Самаркандского Согда (проблемы взаимодействия культурных традиций в эпоху раннежелезного века и в период античности). – Ташкент, 2002; Анорбоев А. Ўзбек давлатчилиги тарихида Қадимги Фарғона ва Ахсикент. Ўзбек давлатчилиги тарихида Қадимги Фарғона. Академик Яҳё Фуломов номидаги «Ўзбек халқи ва давлатчилиги тарихи» Республика илмий семинарининг маърузалари матнлари.(15-16 май, 2001 йил. Наманган шаҳри), Самарканд, 2001; Матбобоев Б.Х. Ўзбек давлатчилигининг илк босқичларида Фарғона. Ўзбек давлатчилиги тарихида Қадимги Фарғона. Академик Яҳё Фуломов номидаги «Ўзбек халқи ва давлатчилиги тарихи» Республика илмий семинарининг маърузалари матнлари.(15-16 май, 2001 йил. Наманган шаҳри), Самарканд, 2001. (Askarov A.A., Shirinov T.Sh. Early urban culture of the Bronze Age in the south of Central Asia. Samarkand, 1993; Sagdullaev A.S. Settled areas in the south of Central Asia in the early Iron Age (genesis of culture and socio-economic dynamics). Author's abstract. dis. for a job. Doctor of History - M., 1989; Isamiddinov M.Kh. The origins of the urban culture of Samarkand Sogd (problems of interaction of cultural traditions in the era of the Early Iron Age and in the period of antiquity). - Tashkent, 2002; Anorboev A. Ancient Fergana and Akhsikent in the history of Uzbek statehood. Ancient Fergana in the history of the Uzbek statehood. Texts of reports of the Republican Scientific Seminar "History of the Uzbek People and Statehood" named after Academician Yahyo Fulomov (May 15-16, 2001, Namangan), Samarkand, 2001; Matboboev B.Kh. Fergana in the

- early stages of Uzbek statehood. Ancient Fergana in the history of the Uzbek statehood. Texts of the reports of the Republican scientific seminar "History of the Uzbek people and statehood" named after academician Yahyo Fulomov (May 15-16, 2001, Namangan), Samarkand, 2001)
- [2] Массон В.М. Древнеземледельческая культура Маргианы. МИА, 1959 . - № 73. –С. 62. (Masson V.M. Ancient agricultural culture of Margiana. MIA, 1959. - No. 73. –S. 62).
 - [3] Першиц А.И. К вопросу о социальных отношениях у кочевников. Основные проблемы африканистики: Этнография. История. Филология. - М., Наука, 1973. – С. 3-23; Хазанов А.М. Социальная история скифов: Основные проблемы развития древних кочевников евразийских степей. – Москва: Наука, 1975. – С. 275. (Pershits A.I. On the question of social relations among the nomads. The main problems of African studies: Ethnography. History. Philology. - M., Nauka, 1973. – S. 3-23; Khazanov A.M. Social history of the Scythians: The main problems of the development of the ancient nomads of the Eurasian steppes. - Moscow: Science, 1975. – P. 275).
 - [4] Павленко Ю.В. Раннеклассовые общества. Генезис и пути развития. Киев, 1989. –С.71. (Pavlenko Yu.V. Early class societies. Genesis and development paths. Kiev, 1989. –P.71).
 - [5] Зоҳир Аълам. Қадимги тарихчилар Ўрта Осиё ҳақида. Терма парчалар (таржима). Тошкент., «Юрист-Медиа Маркази», 2008., 53-бет. (Zohir Alam. Ancient historians about Central Asia. Combined pieces (translation). Tashkent., "Lawyer-Media Center", 2008. –P. 53).
 - [6] Геродот. Тарих, I. –С. 201, 203, 204, 205. (Herodotus. History, I. –S. 201, 203, 204, 205).
 - [7] Страбон. География, XI, 8. –С. 6-8. (Strabon. Geography, XI, 8. –S. 6-8.)
 - [8] Дьяконов М.М. Сложение классового общества в Северной Бактрии. С А. Том-ХІХ, 1954. –С.54.(Dyakonov M.M. The formation of a class society in Northern Bactria. From A. Tom-XIX, 1954. –P.54).
 - [9] Абаев.В.И. Скифский быт и реформа Зороастра. «Archiv Orientalni», XXIV, 1956. –С. 23-36; Дьяконов М.М. Очерк истории древнего Ирана. М., 1961. –С. 60, 73. (Abaev V.I. Scythian life and the reform of Zoroaster. Archiv Orientalni, XXIV, 1956. –С. 23-36; Dyakonov M.M. Essay on the history of ancient Iran. M., 1961. –S. 60, 73.)
 - [10] Алиев И. Истории Мидии, 1, Баку, 1960.С- 24; Тревер К.В. Го падшах-пастух-царь// ТОВЭ, II, 1940. –С.85; Дьяконов М.М. Истории Мидии от древнейших времен до конца IV века до н. э.,М.-Л., 1956. –С. 390. (Aliyev I. History of the Medes, 1, Baku, 1960, p. 24; Trever K.V. Go padshah-shepherd-king // TOVE, II, 1940. –С.85; Dyakonov M.M. The stories of Media from ancient times to the end of the 4th century BC e., M.-L., 1956. –S. 390).
 - [11] Исҳоқов М. «Авесто»-тарих ва маънавий дунёмиз сарчашмасидир. «Авесто» ва унинг инсоният тараққиётидаги ўрни. Тошкент-Урганч, 2001, 5-бет. (Iskhakov M. Avesto - the source of our historical and spiritual world. Avesto and its role in human development. – Tashkent-Urgench, 2001. –P.5.)
 - [12] Зоҳир Аълам. Қадимги тарихчилар Ўрта Осиё ҳақида. Терма парчалар (таржима). Тошкент., «Юрист-Медиа Маркази», 2008., 52-53-бет. (Zohir Alam. Ancient historians about Central Asia. Combined works (translation). Tashkent., "Jurist-Media Center", 2008. – S. 52-53).
 - [13] Страбон. География, XI, 8. –С. 6-8. (Strabon. Geography, XI, 8. –S. 6-8.)
 - [14] Пьянков.И.В. Общественный строй ранних кочевников Средней Азии по данным античных авторов. Ранние кочевники Средней Азии и Казахстана. Т.Д. Ноябрь. 1975, Ленинград, 1975. –С 85. (Pyankov.I.V. The social structure of the early nomads of Central Asia according to the data of ancient authors. Early nomads of Central Asia and Kazakhstan. Etc. Nov. 1975, Leningrad, 1975. –С. 85).
 - [15] Баранов П.А., Гурский А.В., Остапович Л.Ф. Земледелие и сельскохозяйственные культуры Горно-Бадахшанской автономной области Таджикиской ССР, Душанбе, 1964(АН ТаджССР. Памирская база, Т.2). –С.63-64. (Baranov P.A., Gursky A.V., Ostapovich L.F. Agriculture and agricultural crops of the Gorno-Badakhshan Autonomous

Region of the Tajik SSR, Dushanbe, 1964 (Academy of Sciences of the Tajik SSR. Pamir Base, Vol. 2). –S.63-64.)

- [16] Масанов Н.Э. Кочевая цивилизация казахов. Алматы, 1995; // Цитирую по статье И.В.Ерофеевой «События и люди казахский степи(Эпохи позднего средне-вековая и нового времени, как объект исторической ремистификации)»; // Масанов. Н.Э., Абылхожин Ж.Б., Ерофеева И.В. Научное значение и мифотворчество в современной историографии Казахстана. Алматы, 2007. –С. 208. (Masanov N.E. Nomadic civilization of Kazakhs. Almaty, 1995; // I am quoting from the article by IV Erofeeva "Events and people of the Kazakh steppe (Epochs of the late Middle Ages and modern times, as an object of historical remistification)"; // Masanov. N.E., Abylkhozhin Zh.B., Erofeeva I.V. Scientific significance and myth-making in modern historiography of Kazakhstan. Almaty, 2007. –S. 208).
- [17] Руденко С.И. Культура поселения Центрального Алтая в скифское время. М.-Л., 1960. –С. 59. (Rudenko S.I. The culture of the settlement of Central Altai in the Scythian time. M.-L., 1960. –S. 59.)
- [18] Руденко С.И. К вопросу о формах скотоводческого хозяйства и о кочевниках. М.-Л., 1961. –С. 97. (Rudenko S.I. On the question of the forms of cattle breeding and nomads. M.-L., 1961. –S. 97.)

ЎТМИШГА НАЗАР ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ LOOK TO THE PAST

Махбуба Мубинжановна Баратова,

фалсафа фанлари номзоди,

Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети

Ижтимоий фанлар кафедраси катта ўқитувчиси

E-mail: bmakhbuba66@gmail.com

КИБЕРМАКОН ШАРОИТА ДИНИЙ ДУНЁҚАРАШ

For citation: Makhbuba M.Baratova, RELIGIOUS WORLDVIEW AND CYBERSPACE. 2020, vol. 8, issue 3, pp.20-28

<http://dx.doi.org/10.26739/2181-9599-2020-8-3>

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада "диний дунёқараш" ва "кибер-макон" тушунчалари ўзаро бўлган мувозанатидаги муносабати ўрганиб чиқилади. Фалсафий атамаларнинг моҳияти глобаллашув ва Интернет шароитида диний дунёқарашнинг замонавий моҳиятини белгилайдиган детерминизмнинг фалсафий тамойили нуктаи назаридан очиқ берилади. Диний, сиёсий, ҳуқуқий ва ахлоқий онгни боғлиқлиги дунёвий таълим тизимида динни ўрганишни талаб қилувчи омиллар, шунингдек, кибер маконни Ўзбекистонда фаолият юритаётган 16 диний конфессияларнинг диний ташкилотлари фаолиятининг дастлабки маълумот ва интеллектуал салоҳияти манбаи сифатида тан олинishi талаб этади.

Калит сўзлар: дунёқараш, кибер-макон, детерминизм, тақводорлик, тарбия, таълим, китоб, муқаддас анъана.

Махбуба Мубинжановна Баратова,

кандидат философских наук,

старший преподаватель кафедры Социальных наук

Узбекского Государственного университета мировых языков

E-mail: bmakhbuba66@gmail.com

РЕЛИГИОЗНОЕ МИРОВОЗЗРЕНИЕ В УСЛОВИЯХ КИБЕРПРОСТРАНСТВА

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассмотрены понятия «религиозное мировоззрение» и «киберпространство». Сущность данных терминов раскрывается с позиции философского принципа детерминизма, где определены критерии современной сущности религиозного мировоззрения в условиях глобализации и сети Интернет. Обоснованы факторы, требующие изучения религии в системе светского образования во взаимосвязи религиозного, политического, правового и нравственного сознания, а также и признания киберпространства в качестве исходного источника информационного и интеллектуального потенциала

деятельности религиозных организаций 16 ти религиозных конфессий, функционирующих в Узбекистане.

Ключевые слова: мировоззрение, киберпространство, детерминизм, благочестие, воспитание, образование, священное писание, священное предание.

Makhbuba M. Baratova,

Candidate of Philosophy,

Senior Lecturer, Department of Social Sciences, UzSWLU

e-mail: bmakhbuba66@gmail.com

RELIGIOUS WORLDVIEW AND CYBERSPACE

ABSTRACT

This article discusses the concepts of "religious worldview" and "cyberspace". The essence of these terms is revealed from the position of the philosophical principle of determinism, which defines the criteria for the modern essence of the religious worldview in the context of globalization and the Internet. The factors requiring the study of religion in the system of secular education in the interconnection of religious, political, legal and moral consciousness, as well as the recognition of cyberspace as an initial source of information and intellectual potential of the activities of religious organizations of 16 religious denominations operating in Uzbekistan, are substantiated.

Index Terms: worldview, cyberspace, determinism, piety, upbringing, education, scripture, sacred tradition.

1. Актуальность:

В Узбекистане как светском, демократическом, правовом и гражданском обществе в отношении образования и религии провозглашается следующее: Система образования в Республике Узбекистан отделена от религии. Не допускается включение религиозных дисциплин в учебные программы системы образования. Право на светское образование обеспечивается гражданам Республики Узбекистан независимо от их отношения к религии [1. С. 3]. Поэтому раскрывая современную сущность религиозного мировоззрения, которая отражает процессы формирования религиозоведческой компетентности светского образования, необходимо выделить основные причины, требующие включения знаний о религии в систему учебных программ высших образовательных учреждений Узбекистана, в частности, выявление взаимообусловленности киберпространства и религиозного мировоззрения. Данная детерминация в причинно-следственной взаимосвязи явлений современного мира обосновывает первостепенность и актуальность поставленной проблематики в определении критерия значимости религиозной веры и убеждения в условиях системной целостности образования и воспитания.

2. Методы и степень разработанности:

Известно, что общепризнанным является положение, согласно которому, Религиоведение - это философская наука, возникшая во второй половине 19 века на стыке таких областей знания, как антропология, социология, история, археологии, этнография, языкознание. Эти требования и критерии соотношения светских знаний и религиозной веры, даёт возможность истолковать базовые принципы Религиоведения как философской науки, принципы, которые являются актуальными для любого государственного светского учебного заведения: это философские принципы целостности, системности, детерминизма и исторической преемственности в развитии религиозного сознания и вероубеждения. Философские исследования по вопросам детерминизма, преемственности, целостности, системности философско-методологических аспектов социальных факторов и мировоззренческих установок (сознательного, бессознательного, познавательного) аспектов человеческой деятельности отражаются в работах Гаражда В., Абдусамедова А., Радугина А., Назарова К., Тураева Б., Шермухамедовой Н., Саифназарова И. и других учёных. Гносеологические и ценностные разработки научного поиска позволяют признать

философию как методологию Религиоведения. Религиоведение как философская наука изучает свободу совести и религиозную традицию в контекстах антропологии и психологии религии. В реалиях современного поликонфессионального общества и на любом уровне этапов и ступеней непрерывного образования в целом, роль виртуальной реальности глобальной сети Интернет и киберпространства становится первостепенным фактором социальной реализации интеллектуального потенциала современного человека, включая как многофункциональный формат дистанционного образования, так и межконфессиональный диалог, особенно сейчас, в условиях карантинных норм и ограничений по пандемии Коронавируса - по борьбе с COVID-19.

3. Результаты исследования:

Проблема современной сущности религиозного мировоззрения в своей жизненной и практической применимости реализуется в процессе образования и воспитания. Сегодня, когда весь прогрессивный мир серьезно обеспокоен проявлениями нетерпимости и сохранением дискриминации по признаку религии или вероубеждений и продолжающимся насилием в мире, в котором террористические группы преследуют людей по причине их религии или убеждений, осознавать всю ценность просвещения, образования, воспитания в духе глобальной гражданственности, и религиозной взаимопонимания и уважения между цивилизациями, культурами, религиями и верованиями, является необходимым условием обеспечения мира и согласия на планете.

Политика Узбекистана в сфере религии сконцентрирована на межконфессиональном диалоге. Она характеризуется толерантностью, то есть взаимоуважением и миролюбием граждан по отношению к людям иной веры. В этом контексте такие понятия как язык, национальная культура, национальная идентичность, национальное самосознание и национальная гордость, во все времена исторической эпохи были связаны с восприятиями образа жизни народа, нации или этнических групп, их механизмом жизненных традиций передачи накопленного опыта из поколения в поколение, а, следовательно, и особенностями религиозного вероисповедания. Поэтому задачи, касающиеся сферы обеспечения свободы совести и религиозного вероисповедания в нашей стране подняты на уровень государственной политики. Пятое приоритетное направления Стратегии действий определяет обеспечение безопасности, межнационального согласия и религиозной толерантности, осуществление взвешенной, взаимовыгодной и конструктивной внешней политики, направленные на укрепление независимости и суверенитета государства, создание вокруг Узбекистана пояса безопасности, стабильности и добрососедства, укрепление международного имиджа страны »[2, с.2], где модель выстраивания отношений представителей разных религий основывается на сбалансированном подходе и равенстве всех верующих перед законом и государством.

Представления о нравственных идеалах и ценностях, составляющих основу религиозных и светских традиций многонациональной культуры нашей духовно богатой страны, формируются в процессе воспитания, образования, и, следует обязательно признать, неотъемлемым участием объективных условий существования и ведущей роли киберпространства, как среды бытия социальных сетей, образовательных ресурсов, информационных, развлекательных и иных видов виртуальной реальности. Поэтому с целью раскрытия современной сущности религиозного мировоззрения, необходимо понять взаимосвязь ключевых терминов по данной теме: это - образование, мировоззрение, светскость, религиоведческая компетентность, киберпространство. Известно, что образование - это система воспитания и обучения личности, а также совокупность приобретаемых знаний, умений, навыков, ценностных установок, функций, опыта деятельности и компетенций, то есть это процесс или продукт формирования ума, характера и физических способностей личности. Образование определяет уровень формирования мировоззрения – как системы взглядов на мир и место в нем человека, на отношение человека к окружающей его действительности и самому себе, а также обусловленные этими взглядами основные жизненные позиции людей, их убеждения, идеалы, принципы познания

и деятельности, ценностные ориентации. Поэтому духовно-нравственное самоопределение молодого поколения есть результат динамично осуществляемых в Узбекистане реформ, как в сфере образования, так и религиозно-просветительской деятельности, гарантированием национальным законодательством свободы совести и свободы религиозного вероисповедания, религиозным плюрализмом, наличием собственных убеждений у каждого человека, религиозной толерантностью, взаимоуважением и миролюбием граждан в отношении лиц другой веры, межконфессиональным диалогом, продуктивностью взаимоотношения между конфессиями, действующими в нашей стране.

Из терминологии общественных и гуманитарных областей знания известно, что научный анализ понятия «мировоззрение» включает в себя структурные элементы, характерные черты, сам предмет восприятия, уровни, формы проявления и исторические типы его существования. Например, «Мировоззрение» – система устойчивых взглядов человека на мир и свое место в нем. Широкий смысл – все взгляды, узкий – предметный (в пределах мифологии, религии, науки и т.д.). считается, что термин «мировоззрение» появился в XVIII веке, и стал популярен с XIX века.

Черты мировоззрения: активное знание (позиция-действие), целостность, всеобщность (подразумевается наличие того или иного мировоззрения у каждого человека). Предмет – отношения в системе мир-человек. Структура мировоззрения – элементы и связи между ними. Уровни структуры мировоззрения: - обыденно-практический («мироощущение», «эмоционально окрашенное видение мира», «повседневное мировоззрение» каждого человека); - рационально-теоретический («миропонимание», «интеллектуальное мировоззрение», содержит понятия, категории, теории, концепции). Структурные элементы: знания, ценности, идеалы, программы действий, убеждения (под которыми авторы понимают не «твердые принципы», а «принятые» - более-менее одобренные учеными «знания и ценности») и др. Функциональная структура мировоззрения выделяется в соответствии со способностью мировоззрения воздействовать на общие аспекты человеческой деятельности и, в этом смысле, выполнять определённые функции. В литературе встречаются разные определения функций мировоззрения. При всём своём разнообразии, эти определения концентрируются вокруг способности мировоззрения оказывать организующее воздействие на наиболее общие характеристики мышления и поведения. Исходя из этого, можно выделить интерпретирующую и ориентирующую функции мировоззрения. Интерпретирующая функция состоит в способности мировоззрения тем или иным образом объяснять природу явлений, создавать их теоретическую модель. Ориентирующая функция заключается в способности мировоззрения задавать общую программу непосредственного взаимодействия человека с действительностью, определять общие принципы ориентирования в ней.

Вера представляет собой часть личностного сознания. Понятие «вера» определяет особое душевное состояние человека, на основании которого он приобретает способность спокойно выбирать правильные, с его точки зрения, действия. Как об этом писал Ансельм Кентерберийский «верить, чтобы понимать» [3, с.2]. Вера выходит далеко за пределы наиболее распространённого её понимания как веры религиозной. Это категория сознания. Значение веры в духовной жизни необычайно велико. Вполне может быть, что способность верить стала первым и решающим шагом в создании культуры. История и этнография показывают, что духовная жизнь племенных сообществ зиждется на мифотворчестве, в основе которого, в свою очередь, лежат воспитание через веру и традиции. Сознание человека на протяжении исторического времени не меняется в своих закономерностях. Поэтому осмысление роли веры в жизни важно при изучении миропонимания и мировоззрения в рамках духовной культуры. В позитивистской картине мира, предложенной наукой, вера противопоставляется научному знанию и научному познанию. Об этом уже много написано. Но остался открытым вопрос об участии веры в познании, а значит соотношения веры и рассудка в сознании. Истина также приобретает своё содержание только при условии подтверждения его верой. Так, например, в исламе как мировой религии

и системы мировоззренческих установок веры, определяется 6 элементов сути человеческой жизни (иман): вера в Аллаха (вера в Единого Бога), вера в священные Писания (Турт Мукаддас Китоб - Таурат, Забур, Инджил, Коран), вера в Пророков (Пророков Наби и Пророков Расуль), вера в ангелов (Малаика, Мукаррабун), вера в Судный день (Киямат), и вера в Предопределение (Кадар, Такдир). Каждый правоверный мусульманин, согласно его позиции по вере, определяет себя по 4 основным факторам, первый фактор касается направлений в исламе - сунниты – шииты – хариджиты (ибадиты), второй фактор относится к идейным течениям согласно философии Калама – мутазилиты – ашъариты – матуридиты, третий фактор – по принадлежности к мазхабу как религиозно-правовой школы – это ханафиты – ханбалиты – шафииты - маликиты, и четвёртый фактор по принадлежности к тарикату – яссавия – накшбандия – кубравия и др.

В сегодняшнем мире современные средства массовой информации, такие как Интернет, играют жизненно важную роль в различных областях, включая политические, экономические, социальные, культурные и межрелигиозные, межконфессиональные связи. Обществоведы разделили человеческую цивилизацию на три этапа: сельское хозяйство, промышленность, постиндустриальная стадия или стадия общения и информации. В постиндустриальную эпоху власть находится в руках тех, кто имеет коммуникационные и информационные сети. Согласно исследованиям, известно, что одной из наиболее эффективных областей, которые непосредственно и видимо влияют на среду СМИ и переживают различные события, является семья, которая переживает различные изменения, вызванные воздействием этого огромного виртуального пространства в различных формах. А семья всегда олицетворяет наличие традиций как механизма передачи от поколения в поколение духовных ценностей, отражающих также и нравственные установки жизненных убеждений человека по его религиозной вере. В условиях киберпространства за счет подмены виртуальной реальности семейной среды, изменяется образ жизни, отдаляя от истинных исламских культурных ценностей, а также ведя к изменениям в культурной и социальной идентичности. Всем известно, что семья неразрывно связана с культурой и подлинными нравственными ценностями. Именно эти ценности помогают семьям в современном и светском пространстве сегодняшнего мира, в борьбе с ненормальными изменениями результата неприемлемых виртуальных культур с антиморальным контекстом. Интернет и рост новых коммуникационных сетей привел к тому, что эти критерии и ценности поставлены под угрозу и создали конфликты для семьи. Сегодня, с расширением этих связей в новом мире, религиозные ценности, такие как честь, толерантность, терпимость, остаются попорченными, что приводит к разным результатам и последствиям, изменяя тем самым кардинально образ жизни «в неправильном понимании» современную светскую жизнь. Поэтому воспитание просвещенной молодежи в духе сохранения многовековых национальных и религиозных ценностей, имевших место в истории нашего государства, изучение бесценного наследия наших предков, внесших большой вклад в развитие мировой науки и культуры являются важными факторами стабильности общества. Современная сущность религиозного мировоззрения способна направить человека в русло истинных, непреходящих ценностей, таких как доброта, милосердие, сострадание, взаимопомощь, сплочённость, что наглядно продемонстрировано в суровых условиях карантинных мер по пандемии коронавируса по борьбе с COVID-19 и ликвидации последствий Сардобинской стихии. Межконфессиональный диалог многонационального государства осуществляется с помощью Интернет пространства и в социальной среде киберпространства. В современном религиоведении существует тенденции к трактовке межконфессионального диалога как между представителями различных ветвей одной религиозной «семьи» (например, сунниты и шииты), так и между представителями различных религий (мусульмане, христиане, буддисты и т.д.). Межрелигиозный диалог – это любая форма встречи и поиска взаимопонимания между представителями разных конфессий, осуществляемая в духе уважения и доверия к другому человеку как к личности, целью которой является углубленное познание важной для ее участников истины и стремление

сделать отношения между людьми более соответствующими достоинству человека. Современный мир ставит перед человеком проблемы, решить в одиночку которые невозможно. На сегодняшний день сеть Интернет является очень важной коммуникативной средой для установления эффективного диалога не только между представителями отдельных религиозных направлений, но и целыми религиозными культурами, сложившимися в отличных одна от другой исторических условиях и на разных территориях. Отсюда возникает закономерный вопрос: как в современных условиях возможно достижение «общего идеала», взаимопонимания различных религиозных культур? Этому как раз и способствует функционирование сети Интернет. Благодаря электронному пространству Интернета коммуникация между различными религиями стала осуществляться мгновенно. При этом, в отличие от прочих медиапространств, таких как радио и телевидение, имеющих более односторонний характер коммуникации, важной характеристикой Интернета является высокий уровень интерактивности, например, карты порталов – ИСЛАМ.УЗ - и - ПРАВОСЛАВИЕ.УЗ - порталы со ссылками:

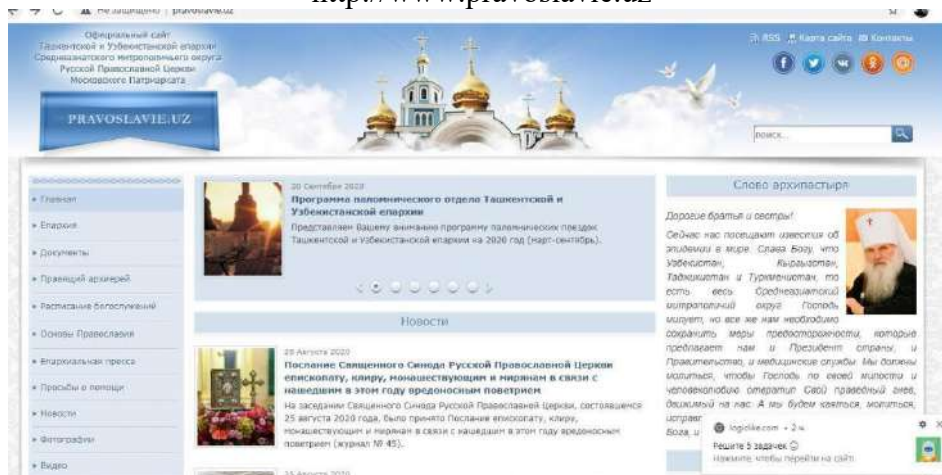
- <http://muslim.uz/index.php/rus/>,
- <https://islam.uz>,
- <http://www.pravoslavie.uz>

<https://islam.uz>

Карта портала Ислам.уз [4, с.1]

<http://www.pravoslavie.uz>

Карта Портала Официального Сайта Ташкентской и Узбекистанской Епархии Среднеазиатского Митрополичьего Округа Церкви Московского Патриархата В Узбекистане [5, с.1]

В качестве примера необходимо указать, как в своё время благодаря вмешательству хокимията Ташкента, Буддийскому храму удалось сохранить в целостности свою территорию. По инициативе прихожан храма было принято решение обратиться к президенту через виртуальную приемную. «Многие уже не верили. Многие отчаялись. В этот храм было вложено много сил, энергии и финансов. Нам предлагали другое место. Но мы всеми силами пытались сохранить наш общий дом», — говорит заместитель настоятеля [6, с.6]. Или о том, как было принято справедливое решение об отказе сноса Ташкентской синагоги Бет Менахем, когда застройщик отозвал свой иск. Как отметил председатель еврейской общины, этот случай показывает всему миру, что Узбекистан есть и будет родиной межконфессионального согласия и религиозной толерантности. [7, с.1].

Эти примеры показывают как участники диалога без ограничений пространственных и временных установок, в реальном времени, способны держать связь, получать необходимые знания, способны общаться между собой, передавая информационные ресурсы необходимых для их деятельности гиперссылок изданных книг, новых публикаций, нормативных документов и иных источников информационного потенциала их религиозной деятельности. Подобный уровень свободы позволяет представителям различных религиозных культур общаться между собой и производить культурный и информационный обмен, который был бы попросту невозможен в обычных условиях. Обозначенный здесь уровень свободы позволяет даже малоизвестным редким учениям и религиям заявлять о себе на равных с более крупными и распространенными течениями, транслируя информацию о себе всему миру через Всемирную Сеть. Например, принятие Фетвы Духовным управлением Мусульман Узбекистана во время условий самоизоляции по карантину пандемии COVID-19 на время Священного Месяца Рамазан! - Управление мусульман Узбекистана совместно с Духовными управлениями мусульман Казахстана и Кыргызстана приняли решение отменить коллективные ифтары и не проводить таравих-намазы в мечетях. [8, с.1]. Мусульман Узбекистана призвали совершать таравих-намазы и хатм Корана в домашних условиях. Хатм Корана с участием кари, действующих в системе Управления мусульман Узбекистана, будет транслироваться для верующих в прямом эфире.

Узбекистанцев попросили не проводить коллективные ифтары, а средства, предназначенные для этих церемоний, передавать семьям, нуждающимся в материальной поддержке, через "Центр координации спонсорской деятельности, рекомендуется перечислять средства закята, фидия и фитр-садака на счета благотворительного общественного "Вакф" и его территориальных подразделений или в "Центр координации спонсорской деятельности" [8, с.1]. Муфтий Усмонхон Алимов также сообщил о проведении регулярных программ, посвященных месяцу Рамадан в телевидении и социальных сетях [8, с.1].

В киберпространстве находят свою применимость практически все существующие в «оффлайне» религии, конфессии, движения и деноминации. При этом значительная часть событий, происходящих в сфере религиозных взаимоотношений, находит свое отображение в Глобальной Паутине. Таким образом, Интернет становится значимым фактором религиозной жизни в таких ее проявлениях, как межрелигиозный диалог, виртуальная активность оффлайновых и, в особенности, онлайн-культовых учреждений, модификация культа. Существует также необходимость осуществления мониторинга киберпространства для профилактики межрелигиозных и межконфессиональных противостояний и конфликтов. Процессы виртуализации религиозной жизни, таким образом, могут в еще большей степени способствовать обеспечению гражданских и религиозных свобод. Интернет сегодня стал не только площадкой межрелигиозного диалога, но также

способом распространения различных квазирелигиозных идей. Религиозные организации используют каналы массовой коммуникации, в том числе Всемирную Сеть, не только с миссионерскими целями, но также и для поддержки целостности религиозной общины, ее развития и обеспечения необходимой в современных условиях интенсивности информационного обмена. Так, в отличие от традиционных масс-медиа, в границах сети Интернет осуществляется возможность активной интеракции верующих. С ее помощью создается возможность индивидуального ознакомления верующих с информацией об иных религиозных течениях и межличностная коммуникация с представителями других религиозных культур. В то же время благодаря компьютерным сетям получил выражение так называемый процесс «экзотеризации», проявляющийся в том, что все, что в религиозной традиции ранее относилось к тайным знаниям, к которым имели доступ лишь единицы, стало доступным практически каждому. Логично предположить, что, благодаря подобному просвещению уменьшится количество стереотипов и предрассудков относительно чуждых религиозных культур и сообществ [9, с.1].

4. Заключение:

Интернет как коммуникативная среда играет и конструктивную роль в создании открытого межрелигиозного диалога. Данная среда обладает рядом характерных особенностей, благоприятствующих свободной и открытой коммуникации даже между представителями противоборствующих и конкурирующих религиозных течений и достижению консенсуса. Вместе с тем, межрелигиозный диалог в границах электронного пространства компьютерных сетей потенциально содержит в себе ряд требующих разрешения коммуникативных проблем и повышенную вероятность возникновения конфликтов. Эти положения раскрывают динамику стремительно расширяющейся на сегодняшний день глобализации, и в результате неё усиливающихся межэтнических и межконфессиональных столкновений в различных регионах мира, показывающих всю остроту значимости реформ, проводимых в сфере обеспечения свободы совести и религиозного волеизъявления по нашей стране, как исходного критерия современной сущности религиозного мировоззрения [10, с.1]. Поэтому достижение в нем полного взаимопонимания является невозможным без принятия канонов религиозного плюрализма и взаимной терпимости, а также признания ценностных и культурных различий всех участников межрелигиозного диалога.

Иктибослар/Сноски/References

1. Закон О свободе совести и религиозных организациях Республики Узбекистан (в новой редакции – 1998 года) – статья №7. (Law on Freedom of Conscience and Religious Organizations of the Republic of Uzbekistan (as amended in 1998) - Article 7.)
2. Указ Президента Республики Узбекистан О Стратегии Действий По Дальнейшему Развитию Республики Узбекистан - № УП-4947 07.02.2017 - <https://lex.uz/docs/3107042> (Decree of the President of the Republic of Uzbekistan On the Strategy of Actions for the Further Development of the Republic of Uzbekistan)
3. Д.М.Коломыц, О.Г.Коломыц. Место веры в миропонимании и мировоззрении человека - <https://cyberleninka.ru/article/n/mesto-very-v-miroponimanii-i-mirovozzrenii-cheloveka/viewer> (D. M. Kolomyts, O. G. Kolomyts. The place of faith in the outlook and worldview of a person)
4. Официальный сайт Духовного Управления мусульман Узбекистана - <https://islam.uz/> (Official website of the Spiritual Administration of Muslims of Uzbekistan)
5. Официальный сайт Ташкентской и Узбекистанской епархии Среднеазиатского митрополичьего округа Русской Православной Церкви Московского Патриархата - <http://www.pravoslavie.uz/> (Official website of the Tashkent and Uzbekistan Diocese of the Central Asian Metropolitan District of the Russian Orthodox Church of the Moscow Patriarchate)

6. Буддийский храм под Ташкентом сохранил территорию
<https://www.gazeta.uz/ru/2018/10/14/buddhist-temple/>
(Buddhist temple near Tashkent has preserved its territory)
7. Здание столичной синагоги Бет Менахем -
<https://uz.sputniknews.ru/society/20200806/14716075/Stolichnuyu-sinagogu-Bet-Menakhem-snosit-ne-budut--zastroyshik-otozval-isk.html> (Beth Menachem synagogue building)
8. Официальный веб-портал Духовного Управления мусульман Узбекистана
<http://muslim.uz/index.php/rus/novosti-2018/item/19849> - (Official web portal of the Spiritual Administration of Muslims of Uzbekistan)
9. Harrison, V. (2020). Global Philosophy of Religion(S). Religious Studies, 56(1), 20-31.
Doi:10.1017/S0034412519000647 - <https://www.cambridge.org/core/journals/religious-studies/article/global-philosophy-of-religions/87B0A06FB8089D55B4F0D1F9AFB64265>
10. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси Ҳузуридаги Дин Ишлари бўйича Қўмита
Тўғрисидаги Низомни Тасдиқлаш ҳақида - <https://religions.uz/pages/4> (On approval of the Regulations on the Committee for Religious Affairs under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan)

ЎТМИШГА НАЗАР ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ LOOK TO THE PAST

Шухрат Салайдинович Бозоров,
Самарқанд давлат чет тиллар институти
Ижтимоий фанлар кафедраси ўқитувчиси
bozorovshuxrat1988@gmail.com

АХМАД ДОНИШ МАЪРИФАТПАРВАР ВА ЖАМОАТ АРБОБИ

For citation: Shukhrat S. Bozorov, AHMAD DONISH IS A PROGRESSIVE PUBLIC ACTOR, DISTRIBUTOR OF ADVANCED IDEAS AND KNOWLEDGE. 2020, vol. 8, issue 3, pp.29-34

<http://dx.doi.org/10.26739/2181-9599-2020-8-4>

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада Аҳмад Донишнинг маърифатпарвар бўлиб, етишиш йўлидаги сай-ҳаракатлари, ўз замондошлари томонидан мутафаккир ҳақида билдирган фикрлари, хусусан шогирдлари томонидан устозининг нақадар билимли ва ақлли эканлигини хотираларида акс этган. Жумладан, Айний Донишни ҳамиша улуғлаган ва уни ўзининг маънавий устози деб танлаган эди. Бундан ташқари жамият тараққиётини ривожлантириш йўлида ўзининг ўткир ғоялари билан машҳур бўлган Аҳмад Донишнинг ижтимоий-фалсафий қарашлари ҳам келтириб ўтилган.

Калит сўзлар: Аҳмад Дониш, Садриддин Айний, “Ажойиб одам”, “Аҳмад Махдум”, Аҳмад Калла, бош хаттот, Фузулий ғоялари, Амир Музаффар, делегация, мусаввир, Петербург.

Шухрат Салайдинович Бозоров,
Преподаватель кафедры общественных наук
Самаркандского государственного
института иностранных языков
bozorovshuxrat1988@gmail.com

АХМАД ДОНИШ - ПРОГРЕССИВНЫЙ ОБЩЕСТВЕННЫЙ ДЕЯТЕЛЬ, РАСПРОСТРАНТЕЛЬ ПЕРЕДОВЫХ ИДЕЙ И ЗНАНИЙ

АННОТАЦИЯ

В этой статье просвещение и стремление Ахмада Дониша к росту, его взгляды на мыслителя современниками и особенно знания и мудрость его учителя его учениками отражены в его мемуарах. В частности, он всегда прославлял Айни Дониша и выбирал его своим духовным учителем, а также цитировал социально-философские взгляды Ахмада Дониша, известного своими острыми идеями о развитии общества.

Ключевые слова: Ахмад Дониш, Садриддин Айни, «Чудесный человек», «Ахмад Махдум», Ахмад Калла, каллиграф, идеи Физули, Амир Музаффар, делегация, художник, Санкт-Петербург.

Shukhrat S. Bozorov,

Lecturer at the Department of Social Sciences,
Samarkand State Institute of Foreign Languages
bozorovshuxrat1988@gmail.com

AHMAD DONISH IS A PROGRESSIVE PUBLIC ACTOR, DISTRIBUTOR OF ADVANCED IDEAS AND KNOWLEDGE

ABSTRACT

In this article Ahmad Donish's enlightenment and aspirations for growth, his views on the thinker by his contemporaries, and especially the knowledge and wisdom of his teacher by his students are reflected in his memoirs. In particular, he always glorified Ayni Donish and chose him as his spiritual teacher. He also quoted the socio-philosophical views of Ahmad Donish, who was known for his sharp ideas on the development of society

Index Terms: Ahmad Donish, Sadridin Aini, “Wonderful Man”, “Ahmad Makhдум”, Ahmad Kalla, calligrapher, Fuzuli's ideas, Amir Muzaffar, delegation, artist, St. Petersburg.

1.Долзарблиги:

XIX аср ўрталари XX аср бошларида Бухоро амирлигидаги вазиятни ёритиб беришда Аҳмад Донишнинг хизмати катта бўлиб, у ўз ўтмишдошларнинг ижтимоий-сиёсий, маънавий-ҳуқуқий, хусусан фалсафий ғояларини ўрганиб чиқди ва яхлит ҳолда умумлаштирди. Ўрта Осиёдаги маърифатпарварликни янги босқичга кўтариш учун ҳаракат қилди. Ўрта асрдаги ижтимоий муносабатлар Бухоро амирлигидаги қолоқликнинг асосий сабаблардан бири эканлигини, бунга йўл қўймаслик ва унинг олдини олишдаги аҳамиятини ҳаётнинг ўзи исботлаётганини кўрсатишга ҳаракат қилди. Аҳмад Дониш яшаган давр иқтисодий ҳаётида мулкӣ муносабатлар, хусусан ер эгаллиги, унинг ўзига хос хусусиятларига шариат қонунлари ва ҳуқуқшунослиги мослаштирилган эди.

Аҳмад Дониш даври маърифатпарварлиги, хусусан Бухородаги ижтимоий-сиёсий ҳаёт, унинг меҳнаткаш халқ руҳиятига таъсирини ўрганиш, миллий ўзликни англашда, тарихимизни ўрганишда катта аҳамиятга эга. Шунинг учун шу замин фарзанди бўлган Аҳмад Донишдек буюк сиймонинг ҳаёт йўли ибратлидир.

2.Методлар ва ўрганилганлик даражаси:

Мақолани ёритишда давлатимиз ва хориж олимларининг асарларидан фойдаланган ҳолда кўплаб маълумотлар келтириб ўтилган. Жумладан, Раҳмон Муиний “Аҳмад Дониш ҳаёти ҳақида”, С.Раупов “Наводир ул вақоеда адолатли шох муаммоси”, С.Айний “Эсдаликлар” А.Дониш “Рисолаи мухтасаре аз тарихи салтанати хонадони Манғития”, Т.Е.Раҳмонов, И.Мўминов “Ўзбекистон ижтимоий-фалсафий тафаккури тарихидан лавҳалар”, М.З.Орзиевнинг “Икки тарихий сиймо”, А.Раззоқовнинг “Иқтисодий тафаккурлар сарчашмаси”, А.Донишнинг “Наводир ул вақое” асарларидан фойдаланилган бўлиб, бундан ташқари монография, дарслик, ўқув қўлланмалари ва илмий мақолалар атрофлича таҳлил қилинган.

3.Тадқиқот натижалари:

XIX асрнинг ўрталарида Ўрта Осиёда ижтимоий – иқтисодий тузум қолоқ, фуқаролар турмуш тарзи ўта паст, маданий-маънавий ҳаётда ислом дини пешволарининг таъсири кучли эди. Шундай ҳолатда ислохотчилик ва маърифатпарварлик янги фалсафасининг шаклланишида қомусий билим соҳиби, табиий ва аниқ фанларни чуқур билиши туфайли муҳандис деб улуғланган Аҳмад Дониш алоҳида ўрин тутди. Аҳмад Дониш ёки Аҳмад Калла деб ном қозонган Аҳмад ибн Мир Носир Юсуф ал-Ханафий ас-Сиддиқий ал-Бухорий 1827 йилда Бухоро шаҳрида туғилган.[4,С.322] Садриддин Айний ўз “Эсдаликлар”ида

Аҳмад Донишни: “1826 йилда Бухоро шахрида Мулла Мир Носир хонадонида таваллуд топди ”деб таъкидлайди. Аҳмад Дониш ва у билан боғлиқ маълумотларнинг кўпчилиги Садриддин Айнийнинг “ Эсдаликлар ” китобининг “Ажойиб одам ” қисмида алоҳида ўрин эгаллаган.[2,С.87]

Дониш Бухоро мадрасаларидаги таълимни ислоҳ қилиш ғоясининг XIX аср иккинчи ярмидаги энг ашаддий тарғиботчиси, амалиётчиси, кўркмас ва жасур тарафдори бўлиб майдонга чиқади. У яшаган шаҳарда мутаассиблик кучли бўлган чоғда шижоатли қадам кўйиш учун ўша давр ижтимоий – сиёсий ҳаётида катта мавқе ва таъсирга эга бўлиш керак эди.

Аҳмад Дониш ана шундай салоҳиятга эга эди. У мадраса муллаларининг унга қарши бирлашиб исён кўтаришларини биларди. Муллалар, эшонларнинг зодагонлар ва амалдорлар билан умумий манфаатлари ягоналигини яхши англаб эдилар. У ўз замонасининг ана шундай мутаассиблик ботқоғига ботган кучларига қарши бош кўтарди.[6.С.32]

Бу ҳақида Садриддин Айний Аҳмад Донишни мухолифлари ва душманлари ҳар жиҳатдан таъкиб этганлари ва уни Дониши Калла, шайтоннинг дўсти ва мунофиқдир, унга эргашганлар ҳам тўғри йўлдан озган ва шайтонга эрк берган ҳисобланадилар, деб таҳқир этардилар. Лекин Айний Донишни ҳамиша улуғлаган ва уни ўзининг маънавий устози деб танлаган.[5.С.202]

Айний устози ҳақида бу одам новча бўйли бўлиб, оддий одамлар кийганда ерга тегадиган подшоҳлик банорас чопони унинг тиззасидан келар эди. Бу кишининг гавдаси тўлиқ бўлганидан бўйининг новчаллиги унча сезилмас ва бир қарашда ўрта бўйли одамлардай кўринарди. У одамнинг боши ҳаддан ортиқ катта бўлганидан унга “Калла” деган лақаб берилганлигини, одамлар уни “Аҳмад Махдум”, “Аҳмад Махдуми мунажжим” ёки бутунлай қисқартириб “Аҳмад Калла” деб юритар экан. Аммо ўзини ҳазил билан “Аҳмади Порино” (ўтган йилги Аҳмад) деб ва “Одамлар мени не десалар десинлар, мен ҳамон Аҳмад Пориноки будам, ҳастам” (Мен ўша бултурғи Аҳмадман, ҳозир ҳам ўшаман) дер экан.

Мазкур фикрларни давом эттириб, “Бу кишининг қўлида русча ҳасса (палка) бор эди. Палка одатда ўрта бўйли одамларни назарга олиб ясалганидан, у палка новча одамга бир мунча қисқалик қилар ва у йўл юрганда қадди палка тутган қули томонга қараб бир оз эгиларди. Бу одам саллона-саллона виқор билан қадам босиб мадраса дарвозасидан кирганда, миёнсаройда ўтирган мадраса катталари жойларидан туриб, қўл қовуштириб таъзим билан салом берардилар” - деб ҳам таъкидлаб ўтади.[8,С.204]

Аҳмаднинг онаси ўз уйида қишлоқ қизларига отинойилик қилиб сабоқ берган. Бу ҳақида Аҳмад Дониш :“Мақтабга боришимдан олдин оиламиздаги бошқа болалар қатори опамдан алифбони ўргандим, ўқиш ва ёзишни, ҳатто кўшиқларни тартибга солишни ўргандим. Лойсувоқ деворга қалам билан геометрик шакллари солиганимни аниқ, эсламан ” деб,- қайд этиб ўтган.

Аҳмад Донишнинг отаси ўз ўғлини Қуръони Каримнинг билимдони ва ҳофизи бўлишини истаб, у 9 ёшга тўлганда мусулмон мактабига ўқишга берган. Аҳмад болалигидан тили тутилиб гапиргани учун Қуръони Каримни ёдлашга қийналган, шундай бўлса-да, уч йилда у бу китобни ёд олган.

Бу ҳақида кейинчалик Аҳмад Дониш ўзининг “Рисола дар назми тамаддун ва таовун” асарида: “Қуръони каримни ёдлашдан мен унча хурсанд эмас эдим: бир қисмини қийналиб ёдлагач, иккинчи қисмига ўтар эдим. Баъзан эринчоқлигим сабабли бир қисмини бир варақ қоғозга ёзиб олиб, домладан яширинча ўшандан ўқиб берардим. Нима бўлганда ҳам, мен кўнглимдаги ўжарликни суғуриб ташлай олмадим ва ниҳоят катта қийинчилик билан Қуръони Каримни уч йилда ўзлаштириб олдим. Албатта, Қуръони Каримдек муқаддас китобни уч йилда ёдлаб олиш учун ҳам катта иқтидор эгаси бўлиш керак”, - деб эслаб ўтади.

Ёш Аҳмад илк таълимни онасидан ўргангач, 1836-1841 йиллар оралиғида ўғил болалар мактабида ўқиди. 1841 йилдан бошлаб мадрасада таҳсилни давом эттирган. Мазкур даврда мадрасада таълим 16-19 йил давом этган. Шундан 8 йили араб грамматикасини ўрганиш, қолган 11 йили эса ислом дини руҳсати билан табиий фанлар, риторика, мантик

ўқитиларди. Бухородаги мактаб ва мадрасаларда билим олиб, ўз даврининг илғор олими ва мутафаккири даражасига кўтарилди. Аҳмад Донишнинг мадрасада ўқиган йиллари сермахсул бўлди, билимга чанқоқ талаба мадрасадаги олган билим билан кифояланмай, риёзиёт, фалакиёт, адабиёт, мусиқа, меъморчилик, тарих ва фалсафа билан ҳам шуғулланди. Дониш шарқ шоирлари ва мутафаккирларининг асарларини ўқиб, ўзида янги маълумотлар оларди. Хусусан, Фузулийнинг озарбайжон - турк тилида ёзилган шеърларидан олган парчалари жуда қизиқарлидир. Бу эса Донишнинг Фузулий ғоялари, унинг астрономия ҳақидаги фикрлари билан қизиққанлигидан далолат беради [3,С.177]. Мадраса мударрисларининг унга бераётган таълими уни қониқтирмас, у Бухоро шаҳрида яшаса ҳам ота-онаси билан ўз ҳовлисида турмас, отаси ижарага олиб берган хужрада туну-кун китоблар устида ишлар эди. Мадраса таълими хусусида Аҳмад Дониш шундай ёзади: “Бухоро мадрасаларида мактаб талабаси учун керакли фанларни ўқитиш ёмон даражада бўлган. Дарс бериш усуллари ҳам эскирган эди”, - деб маълумот беради. Фалсафий, ижтимоий-сиёсий, бадий масалалар билан бирга табиий фанларни айниқса, астрономия илмини ўрганишга катта этибор беради ва астрономияга оид асарлар ҳам ёзади.

Аҳмад Дониш ҳали мадрасада таҳсил олаётган даврида отаси Мулла Носир бухоролик таниқли муҳандис Бобомеъмор ҳузурига шогирдликка олиб боради. Аҳмад Донишнинг хотирлашича, Бобомеъмор вафот этгач, амир Насруллоҳон уни сарой бош меъмори вазифасига тайинлаб, “Махдум” унвонини беради ва 1000 дирҳамлик ойлик маоши белгилайди. Шундан кейин сарой қурилишида иштирок этган барча муҳандис ва усталар фаолиятига раҳбарлик қилган.

Аҳмад Дониш ўз даврининг қомусий тафаккурга эга бўлган шахсларидан бири эди. У барча илмларни пухта эгаллаган ва санъатнинг барча турларини биладиган юксак маҳоратли олим бўлиб етишган. Унинг бу фазилатларини ҳатто уни кўра олмайдиган душманлари ҳам эътироф этардилар. Рассомчиликда уни Бехзод ва Монийдан устун қўярдилар [5,С.91].

Донишнинг манғит амирлари саройида катта лавозимда ишлаши, Бухоро амири ва вазирлар билан танишиш, ҳукмдор тоифанинг турмуш тарзини билиш учун яна бир имкон бўлди. Бу ҳақда унинг ўзи: “Ҳарбий тоифа билан менинг танишиш ва мулоқотда бўлишим, хусниҳат эгаси бўлишим заминида бўлдим” каби фикрлари орқали ифодалаб ўтилган.

XIX асрнинг 50 йиллари ўрталарида Амир Насурулло саройига бош ҳаттот ва мусаввир сифатида хизматга кирган. Аҳмад Дониш бу ердаги муҳит унинг адолатли давлат тузуми ҳақидаги тасаввурларига тўғри келмагани учун ўз ихтиёри билан сарой хизматини тарк этади. Қўшин ва ҳукмдорларга хизматда тартибнинг йўқлиги унга оғир ва самарасиз туйилади. Чуқур билимини ҳисобга олиб, Бухоро амирлари уни уч марта (1857,1869,1874) Россияга жўнатилган элчилар таркибига қўшадилар. Аҳмад Дониш Петербургда биринчи марта бўлганда Бухоро амирлигининг делегацияси Николай II вафоти муносабати билан Бухоро амирлигининг таъзияномаси билан табрикномасини топшириши лозим эди. Бу делегацияда котиблик вазифасини ҳам ижро этади. Аҳмад Дониш Петербургда ўша вақтда Бухорога қараганда ривожланган мамлакатга қилган сафарлар унинг ҳукмрон доираларга бўлган муносабатини янада кескинлаштирди. Чунки у бошқарув шакллариининг эскирганлиги ва қолоқлиги сабабларини англаб етган эди[9,С.149].

Мутафаккир Петербург ҳамда Москвада кўрган-кечирганлари ҳақида махсус рисола ёзган. 1874 йил февраль-март ойларида Россияда чиқадиган “Голос”, “Новое время” газеталарида унинг билим-савияси ва сиёсатдонлиги таърифланган фикрлар босилган эди.

Европа маданияти, илм-фан соҳасидаги ютуқлари билан яқиндан танишиш имкониятига эга бўлиши, мутафаккир дунёқарашида катта бурилиш ясади ва ўз таассуротлари таъсирида Бухорода мавжуд тартибларни ислоҳ қилиш лойиҳасини олға сурди. Бу эса Амир Музаффариддиннинг (1860-1885) норозилигига сабаб бўлади ва Амир Аҳмад Донишни Ҳузарга қози этиб жўнатади.

Аҳмад Дониш халқ ва давлат, ҳокимият ва юртнинг таназзулдан қутулишини ўйларди. Шу боис у жоҳил, нодон ва аҳмоқ кимсаларни давлатдан ҳимоялашга уринмаганидек, ичдан чириб, бузилиб кетган давлатнинг одамлар ҳаётида бирор ўзгариш қилиши ҳақида сўзлашни

ҳам истамасди. Унинг биринчи орзуси ахлоқ ва тафаккур эди. «Наводири Зиёия» тазкираси муаллифи, олим ва маърифатпарвар Садри Зиёнинг эътирофича, - “Аҳмад Дониш бутун умрини амир, вазир, қозикалон ва бошқа амалдорларни келажақдан огоҳ этиш, оддий одамларга зулм ўтказмасликка чорлаш, уларни зўравонлик, бераҳмлиқдан қайтаришдек эзгу ишларга сарфлаган лекин ҷамият ҳаётида бирон бир ўзгариш кўрмаган”.

Аҳмад Дониш Бухорода илмни ҳамда маърифатни ривожлантириш учун фидокорлик қилди. Бу эса унинг дунёқараши ўсиб борганидан далолат беради. Бухорода Шарифжон Маҳмуд деган маҳалла зиёлиларни қўлаб қувватлайдиган сарватли одам ўз ҳовлисида турли зикр ақидаларига эга бўлган илғор шоир ва уламоларни тўплар эди. Ушбу мажлисларда Аҳмад Дониш раҳномалик қиларди.

Аҳмад Дониш ўз ҳовлисида ҳам илмий-адабий кечалар ҳафтанинг чоршанба, пайшанба, жума кунлари шогирдлари ва яқинларини тўплаб суҳбатлар ўтказган. Шеърлар ўқишни ташкил қилган. Айтиш мумкинки, мана шу кечаларга сиёсий тус ҳам берилиши Бухородоги маорифпарварлик ҳаракатига тамал тоши бўлиб хизмат қилди. Давра суҳбатларида давлат таълими тизими, бошқарув соҳасини ўзгартириш каби мавзуларда мунозаралар қилинган.

Аҳмад Дониш бу суҳбатларда “Олимлар Қуръони Карим сураларини ёддан билиб, ўзларини фаннинг тепасида ўтиргандай ҳис қилишади. Араб алифбоси бу фаннинг тепаси эмас”, -деб ёзади. Унинг бу каби фикрларини чуқур ҳурмат қилган ва давом эттирган бир қанча шогирдлари бўлган. Улардан энг каттаси Садриддин Айний эди. Шундай бўлса ҳам, Айний Донишни кўриш ва кузатишдан, айниқса Донишнинг Ҳамидбек, Файзбек, Қори Неъмат ва башқа доимий суҳбатдошларининг жонли ҳикояларидан олган таассуротлари, хусусан устози асарларини ўқиш натижасида кўп нарса ўрганган ва маънавий озиқланган. Аҳмад Дониш Амир Музаффар саройида давлат арбоби даражасига кўтарилгач, тез-тез Шофиркон, Вобкент, Ғиждувонга сафарлар қилган.

У бу сафарлар чоғида юртнинг сувсизликдан қийналаётганини кўриб, Бухоро экинзорларининг сатҳини Амударё, Сирдарё, Зарафшон дарёлари сув оқими бўйича таҳлилий ўлчовларини амалга оширган ва Амударё сувини канал қуриш йўли билан Кармана орқали Бухоро экинзорларига келтириш лойиҳасини ишлаб чиққан. Шунингдек, олтин конларни аниқлаб халқ ва мамлакат ободончилиги учун сарфлашни амирга маслаҳат беради[5].

Лекин бу лойиҳалар Амир Музаффар томонидан рад этилган. Бу лойиҳа Аҳмад Донишнинг узоқни кўра олгани ва ҳозирги Аму-Бухоро канали лойиҳасининг илк асосчиси эканлигини кўрсатади. Турли мамлакатларда бўлган Аҳмад Дониш Амир Музаффар ўлиmidан сўнг Бухорога қайтади ва 1897 йили вафот этади.

4.Хулосалар:

Аҳмад Донишнинг ҳаёти, ижоди ва ижтимоий-сиёсий фаолияти ўз даврида ҳам вафотидан сўнг ҳам ҳар қандай соғлом фикрли кишилар диққатини ўзига жалб этган. Аҳмад Дониш филологлар, тарихчилар, файласуфлар ва умуман илм-фан аҳли учун ҳайратланарли даражадаги шахс ҳисобланади. Аҳмад Дониш ўзининг илмий салоҳияти, донолиги, кўп фанларни билиши, хусусан, унинг фалакиётшунослиқдаги машҳурлиги, энг аввало, унинг ажойиб инсоний хислатлар эгаси эканлиги Бухорода илм аҳли уни ўзларига устоз деб, тан олинишига олиб келди .

Аҳмад Дониш мамлакатнинг сиёсий тараққиётида муҳим аҳамият касб этиши лозим бўлган Давлат Кенгаши ташкил этиш масаласини ҳам алоҳида қайд этиб ўтган. Бу кенгашда аҳолининг барча табақаларидан вакиллар киритиб, давлат аҳамиятига молик барча ишларнинг мазкур кенгаш орқали амалга оширилиши яхши натижалар бериши мумкинлигини ҳам қайд этган. Бу каби қарашлар амирлик бошқаруви даврида муҳим сиёсий силжиш учун хизмат қилган. Аммо бу фикрлар олимнинг сиёсий таъкибларга учрашига сабаб бўлган. Бухоро амирлигининг ҳукмдорлари ва улар юритган бошқарув сиёсати хусусида Аҳмад Дониш мамлакатда адолатсиздик, иқтисодий қийинчиликни ўрганиш ва унга чора кўриш йўқлиги ҳақида қуйиниб гапириб, подшоҳни халқ манфаатларини кўзлаб

сийёсат юритишга ундашга ҳаракат қилган. Амалдарлорнинг лаганбардорлик ва очқўзликларини жуда қаттиқ қоралаган. Аҳмад Донишнинг илмий меросини ўрганиш орқали биз жуда кенг маълумотларга эга бўламиз.

Иқтибослар/Сноска/ References

- [1] Аҳмад Дониш. Наводирул-вақое. –Т.: Фан, 1964.(Ahmad Donish. Navodir ul-vaqoe. – Т.: Science, 1964)
- [2] Воҳидов.Р., Маҳмудов.М. Устоз Садриддин Айний сабоқлари. –Т.: Фан, 2004. (Vohidov.R., Mahmudov.M Ustad Sadriddin Aini saboqlari. – Т.:Fan, 2004)
- [3] Мўминов И.Ўзбекистон ижтимоий-фалсафий тафаккури тарихидан лавҳалар. Тошкент: Фан,1999.(Muminov.I. Excerpts from the history of socio-philosophical thinking of Uzbekistan. –Tashkent: Fan, 1999)
- [4] Маънавият юлдузлари. Хайруллаев.М.М таҳрири остида. – Тошкент: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1999.(Stars of spirituality. Edited by Khairullaev.M.M. – Tashkent: People's Heritage Publishing House named after A. Qodiriy, 1999)
- [5] Рачабов З. Ш. Маорифпарвар Аҳмади Дониш. – Душанбе: Ирфон, 1964.(Rachabov Z. Sh. Educator Ahmad Donish. – Dushanbe: Irfon, 1964)
- [6] Раҳмонов .Т.Е., М.З.Орзиев.Икки тарихий сиймо. –Бухоро, 2015. (Rakhmonov T.E, Orziev M.Z. Two historical figures. –Bukhara, 2015)
- [7] Раҳмон Муиний. Аҳмад Дониш ҳаёти ҳақида. –Бухоро, 2007.(RahmanMuini. About the life of Ahmad Donish. –Bukhara, 2007)
- [8] СадриддинАйний.Танланганасарлар. –Т.:Бадий адабиёт, 1965 (Sadriddin Ayni. Selected Works. –Т.: Fiction, 1965)
- [9] Фалсафа. М.Ахмедова таҳрири остида. –Т.;2006.(Philosophy. Edited by M.Akhmedova. – Т., 2006).
- [10] Ҳаққул И.Аҳмад калла. Бухоро мавжлари журнали. 2009 йил 1-сон (Haqqul I. Ahmad kalla. Bukhara waves magazine. Issue 1, 2009).

ЎТМИШГА НАЗАР ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ LOOK TO THE PAST

Шавкатжон Жумаханов,

Наманган давлат университети доценти,

География фанлари номзоди

E-mail: shavkat_72@mail.ru

Абдуқодир Тошпўлатов,

Наманган давлат университети

География йўналиши

3- босқич талабаси

E-mail: abduqodir98.98@mail.ru

МАРКАЗИЙ ОСИЁДА АМАЛГА ОШИРИЛГАН МИЛЛИЙ-ХУДУДИЙ ЧЕГАРАЛАНИШНИНГ ТАРИХИЙ-ГЕОГРАФИК ТАҲЛИЛИ

For citation: Shavkatjon Jumakhanov, Abdukodir Toshpulatov, HISTORICAL-GEOGRAPHICAL ANALYSIS OF NATIONAL-TERRITORIAL DELIMITATION IN CENTRAL ASIA. 2020, vol. 8, issue 3, pp.35-50

<http://dx.doi.org/10.26739/2181-9599-2020-8-5>

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада XX асрнинг 20 – 30- йилларида Марказий Осиёда амалга оширилган миллий-худудий чегараланиш тарихий-географик жиҳатдан таҳлил қилинган ҳамда минтақани “миллат – давлат”ларга бўлишнинг географик ва геосиёсий оқибатлари ёритиб берилган. Мазкур жараёни таҳлил қилишда миллий-худудий чегараланишни амалга оширишнинг салбий ва ижобий жиҳатлари тавсифланиб, улар тўғрисида муҳолазалар келтирилган. Шунингдек, мустақил демократик Марказий Осиё мамлакатларининг шаклланиши, улардаги геосиёсий вазият ҳамда иқтисодий интеграция жараёнларининг ушбу давр билан боғлиқ жиҳатлари келтириб ўтилган.

Калит сўзлар: Миллий-худудий чегараланиш, умумий хўжалик, бўлиб ташлаш сиёсати, “миллат – давлат”, делимитация, демаркация, анклав, эксклав, қўшничилик алоқалари, геосиёсий муносабатлар, геостратегик минтақа.

Шавкатжон Жумаханов,

Доцент Наманганского государственного университета,

Кандидат географических наук

E-mail: shavkat_72@mail.ru

Абдуқодир Тошпўлатов,

Наманганский государственный университет,

студент 3 курса географического направления

E-mail: abduqodir98.98@mail.ru

ИСТОРИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ НАЦИОНАЛЬНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНОГО ДЕЛИМИТАЦИИ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируется историко-географическое разграничение национально-территориальных границ в Центральной Азии в 20-30-е гг. XX в., а также географические и геополитические последствия разделения региона на «национальные государства». Анализ этого процесса описывает негативные и позитивные аспекты реализации национально-территориального делимитации и обеспечивает обратную связь по ним. Также упоминается формирование независимых демократических стран Центральной Азии, их геополитическое положение и процессы экономической интеграции, связанные с этим периодом.

Ключевые слова. Национально-территориальное разграничение, общая экономика, политика разделения, «национальное государство», разграничение, демаркация, анклав, эксклав, соседские отношения, геополитические отношения, геостратегический регион.

Shavkatjon Jumakhanov,

Associate Professor of Namangan State University

Candidate of Geographical Sciences

E-mail: shavkat_72@mail.ru

Abdukodir Toshpulatov,

Namangan State University,

Department of Geography

3rd course of student

E-mail: abduqodir98.98@mail.ru

HISTORICAL-GEOGRAPHICAL ANALYSIS OF NATIONAL-TERRITORIAL DELIMITATION IN CENTRAL ASIA

ABSTRACT

This article analyzes the historical and geographical demarcation of national and territorial boundaries in Central Asia in the 20-30s of the XX century and the geographical and geopolitical consequences of the division of the region into "nation-states". The analysis of this process describes the negative and positive aspects of the implementation of national-territorial delimitation, and provides feedback on them. The formation of independent democratic Central Asian countries, their geopolitical situation and economic integration processes related to this period are also mentioned.

Index Terms: National-territorial delimitation, common economy, division policy, "nation-state", delimitation, demarcation, enclave, exclave, neighborhood relations, geopolitical relations, geostrategic region.

1.Долзарблиги:

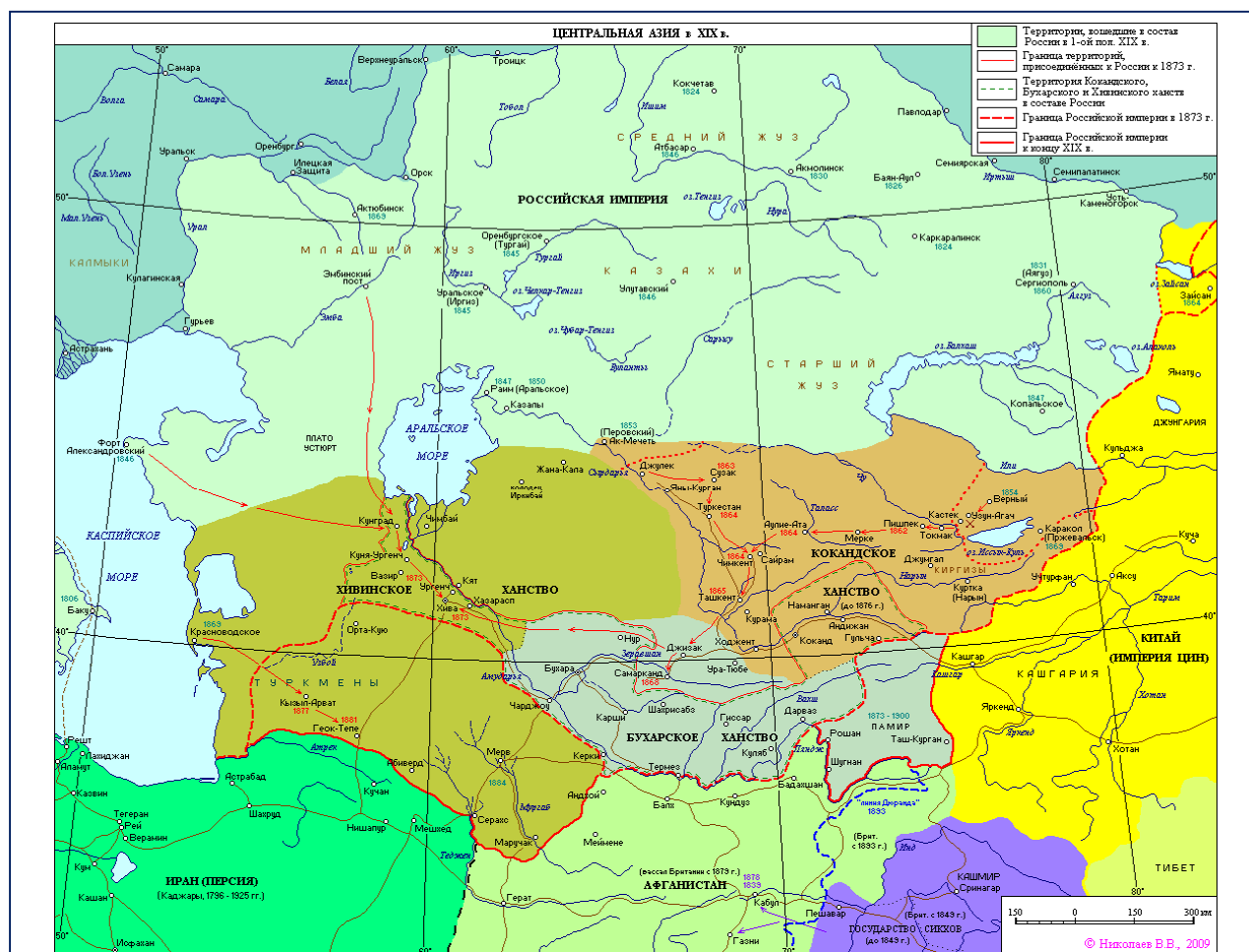
Марказий Осиё минтақаси Евросиёнинг марказий қисмида жойлашган ўзига хос ҳудуд бўлиб, табиий ва инсон ресурсларига ғоят бой, айниқса, ядровий қуролга эга бўлган Россия – Хитой – Эрон мамлакатлари ўртасида жойлашган геостратегик аҳамиятга эга субрегион ҳисобланади.

Шу билан биргаликда, халқаро терроризм, экстремизм ва наркобизнес таҳдиди мавжуд, субрегион бевосита беқарорликнинг йирик ўчоғи яқинида жойлашган. Бу вазият минтақадаги мамлакатларнинг ўзаро ҳамкорлик ва яхлитликда фаолият олиб боришини тақозо этади [17, -Б. 515]. Ҳозирги даврда минтақа мамлакатлари иқтисодий ва ижтимоий жиҳатдан бир – бири билан ўзаро узвий боғлиқ ҳисобланади. Чунки, унинг ҳудудий жойлашуви ҳамда географик жиҳатлари яхлит бир маконни шакллантиришни талаб қилади. Айнан шу жиҳатдан, минг йиллар давомида мазкур ҳудуд ягона комплекс сифатида шаклланган бўлса-да, яқин ўтмишдаги геосиёсий омилар натижасида “миллат –

давлат”ларга бўлиниб кетган, янада аниғи, бўлиб ташланган эди.

2.Методлар: Мазкур мақолани ёритишда худудийлик, тарихийлик, комплекслилик, холислик каби тамойиллар ҳамда картографик, тарихий-географик таҳлил, қиёсий таҳлил, муаммога цивилизацион ёндашув сингари усулларида фойдаланилган. Ушбу мавзуга алоқадор материалларнинг асосий қисми хронологик жиҳатдан Собиқ Иттифок даврига тўғри келади. Шунингдек, янги давр Ғарб олимлари ва минтақа мутахассисларининг тадқиқот ишларидан унумли фойдаланилган. 3.Тадқиқот натижалари: Марказий Осиё минтақаси қадим-қадимдан цивилизация марказларидан бири ҳисобланган. Жумладан, Қадимги Хоразм, Афросиёб, Бактрия, Кушон империяси, Турк хоқонлиги, Қорахонийлар давлати ва Чингизхон империяси каби ўз даврининг ривожланган мамлакатларининг сиёсий куч марказларидан бири бўлган бўлса, XIV асрнинг иккинчи ярмидан Амир Темур томонидан марказлашган улкан салтанатга айлантирилган. У ўз вақтида Осиё, Африка ва Европа худудининг бир қисмини камраб олганди.

Бирок, XVI аср бошига келиб минтақада тахт учун ўзаро низоларнинг кучайиши, ишлаб чиқариш муносабатларининг, асосан, маҳаллий истеъмол учун йўналтирилиши, оддий аҳолига нисбатан бек ва амирларнинг зуғумлари натижасида аҳолидаги мамлакат тараққиёти учун дахлдорлик ҳисси пасайиб, марказлашган давлат анчагина кучсизланиб қолди. Бу ҳолат Дашти Қипчоқ қабиаларининг Муҳаммад Шайбонийхон бошчилигида ўлкани босиб олиши учун “кулай вазият”ни вужудга келтирди. Жумладан, 1501 йил Самарқанд, 1503 йил Тошкент, 1504 йил Фарғона, 1505 йил Хоразм ҳамда 1507 йилда Ҳирот забт этилиши оқибатида, бир пайтлар бутун дунёни ларзага солган Темурийлар салтанати ҳам барҳам топиб, Шайбонийлар давлати шаклланди [18].

1-расм. XIX аср охирида Марказий Осиё сиёсий харитаси

Манба: <http://www.hrono.ru/proekty/ostu/asia1900.html> [33]

Кейинчалик эса, унинг ўрнида битта амирлик (Бухоро амирлиги) ва иккита хонлик

(Хива ва Қўқон хонликлари) таркиб топди (1-расм). Ушбу давлатлар турли-туман миллий популяциялар (яъни, ўзбек, қozoқ, қирғиз, туркман, тожик, қoraқалпоқ), этник гуруҳлар ва қабилалар (сарт, қипчоқ, манғит, қурама), миллий озчиликлар (Бухоро яҳудийлари, араб, форс ва лўли сингари этник илдизи бошқа ҳудудга оид халқлар) дан ташкил топган [20] бўлишига қарамай, барча этносларни умумий хўжалик тизими ўзаро бирлаштириб турган эди. Умуман олганда, минтақада истиқомат қилаётган маҳаллий аҳоли маданий жиҳатдан бир-бирига яқин ҳамда тарихан таркиб топган умумий хусусиятларга эга ҳисобланади. Минтақада одам палеолит даврида пайдо бўлиб, мезолит ва неолит давридан бошлаб бутун регионга тарқалган [4]. Шунингдек, уч минг йиллик тарихга эга зардуштийларнинг муқаддас китоби бўлмиш “Авесто” орқали ҳудудда сўғдий, боҳтарий, хоразмий, марғиш, сак қабилалари тубжой аҳоли сифатида яшаганлигини билиш мумкин [3]. Тарихий даврлар мобайнида Турон ҳудудини ўзига макон тутган мазкур аҳоли икки лингвистик гуруҳ (туркий, форс-тожик) га мансуб бўлса-да, ягона ижтимоий-иқтисодий, маънавий-маърифий ҳаёт унсурларига эга бўлган. Афсуски, минтақада этник ва хўжалик нуқтаи назаридан ривожланган ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуаларини шакллантириш имконияти мавжуд бўлишига қарамасдан, хонликлар ўртасидаги ўзаро адоват, бир-бирини кўра олмаслик, монархларнинг мамлакат ривожланишидан кўра ўз манфаатини устун қўйиши ва, бунинг оқибатида, тараққиётдан узилиб қолиш натижасида ривожланган давлатлар томонидан ҳудудни эгаллаш учун яхшигина шароит вужудга келди ҳамда бундан “унумли” фойдаланиб, XIX асрнинг иккинчи ярмида Россия империяси Марказий Осиёни босиб олди. XX асрнинг бошларига қадар минтақа Чор Россиясининг вассали сифатида, мустамлака ҳолатида бўлган. 1917 йил империядаги октябрь тўнтарилиши ва ҳукумат тепасига советларнинг келиши Марказий Осиёга ҳам ўз таъсирини ўтказди. Туркистондаги маҳаллий аҳолининг миллий-озодлик ҳаракатлари қучайган ушбу даврда ўлка “Қизил армия” томонидан қайта босиб олинди, социализм ва коммунизм ғоялари асосида Шарқдаги РСФСР бошчилигидаги совет минтақаси сифатида шакллантирила бошланди. Бунда маҳаллий аҳолига, асли экстремизм ва терроризмга асосланган ленинча социалистик идеология агитация-пропагандаси воситасида барча миллатларнинг ўзининг тақдирини ўзи белгилаши, аҳоли тенглигини таъминлаш таъкидланди [24, -Б. 246], бироқ амалда РСФСРнинг теллурукрatik (амалда, ўзгалар ерини сездирмай қўшиб олиш) ҳокимиятини мустаҳкамлаш назарда тутилган эди. Иккинчи томондан олиб қараганда, Марказий Осиё ҳудудида янги автоном совет республикаларини шакллантириб олиб, социалистик иттифоқ ҳудудини ташкил этишнинг тағ замирида жанубдан кириб келиши мумкин бўлган геосиёсий таҳдидларга қарши ўзига хос тўсиқ барпо этиш кўзда тутилган эди. Яъни Англиянинг “Ҳиндистон – Афғонистон – Туркистон” йўналишидаги мустамлакачилик модели геосиёсий жиҳатдан РСФСР учун ниҳоятда катта таҳдид эди [16]. Зеро, жанубдан Ҳиндистон субконтинентида ўзининг устуворлигини ўрнатган ва тизимли равишда шимолга қараб силжиб бораётган Англия ҳам XIX асрнинг 70-йилларида Марказий Осиёни ўзига қўшиб олиш, янги бозорларга, хомашё манбаларига, қолаверса, стратегик жиҳатдан қулайроқ ҳудудларга эга бўлиш учун минтақани ўз таъсирига олиш ва ўз ҳукмронлигини ўрнатишга бетиним ҳаракат қилган [32]. Бироқ, Марказий Осиёда икки давлат таъсир доираларини аниқлаштиришга қаратилган 1873 йилда имзоланган Россия – Англия битими орқалигина минтақани Россия империяси томонидан бошқарилиши белгилаб олинган эди [19, -Б. 71]. Айнан мана шу жиҳатдан, социалистик блокни шакллантириш бу сингари геосиёсий вазиятни назорат қилишда устувор аҳамият касб этиши XX асрнинг 20 – 30– йилларидаги миллий– ҳудудий чегараланиш жараёнида инобатга олинган эди.

Мазкур фаолиятни амалга ошириш доирасида Марказий Осиё масалалари билан шуғулланувчи Турккомиссия ташкилоти тузилиб, 1920 йил ушбу комиссия раиси Ян Эрнестович Рудзутак ўз тезисларида Туркистон АССРни миллий белгиларига қараб автоном республикаларга бўлиш таклифини олға сурди. Миллий-ҳудудий чегараланишга оид тезислар шу йилнинг июнь ойида Россия Коммунистик Партияси Марказий Қўмитасининг “Партиянинг Туркистондаги вазифалари ҳақида” деб номланган қарори лойиҳасига

киритилди. В. И. Ленин 1920 йилнинг 13 июнида Турккомиссия қарорининг лойиҳасини шахсан кўриб чиққан ва, ўша пайтдаёқ, Туркистонни “Ўзбекия”, “Киргизия”, “Туркмения” ҳамда бошқа этник гуруҳларга бўлиб, парчалаб ташлашни, уларнинг харитасини тузиш зарурлигини кўрсатган эди [7, -Б. 397].

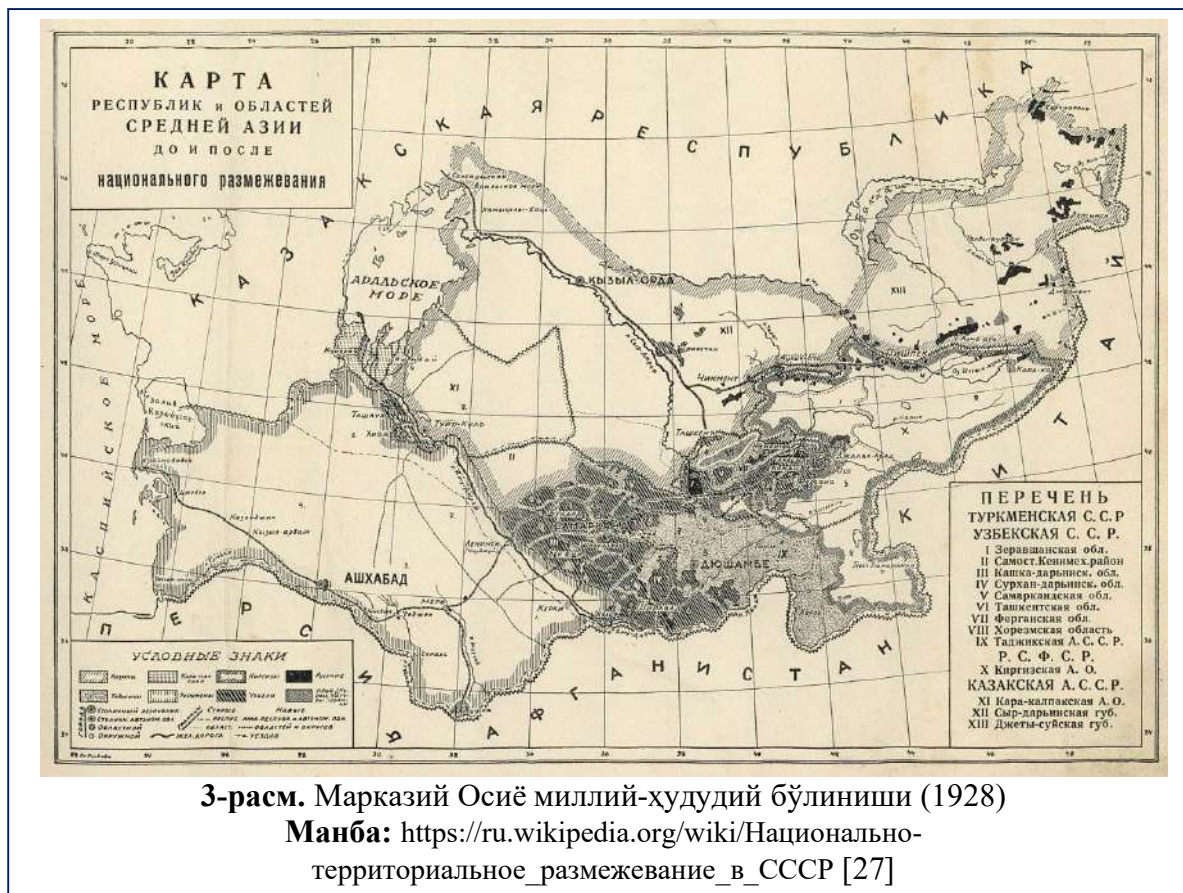
Бироқ, Туркистон азал-азалдан маҳаллий халқларнинг ягона маскани ва умумий ватани бўлиб келган. Туркистон, Бухоро, Хоразм республикалари туб аҳолиси асрлар давомида урф-одатлари, анъаналари турмуш тарзи, диний эътиқодлари жиҳатидан бири-бирига жуда яқин бўлган ушбу минтақа ягона ҳудуд, диний эътиқод, ўз хўжалиги ва маданиятининг муштараклиги билан ажралиб турган ҳамда улар бу ерни ўзларининг ягона юртлари, асл Ватани деб билган [8]. Ана шу жиҳатдан, Т.Рискулов, А.Раҳимбоев, С.Турсунхўжаев, У.Эшонхўжаев, Ё.Исакулов, Ҳ.Ниёзий, И.Хидиралиев, Р.Иноғомов, С.Қосимов, Б.Дадабоев, Ф.Хўжаев сингари Марказий Осиёдаги жадидлар ва илм-маърифат арбоблари бу ҳудудни миллий-худудий жиҳатдан ажратилишига ўз салбий муносабатларини билдирган эдилар [24, -Б. 250]. Хусусан, 1920 йилнинг январида бўлган Туркистон Компартиясининг V ўлка конференциясида Туркистон АССР МИҚ раиси Турор Рискулов сўзга чиқиб, муштарак Туркистон ғоясини илгари сурди ҳамда минтақанинг миллий-этник жиҳатдан ажратилиши натижасида ижтимоий ва хўжаликка оид муаммолар вужудга келиши мумкинлигини таъкидлади. Бироқ, марказ томонидан ўлкадаги маданий ҳаётни бир тизимга солиш, турли-туман тарқоқ уруғларни ўзаро бирлаштириш сингари жиҳатларини рўқач қилиб, ўлка маҳаллий вакилининг таклифлари мутлақо инобатга олинмаган эди.

Миллий чегараланиш лойиҳаси ишлаб чиқиляётган пайтда Марказий Осиёда Туркистон Автоном Совет Республикаси, Бухоро Халқ Совет Республикаси ва Хоразм Халқ Совет Республикаси мавжуд эди (2- расм). Лекин, ҳақиқатдан, ҳам уларнинг ҳар бири этник нуқтаи назардан ниҳоятда хилма-хил бўлган ҳамда иқтисодий ва ижтимоий жиҳатдан марказлашган тизимли иқтисодиётга эга бўлмаган.

2-расм. Совет Марказий Осиёси (1922 йил)
Манба: https://ru.wikipedia.org/wiki/Национально-территориальное_размежевание_в_СССР [27]

1924 йилнинг 15 июлида Марказий Осиё бюроси миллий чегараланиш лойиҳасини тайёрлаш ва 1924 йил октябрь ойида уни ўтказиш зарур, деган қатъий ҳулосага келди. Шу мақсадда, махсус марказий-ҳудудий комиссия тузилиб, жойларда ташвиқот-тарғибот ишлари ҳам кучайтирилди [22]. Мазкур даврда ҳудудлар бўйича аҳолининг миллий таркиби аниқланди. Ҳудудий комиссия, миллий-ҳудудий қайта қуриш бўйича бошқа комиссиялар билан бир қаторда, этник номлар ва гуруҳлар ҳудуднинг маҳаллий номланиши, маҳаллий аҳоли ўртасидаги иқтисодий ҳаёт, тил ва маданият, ва ниҳоят, миллий концентрациянинг умумий тенденциясини ҳам ҳисобга олиш керак, деган қарорга келди.

3-расм. Марказий Осиё миллий-ҳудудий бўлиниши (1928)

Манба: https://ru.wikipedia.org/wiki/Национально-территориальное_размежевание_в_СССР [27]

Рўйхатга олиш жараёнида аҳолининг ўз этник келиб чиқишининг (этногенези) каталоги тузиб чиқилди. Айниқса, икки улуғ дарё оралиғидаги аҳолининг катта қисми ўзини “ўзбек” деб атади. Жумладан, ҳудудлар бўйича мавжуд аҳолининг Жиззах уезида 75,0 %, Хоразмда 79,5 %, Бухорода 63,9 фоизи ўзбек этноними билан рўйхатдан ўтган. Чирчиқ-Оҳангарон, Фарғона, Қашқадарё ва Сурхондарё аҳолисининг асосий қисми ҳам ўз уруғларининг (қурама, жалоир, кенагас, минг, бойсун ва бош.) номларидан кўра ўзбеклар дейишни афзал билганди [20]. Бошқа ҳудудларда ҳам миллатларнинг ҳудудий таркиби асосида миллий-ҳудудий делимитация ишлари амалга оширилди (3-расм).

Ниҳоят, 1924 йилнинг 27 октябрида бўлиб ўтган СССР БМИҚ II сессияси Туркистонда миллий-ҳудудий чегараланишни ўтказиш тадбирларини тўла-тўқис маъқуллади [36]. Натижада, қадимдан умумий ер-сув муносабатларига асосланган комплекс ҳўжалик турли ҳудудий бирликларга парчаланиб кетди. Делимитация жараёни тор ёндашув асосида амалга оширилиб, минтақадаги халқларнинг тарихий, географик, ижтимоий-иқтисодий хусусиятларига жуда кам эътибор берилди. Бу ҳудуддаги халқларнинг турли-туман миллатларга мансублиги, тиллари орасидаги фарқларга қарамасдан маданий-ҳўжалик фаолиятининг ягона бошқариш доирасида сиёсий жиҳатдан умумлашганлиги бутунлай инкор этилганди. Натижада, келажакда бўлажак жуда катта чегара муаммолари учун йўл очилди. Чунки, минтақада ўтказилган давлат чегараланишининг туб моҳияти фақатгина

миллий хусусиятлар ҳамда этник таркиб кабиларга курилган эди, оқибатда эса Марказий Осиё ҳудудида бир неча “миллат – давлат”лар вужудга келди (4-расм) [22, -Б. 53].

Ушбу даврда амалга оширилган миллий-ҳудудий чегараланиш Марказий Осиё давлатлари делимитациясининг пойдевори бўлса-да, ҳозирги кундаги чегараланишнинг, айнан, ўзи эмас. Чунончи, Писком водийси, Қизилкумнинг шарқи, Мирзачўл, Қорақалпоғистон АССР каби ҳудудлар миллий– ҳудудий чегараланиш даврида Қозоғистон АССР таркибида бўлган (5-расм), кейинги йилларда амалга оширилган делимитация натижасида улар Ўзбекистон ССР таркибига қўшилган ва ҳоказо. 1924 йил 27 октябрда Сирдарё вилоятининг катта қисми Қозоғистон АССРга берилди. Қолган кичик қисми (Тошкент) Ўзбекистон ССР таркибига кирди. Миллий–ҳудудий делимитация жараёнида ўзбек – қозоқ муносабатларида энг асосий эътибор Чирчиқ бўйидаги гавҳар бўлмиш – Тошкент шаҳрига қаратилди, иккала давлат ҳам уни ўзига талаб қила бошлади. Шунда И.Сталин буйруғи билан Тошкент, Чиноз – Ўзбекистон ССРга; Шимкент, Туркистон – Қозоғистон ССРга ҳудудий жиҳатдан расмийлаштириб берилди [39] ва Тошкентнинг яна ҳудудий жиҳатдан низо маркази бўлишининг олдини олиш, бартараф этиш мақсадида 1930 йил Ўзбекистон ССРнинг пойтахти қадим Самарқанддан кўхна Тошкент шаҳрига кўчирилган эди.

5-расм. Ўзбекистон ССР (1929 йилгача)

Манба:

https://www.wikiwand.com/en/Tajikistan-Uzbekistan_border [41]

Марказий Осиёдаги баҳсли чегара муаммоларининг кўпчилиги ўзбек, қирғиз ва тожик миллий– ҳудудий делимитацияси билан боғлиқ. Жумладан, Тожикистон (олдин Шарқий Бухоро деб аталган) Ўзбекистонга автономия сифатида киритилган ва, кейинчалик, 1929 йилда алоҳида иттифок республикаси сифатида ажратилган [27].

Марказий Осиёда амалга оширилган миллий– ҳудудий чегараланиш, кўп жиҳатдан, ҳозирги иқтисодий ва ижтимоий, геосиёсий ва геоиқтисодий муаммоларнинг шаклланишига сабаб бўлишига қарамасдан, ушбу жараёни бутунлай номақбул иш дея

баҳолаш мақсадга мувофиқ бўлмайди. Зеро, ҳар бир ҳолатга ҳаққоний баҳо бериб, моҳиятни мафкура билан беркитмаслик лозим. Жумладан, Собик Иттифоқ даврида яратилган илмий ишларга назар ташланса, миллий-худудий чегараланишнинг фақат ижобий тарзда ёритиб берилганига Ҳ.Турсунов, Ш.Мухаммедяров, И.Крыльцов, Г.Сафаров каби олимларнинг илмий ишларида гувоҳ бўлиш мумкин. Хусусан, бу борада “Пролетар интернационализм байроғи остида ўтказилган миллий– худудий чегараланиш ўзаро миллий ишончсизликнинг ўша вақтдаги қолдиқларини йўқотишга, Марказий Осиёда миллатлараро тинчлик ва Совет ҳокимиятини янада мустаҳкамлашга, кенг меҳнаткашлар оммасини социалистик жамият куришга янада фаол қатнаштиришга, Совет Иттифоқи халқлари дўстлигини мустаҳкамлашга олиб келди” [11, -Б. 106], деган фикрларни келтириш ўринли бўлади.

Албатта, тарихий– маданий жиҳатдан умумий бўлиб келган минтақани этник хусусиятларига биноан бўлиб юбориш ижтимоий ва ҳўжалик нуқтаи назардан номувофиқ, дейиш мумкин. Аммо, миллий-худудий чегараланиш ўтмишда қоққ бўлган халқларнинг ўз юртларида миллий давлатчиликни ўзларининг миллий турмуш шароитларига мувофиқ келадиган шаклларда ривожлантириш ва мустаҳкамлашларига, уларнинг ўз ерларида аҳолининг турмушини ва психологиясини билладиган маҳаллий кишилардан тузилган ҳамда она тилида иш юритадиган суд, маъмурият, ҳўжалик тармоқларини тартибга солиш ҳамда сиёсий жиҳатдан марказлаштиришда катта аҳамиятга эга бўлган [26], деган фикрларда ҳам маълум маънода ҳақиқат мавжуд. Бу билан XX асрнинг 20 – 30- йилларда амалга оширилган делимитация ишларининг натижаси мутлақ ижобий хусусиятларга эга, дейишдан ҳам анча йироқмиз. Шундай бўлишига қарамай, унинг сиёсий-маданий ва иқтисодий жиҳатдан (мавжуд ҳукмрон мафкурани инобатга олмаган ҳолда) ижобий томонлари сифатида куйидагиларни келтириш мумкин:

- кўп миллатли учта мамлакат ўрнида бир миллатли “миллат – давлат”ларнинг шакллантирилганлиги;
- минтақада энг кўп аҳолига эга бўлган ўзбек, қозоқ, қирғиз, тожик, туркман, қорақалпоқ сингари миллатларнинг миллий– худудий жиҳатдан алоҳида– алоҳида концентрациясининг амалга оширилганлиги;
- миллий– худудий чегараланиш асосида тарихан кўчманчи бўлган қирғиз, қозоқ, қорақалпоқ каби этносларнинг ўтроқлашиб, халқ сифатида шакллантиришга эришилганлиги ва нуфузи ошганлиги;
- кўп сонли аҳоли (нуфус)га эга бўлган ҳар бир миллатларнинг алоҳида худудий ишлаб чиқариш мажмуаларига ихтисослашуви натижасида худудий меҳнат тақсимооти ҳамда минтақавий иқтисодий интеграциянинг вужудга келтирилганлиги;
- полиэтник аҳолини “миллат – давлат”ларга тақсимланиши оқибатида миллий ўзликка асосланган жамиятлар шакллантирилганлиги;
- ҳар бир миллатнинг ҳўжалик юритиш хусусияти асосида худудий ихтисослашувнинг шаклланишига асос қўйилганлиги ва ҳоказо.

Илмий-методологик жиҳатдан миллий–худудий чегараланишнинг юқоридаги сингари хусусиятлари асосида ҳозирги даврда мавжуд бўлган Қозоғистон, Туркменистон, Ўзбекистон, Қирғизистон ҳамда Тожикистон Республикаларининг таркиб топишига замин яратилган, дейиш мумкин.

Бирок, ўша даврда совет ҳокимияти томонидан амалга оширилган миллий–худудий чегараланиш минтақа аҳолиси манфаатларига эмас, марказдан бошқариш ва мустамлакачилик сиёсатининг амалга оширилишини янада осонлаштириш нуқтаи назаридан ўтказилган. Делимитация жараёнида худуднинг географик ва ҳўжалик хусусиятлари чегараланишнинг методологик пойдевори сифатида белгиланган бўлишига қарамай, уларга тўлиқ амалга қилинмаган эди, яъни минтақадаги чегараланиш учун асос қилиб олинган икки – миллий-худудий ва иқтисодий принциплар Марказий Осиёда мавжуд шароитга тўла мослаштирилмаган эди [13] (1- жадвал).

1- жадвал

**Марказий Осиёда амалга оширилган миллий– ҳудудий чегараланишнинг
принциплар асосида амалга оширилган ҳолатларидан намуналар**

Делимитация принциплари			
Миллий-ҳудудий		Иқтисодий	
Инобатга олиб амалга оширилган ҳолатлар	Инобатга олмай амалга оширилган ҳолатлар	Инобатга олиб амалга оширилган ҳолатлар	Инобатга олмай амалга оширилган ҳолатлар
Ҳудудий жойлашувига кўра Фарғона водийси ва Мирзачўл округлари орасида жойлашган Хўжанд (Ленинобод) аҳолисининг этник таркиби тожиклардан иборатлигини инобатга олиб, 1929 йилдар Тожикистон ССР таркибига қўшилиши	Фарғона водийсидаги аҳолисининг кўпчилик қисми ўзбеклардан иборат бўлган Ўш, Жалолобод, Новқат, Арслонбоб, Ўзган ҳудудларининг Қирғизистон ССР миллий-ҳудудий бирлиги асосида демаркация қилинганлиги	Этник келиб чиқиши тожик миллатига мансуб аҳоли кўпчиликни ташкил этган Бухоро ва Самарқанд шаҳарларининг ўзбек шаҳарлари ва иқтисодиёти билан чамбарчас боғлиқлиги асосида Ўзбекистон ССР таркибида қолдирилганлиги	Минг йиллик давлатчилик тарихи ва, айниқса, сўнгги 4 асрдаги яхлит хўжалик асосида шаклланиган Хоразм воҳасини ЎзССР ва Туркменистон ССР ўртасида тақсимланиши оқибатида хўжалик ва ирригация тизими самарадор-лигининг пасайиши

Жадвал муаллифлар томонидан шакллантирилган

Чунки, ушбу жараёнда иложи борица чегараланишни тезроқ яқунлаб, Марказий Осиё ҳудудига социализмга асосланган бошқарувни олиб кириш кўзда тутилганди. Ана шу жиҳатдан, мукамал тарзда амалга оширилмаган миллий– ҳудудий чегараланиш жараёни натижасида, кейинчалик, иқтисодий, ижтимоий, геосиёсий ва геоиқтисодий муаммолар ҳам вужудга келган.

Жумладан, Марказий Осиёда миллий–ҳудудий чегараланиш ва унинг оқибатлари натижасида вужудга келган нохуш, номақбул вазиятлар ер–сув, яйлов, рекреация ҳамда табиий ресурслардан фойдаланиш, анклав/эксклав ҳудудлар муаммосида ўзини ҳанузга қадар яққол намоён этиб келмоқда.

Ер-сув ресурсларидан фойдаланиш муаммолари:

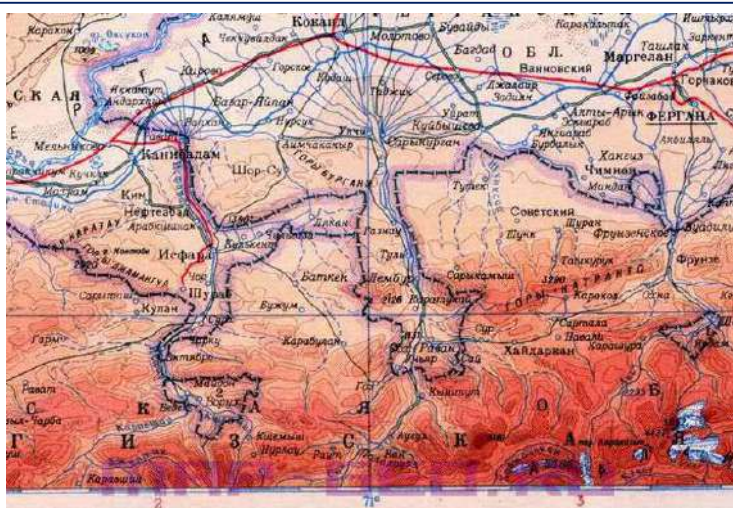
- Миллий– ҳудудий чегараланиш натижасида Шарқий Бухоро [12] деб аталган форсийзабон аҳолидан иборат Тожикистон ССР Зарафшон дарёсининг юқори қисмига, туркий тилда сўзлашувчи ўзбеклардан иборат Ўзбекистон ССР дарёнинг ўрта ва қуйи қисмига, мос равишда, алоҳида мамлакатлар тарзида шакллантирилган. Табиийки, дарёларнинг бошланиш қисмларида сувнинг жиловланиши унинг қуйи қисмларига оқиб келадиган сувнинг камайишига сабабчи бўлади. Бу эса, текислик минтақасида суғорма деҳқончилик билан шуғулланувчи ўзбеклар учун муаммоли вазиятларни келтириб чиқариши муқаррар эди. Қолаверса, XX аср охирида Панж ва Вахш дарёларига сув омбор, ГЭС, тўғон ва гидроузелларнинг қурилиши оқибатида Амударё суви ҳам тобора озайиб, нафақат, Ўзбекистон, шу билан бирга Афғонистоннинг шимоли, Туркменистонда ҳам сув ресурсларининг камайиши кузатилмоқда.
- XX аср 60- йилларида Мирзачўлнинг жанубий қисмидаги пролювиал текисликнинг юқори қисмида жойлашган Тожикистон ССРнинг Зарафшон туманида 15 минг гектар ер ўзлаштирилиб, суғорила бошланди. Оқибатда, пролювиал текисликнинг қуйи қисмида жойлашган Ўзбекистоннинг 50 минг гектар суғориб деҳқончилик қилинадиган ерларида ер ости сувлари сатҳи кўтарилиб, тупроқларни шўр босиб кетди. Чунки, пролювиал текисликда ер ости сувларининг горизонтал ҳаракати кучли бўлиши туфайли Зафаробод туманида суғориш бошланиши билан тупроққа шимилган сувлар пролювиал текисликнинг этак қисмлари томон ҳаракат қила бошлаган ҳамда ер ости сувлари сатҳи ҳам кўтарилиб, Мирзачўлнинг аввалдан суғориб келинаётган ерларидаги катта ҳудудни шўр босишига олиб келган [21, -Б. 47];
- Фарғона водийсини Ўзбекистон, Қирғизистон ва Тожикистон ўртасида тақсимлашда аниқ чегаралар кўзга ташланмайди. Зеро, чегараланиш ё этник (Ўш ва Жалолобод вилоятлари аҳолисининг катта қисми ўзбеклар бўлса-да, Қирғизистонга берилган; туб аҳолиси этник

тожик миллатига мансуб бўлган Сўх Ўзбекистон ҳудуди сифатида ажратилган ва ҳоказо), ё табиий-географик (тоғларнинг сувайирғичи, дарё хавзалари, рельеф элементлари ва бошқалар) омилларга тўлиқроқ таяниб амалга оширилмаганди. Натижада, дарёларнинг бошланиш қисми Қирғизистон, куйи қисми бўлса Ўзбекистонга тўғри келиб, сувдан фойдаланишда мураккаблиklar вужудга келган. Мисол тариқасида, Норин дарёси, шунингдек, Олой – Туркистон ва Чотқол тоғларидан бошланадиган дарёлардаги сувдан фойдаланиш жараёнидаги мавжуд муаммоларни келтириш мумкин;

- Туркменистоннинг Дашоғуз ва Ўзбекистоннинг Хоразм вилоятлари чегараланишгача яхлит тузилма бўлган эди. Эндиликда, Дашоғуз хўжалиги ва ирригация тизими Ўзбекистондан йўналтирилган коллектор ҳамда канал сувларига таяниб қолган [38] ва ҳоказо;
- Сув билан боғлиқ мунозаралар, айниқса, анклав/экслав ҳудудларда катта муаммоли вазият ҳисобланади. Жумладан, Сўх, Ворух ва Шохимардон сингари йирик анклавларда бу масала янада долзарб тусга эга. Хусусан, Сўх анклави ҳамда Қирғизистоннинг Қадамжой ҳудуди чегарасида жойлашган Чашма булоғи чегара олди қишлоқ аҳоли томонидан доимий баҳс-мунозарага сабаб бўлиб келган. Жумладан, 2020 йил май ойининг охирида мазкур булоқ сувидан фойдаланиш юзасидан ўзаро тортишув юзага келди ҳамда каттагина можароларни ҳам келтириб чиқарди [34]. Икки мамлакат расмий вакиллари томонидан ушбу можаро келишув асосида ҳал этилган бўлса-да, муаммонинг таг замирида чегараланиш билан боғлиқ номувофиқликлар намоён бўлади.

Яйловлардан фойдаланиш муаммолари:

- Яйловлардан чегара олди ҳудудларида биргаликда фойдаланиш Собик Иттифок даврида деярли муаммо бўлмаган эди. Чунончи, ижара ва вақтинча фойдаланиш учун олинган ерлар, айрим бир ҳолларда, мамлакатга қўшиб олинган ва улар орқали аста-секин тортишувлар ҳам вужудга келган. Масалан, Наманган вилояти Поп туманининг шимоли-ғарбидаги Сарваксой ҳавзаси 1935 йилда Тожикистон томонидан ижарага олинган [26]. Лекин, ижара муддати 1990 йилда тугаши кераклигига қарамасдан, ҳозиргача мазкур ҳудуд Тожикистоннинг Ўзбекистондаги эксклави сифатида мавжуд бўлиб турибди;
- 1955 йилгача Сўх Ўзбекистонга бевосита туташ ҳудуд бўлган [35] (6-расм). 1950 – 1960 йилларда эса чорвадор қирғизлар Сўх – Риштон орасидаги яйловдан вақтинча фойдаланиш ниятида ижарага олган, бироқ оралиқдаги ўша ерлар, кейинчалик, расмий тарзда қайтариб берилмаган. Бунинг натижасида эса, Сўх ва Чўнғара анклав ҳудудга айланиб қолган;
- Шундай ҳолат Ворух – Чорку оралиғида ҳам кузатилган. Бунинг оқибатида, 1980 йиллардаёқ зироатчилик мақсадида ер етишмаслиги муаммоси этник тожиклар ва этник қирғизлар ўртасида тўқнашувлар (1982 ва 1989 йиллардаги Тожикистоннинг Ворух эксклави ва

6-расм. 1955 йилда тузилган харита
Манба: <https://www.fergananews.com/articles/7600> [31]

Қирғизистоннинг Баткен вилояти Танги қишлоғи аҳолиси ўртасидаги можаролар [15, -Б. 50], 2019 йил июнь ва 2020 йилнинг январидан тожик – қирғиз қуролли тўқнашувлари қабила [30])ни келтириб чиқарган ва ҳоказо.

Рекреация ва табиий ресурслардан фойдаланиш муаммоси:

- Жанубий Қозоғистоннинг Мактаарал тумани ҳудуди “U” ҳарфи шаклида Ўзбекистон билан ўралган. Шимолдан Чордара сув омбори орқали асосий давлатдан тўсилиб, ажралиб туради. Шу боисдан ҳам, ҳудуд аҳолиси табиий ресурслар, айниқса, сув ресурсларидан ўзини ўраб турувчи давлат билан ҳамкорликда фойдаланишига тўғри келади;
- Фарғона водийсида “Бенилюкс” ҳамда “Европа Иттифоқи” сингари чегараларни (хавфсизлик тизимини такомиллаштирган ҳолда) ажратиш эмас, боғлаш функциясидан фойдаланиш даркор. Гарчи котловинада занжирдек тизилган рекреацион ва туристик марказлар (Говасой, Саричелақ, Косонсой, Нанай, Балиқли кўл, Сафедбулоқ), больнеологик масканлар (Чорток, Чимён, Чотқол, Жалолобод, Шоҳимардон, Сольпром, Чодак) мавжуд бўлса ҳам улардан давлатлараро нуктаи назардан фойдаланиш унча яхши йўлга қўйилмаган. Чунки, ушбу туристик марказлардан самарали фойдаланиш жараёнидаги мавжуд қийинчиликларда “лимнологик ихота”лар катта аҳамият касб этмоқда.

Транспорт транзитлиги муаммоси:

- Андижон, Наманган ва Фарғонани ўз ичига олган пенеанклав кўринишдаги Фарғона райони асосий давлат билан боғлаш учун 1958 йилда Тошкент – Ангрен – Қўқон автомобил йўли ўтказилгунга қадар тўлиқ алоқалар Хўжанд орқали амалга ошириб келинган. Темир йўл ва нефт-газ қувурлари ҳам бундан мустасно эмас. Собиқ Иттифок даврида ҳаракатланиш оддийгина тарзда амалга ошган бўлса, мустақиллик эълон қилинганидан сўнг транспорт хавфсизлиги ҳамда транзитлик босими вужудга келди. Мана шу жиҳатдан, Тожикистондан (Фарғона – Тошкент), Қирғизистондан (Андижон – Учқўрғон) ва Туркменистондан (Қарши – Термиз, Чоржўй – Қўнғирот) ўтадиган йўللари мамлакатнинг ички қисмидан ўтказиш масаласи ўртага қўйилди ва аста-секин улар бартараф этилди. Қолаверса, халқаро майдонга чиқиш учун Қирғизистон Қозоғистон ҳудудидан, Тожикистон Ўзбекистон ҳудудидан транзит йўлак сифатида фойдаланишга мажбур ҳисобланади;
- Анклавларга кириб–чиқиш муаммоси доим долзарб масала бўлиб келган. Мустақиллик йилларида мавжуд 8 та (ҳозир 7 та) анклав/экславнинг барчасида транспорт транзитлиги долзарб бўлиб қолаверган. Хусусан, Сўх ва Ворух анклавларида қирғиз – ўзбек, тожик – қирғиз муносабатларида ҳам зиддиятлар вужудга келган. Хусусан, Сўх ва Риштонни боғловчи автомобил йўлида ҳаракатланиш 1991 йилдан кейин ниҳоятда муаммоли ҳолатга келиб қолган. Қўшничилик муносабатларининг йўлга қўйилиши ва, бу орқали, 2019 йилнинг 30 августида йўлнинг тантанали очилиши расман амалга оширилган бўлса-да, мазкур автомобил йўли бир неча кун ўтиб яна беркитиб қўйилди. Ушбу муаммоли ҳолатга Ўзбекистоннинг Қирғизистон аъзо бўлган Евросиё Иқтисодий Иттифоқининг аъзоси эмаслиги, божхона меъёрларининг бир-бирига унча тўғри келмаслиги ҳам сабаб қилиб кўрсатилган эди [40]. Бунинг натижасида, экслав билан боғланиш жараёнида янгидан-янги муаммолар вужудга келмоқда.
- Тожикистон Республикасининг эксклави бўлган Ворух миллий-ҳудудий чегараланиш ҳамда 1926 йилги демаркация жараёнида ҳам Тожикистон АССРга бевосита туташ бўлган (7-расм). 1950 – 1960 йилларда Ворух – Чорку оралиғидаги яйловлар қирғиз чорвадорлари томонидан фойдаланиш учун ижарага олиниши ва, кейинчалик, қайтарилмаслиги натижасида Ворух анклавга айланиб қолган ҳамда асосий давлатга бориб-келишда анча-мунча қийинчиликлар вужудга келган. Натижада, Ворух билан асосий давлат боғланадиган йўл

масаласида Тожикистон Қирғизистон Республикаси билан ҳанузга қадар тортишиб келмоқда. Анклав ҳудудни республиканинг асосий қисми билан боғланиш муаммоси чегараларнинг делимитацияси жараёнида долзарб масала сифатида юзага чиқмоқда [15, - Б. 50].

Анклав/экслав ҳудудлар муаммоси:

- Марказий Осиёдаги 20- йилларнинг ўрталарида бошланган миллий–ҳудудий жихатдан миллатларни бир-биридан ажратиш кейинги йиллардаги айрим бир ҳудудлар чегараларини тағин бир неча марта ҳеч қандай легитим (қонуний) асосларсиз ўзгартирилишига замин яратиб берганди. Жумладан, республикалар чегараларига узлуксиз аниқлик киритиб бориш, айниқса, 30- йилларнинг ўрталарига қадар ҳам давом этиб келди. 1927 – 1928 йилларда Ўзбекистон ССРнинг таркибидаги Исфана, Чапқўл, Боксаисфана вилоятлари (ҳозирги Лайлак туманининг ҳудуди) Қирғизистон ССРга олиб берилса-да, ўзбек миллатига мансуб аҳоли кўпчилиқни ташкил қилган Ўш, Жалолобод шаҳарлари, Новқат, Ўзган ҳудудлари Қирғизистоннинг таркибида қолиб кетаверганди [2, - Б. 10]. Ўзбекистон – Қирғизистон чегараланишининг кейинги даврларида ҳам жуда кўплаб номувофиқликлар келиб чиққан. Хусусан, 1930 – 1955 йиллардаги географик тамойилларни иноватга олмасдан демаркация ишларини олиб бориш натижасида бир давлатнинг ҳудуди иккинчисининг ичида қолиб кетаверган ва, бу орқали, анклав/экслав ҳудудлар муаммоси вужудга келган ҳамда Сўх, Шоҳимардон, Жангаил (Шимолий Шоҳимардон ёки Халмион), Чўнғара (Шимолий Сўх ёки Қалъача), Ворух, Ғарбий Қалъача (Қайрағоч), Сарвак (ёки Сарван), Барак анклавлари Марказий Осиё давлатлар ўртасидаги чегара муаммоларининг асосий марказларидан бирига айланиб қолган эди.
- 1930 йил Қирғизистонга тегишли Шоҳимардон қишлоғи Ўзбекистон ҳудудининг бир қисмига айланиши [26] билан келгусида, албатта, бўлажак анклав/экслав муаммоларининг тамал тоши қўйилди. 1955 йилда энг йирик субмиллий анклав ҳудуд – Сўх вужудга келди [28]. Сўхнинг “контитентал орол”га айланиши унинг шимолидаги Чўнғара (Шимолий Шоҳимардон)ни ҳам асосий давлатдан узилиб, экславга айланиб қолишига сабаб бўлган. Шоҳимардоннинг шимолида тағин бир ўзбек қишлоғи анклав кўринишида Қирғизистон ичида қолиб кетган ва, бунинг оқибатида, яқин йилларга қадар бу экслав – Жангаил бир қанча ижтимоий-иқтисодий муаммолар қуршовида қолиб, иқтисодиёти ривожланишдан деярли узилишга учради. Шунингдек, Тожикистоннинг Ўзбекистонда битта (Сарвак) ҳамда Қирғизистонда иккита (Ворух, Ғарбий Қалъача) эксклави мавжуд бўлиб, улар орқали асосий давлат + анклав ҳудуд + ўраб турувчи давлат муносабатлари бир қанча зиддиятларга сабаб бўлган. Анклав/экславлар орасида Қирғизистоннинг Ўзбекистондаги эксклави Барак юзасидан иккала мамлакат ўртасида (анклавга ҳаракатланиш, ирригация, савдо-иқтисодий алоқалар бўйича) айрим келишмовчиликлар келиб чиққан. Шу боисдан, 2018 йил Ўзбекистон – Қирғизистон ўртасида шартнома имзоланиб, Барак ўрнига Қирғизистон чегарасида жойлашган тенг майдондаги Бирлашган қишлоғига ўзаро алмашлаш орқали мавжуд анклавга барҳам берилди [23]. Умуман олинганда, анклав/экслав ҳудудлар муаммоси Собиқ Иттифок замонида деярли сиёсий-иқтисодий аҳамият касб этмаган бўлса-да, мустақиллик йилларидаги давлатлараро муносабатларда “нозик геосиёсий

8-расм. Замонавий Марказий Осиё

Манба: <http://www.rytubanknotai.lt/en/index.html> [37]

худуд” вазифасини бажариб, уларни доимо сиёсий ҳушёрлик билан ҳамиша назорат қилиб туришни тақозо этмоқда.

4.Хулосалар: Миллий–худудий чегараланиш масаласи анчагина жумбокли, нозик ва муаммоли бўлиб, жуда кўплаб мутахассислар томонидан илмий-назарий жиҳатдан тадқиқ этилган. Гарчи XX асрда амалга оширилган Марказий Осиё мамлакатларини “миллат – давлат”ларга бўлиш натижасида, кейинчалик, географик, геосиёсий, геоиқтисодий ва ижтимоий муаммолар келиб чиққан бўлишига қарамасдан, у ҳозирги замонавий Марказий Осиё субрегиони сиёсий картасининг шаклланишига замин яратган (8-расм). Шу боисдан, эндиликда асосий диққат-эътибор низоли худудлар учун баҳс юритишга, жанжаллар ва тўс-тўполонлар чиқаришга эмас, мунозарали муаммоларни тинч йўл билан ўзаро манфаатли келишувлар орқали бартараф этишга қаратиш зарур.

Жумладан, сўнгги йилларда Марказий Осиё давлатлари минтақада турли-туман худудий муаммоларни дипломатик йўллар билан ҳал қилишга киришдилар. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 5 апрелдаги “Ўзбекистон Республикаси Ташқи ишлар вазирлиги тизимини тубдан такомиллаштириш ҳамда ташқи сиёсий ва ташқи иқтисодий фаолиятнинг устувор йўналишларини амалга оширишда унинг масъулиятини кучайтириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони билан ўрта муддатли истиқболда асосий хорижий шериклар билан Ўзбекистон Республикасининг ташқи сиёсий ҳамда ташқи иқтисодий ҳамкорлигини ривожлантиришнинг устувор йўналишлари белгилаб берилди [35].

Давлат чегарасини халқаро ҳукукий расмийлаштириш жараёнини тезлаштириш масаласида “2017 – 2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар Стратегияси” дастурида алоҳида эътибор қаратилган. Ўзбекистон Марказий Осиёнинг барча давлатлари билан чегарадош бўлиб, чегараларнинг умумий узунлиги 7103,82 километрни ташкил этади. Хусусан, Ўзбекистон Қозоғистон билан 2356,31 км, Қирғизистон билан 1476,12 км, Тожикистон билан 1296,9 км, Туркменистон билан 1831,49 км ва Афғонистон билан 143 км узунликдаги чегарага эга [29] ҳамда бу ҳолат Марказий Осиёнинг геосиёсий ва иқтисодий ҳаётини тартибга солишда ниҳоятда аҳамиятли бўлиб, қўшни мамлакатларни ўзаро боғлаб турувчи “олтин” халқа вазифасини ўтайди [1].

Ўзбекистон Республикаси қўни-қўшни давлатлар билан чегараларни делимитация ҳамда демаркация қилиш бўйича муттасил тарзда музокаралар ўтказиб келмоқда. Биргина 2016 – 2018 йиллар давомида Ўзбекистон томони бошқа Марказий Осиё давлат ҳукуматларининг делегациялари билан 65 (Қозоғистон билан 18, Қирғизистон билан 28, Тожикистон билан 9, Туркменистон билан 9 ва Афғонистон билан 1 марта) учрашувлар ўтказди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев Қирғизистон Республикаси (2017 йил 5 – 6 сентябрь) ва Тожикистон Республикасига (2018 йил 9 – 10 март) расмий давлат ташрифи вақтида имзоланган келишувлар мазкур мамлакатлар чегара худудидаги муаммоларнинг ҳал этилишида катта аҳамиятга эга бўлди. Самарқанд шаҳрида 2017 йил 10 – 11 ноябрда БМТ шафелигида бўлиб ўтган Марказий Осиё минтақасида хавфсизлик ва барқарор ривожланишни таъминлаш бўйича «Марказий Осиё: ягона тарих ва умумий келажак, барқарор ривожланиш ва тараққиёт йўлидаги ҳамкорлик» мавзусида халқаро конференцияда Ўзбекистон, Қозоғистон ва Туркменистон ўртасидаги бир қатор баҳсли нукталар бўйича келишувларга эришилди [29].

Зеро, Марказий Осиё мамлакатлари ижтимоий-иқтисодий ривожланиши истиқболлари жуда кўп жиҳатдан уларнинг ўзаро иқтисодий интеграциясига боғлиқ. Субрегион давлатлари ўзаро интеграциялашувининг бир қатор муҳим географик омиллари минтақа мамлакатларининг биргаликда фаолият олиб боришини тақозо этади. Жумладан:

- ✓ иқтисодий-географик ўрнининг умумийлиги;
- ✓ темир йўл ва автомобиль транспорт тизимининг яхлитлиги ҳамда ўзаро боғланганлиги;
- ✓ йирик дарёлар ва суғориш каналларининг трансчегаравийлиги;
- ✓ тоғли ва текисликли мамлакатлар табиий ресурслари, айниқса, энергия манбаларининг бир-бирини тўлдирувчи хусусиятга эга эканлиги;

- ✓ субрегион халқларининг қон-қардошлиги, тарихий-маданий жиҳатдан умумийлиги;
- ✓ Оролнинг қуриб бориши, чўллашиш, ерларнинг шўрланиши, тоғ музликларининг интенсив равишда эриши, ҳаво ва сув ҳавзаларининг захарли чиқиндилар билан ифлосланиши сингари умумий долзарб экологик муаммоларнинг мавжудлиги;
- ✓ зилзила, сел ва сув тошқинлари, қор кўчкилари ва бошқа табиий офатларга биргаликда қарши курашишнинг зарурати ва ҳоказо [25, -Б. 134].

Демак, яхлит, ягона минтақада жойлашган қўшни давлатларнинг ўзаро ҳамкорлиги ва умумийлик асосида жаҳон хўжалигида фаол қатнашиши ҳар жиҳатдан самарали тенденциядир. Шу билан биргаликда, миллий ва хўжалик хусусиятлари нуқтаи назаридан бир-бирига беҳад даражада ўхшаш бўлган мамлакатларнинг ўзаро ҳамкорликдаги фаолияти ўзига хос ривожланиш ва тараққиёт платформасини ҳосил қилишига ҳеч қандай шак-шубҳа бўлиши мумкин эмас.

Иқтибослар / Сноски / References:

1. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1997. (Karimov I. A. Uzbekistan on the threshold of the XXI century: threats to security, conditions of stability and guarantees of development. – Tashkent: Publishing house of Uzbekistan, 1997).
2. Абдуллаев О. Фарғона водийси: ижтимоий-иқтисодий ривожланиш жараёнлари / Бош муҳаррир: З. М. Акрамов. – Наманган: “Наманган” нашриёти, 2000. – Б. 292. (Abdullaev O. Fergana Valley: processes of socio-economic development / Editor-in-chief: ZM Akramov. – Namangan: Publishing house "Namangan", 2000. – P. 292).
3. Асқаров А. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи ОТМ учун ўқув қўлланма] / Масъул муҳаррир: З.Исомиддинов. – Тошкент: Университет, 2007. – Р. 340. ISBN: 978-9943-305-07-06 . (Askarov A. Ethnogenesis and ethnic history of the Uzbek people Textbook for universities / Editor-in-chief: Z. Isomiddinov. – Tashkent: University Publishing House, 2007. - P. 340. ISBN: 978-9943-305-07-06).
4. Жабборов И.М. Жаҳон халқлари этнографияси [ОТМ учун ўқув қўлланма] / Масъул муҳаррирлар: С.Камолов, Г.Ҳидоятлов. – Тошкент: Ўқитувчи, 1984. – Б. 280. (Jabborov I.M. Ethnography of the peoples of the world [Textbook for universities] / Editors-in-chief: S. Kamolov, G. Khidoyatov. – Tashkent: Publishing House "Uchitel", 1984. – P. 280).
5. Крыльцов И. Государственное размежевание Средне-Азиатских Республик// Вестник юстиции Узбекистана, 1925. № 1. (Kryltsov I. State demarcation of the Central Asian Republics // Bulletin of Justice of Uzbekistan, 1925. No. 1).
6. Мухаммедьяров Ш. К истории проведение национально-государственного размежевания Средней Азии в 1924 г.// Советское Востоковедение, 1955. №1. (Mukhammedyarov Sh. On the history of the national-state demarcation of Central Asia in 1924. // Soviet Oriental Studies, 1955. No. 1.)
7. Мўминов И. Ўзбекистон ССР тарихи. 3- жилд. – Тошкент: Фан, 1971. (Muminov I. History of the Uzbek SSR. Volume 3 - Tashkent: Fan, 1971).
8. Ражабов Қ., Ҳайдаров М. Туркистон тарихи. – Тошкент, 2002. – Б. 155. (Radjabov K., Khaidarov M. History of Turkestan. – Tashkent, 2002. –P. 155.)
9. Сафаров Г. Колониальная революция. Уроки Туркестана. – Москва: Госиздат, 1921. (Safarov G. Colonial revolution. Lessons from Turkestan. - Moscow: Gosizdat, 1921)
10. Турсунов Х. Ўзбекистон Совет Социалистик Республикасининг барпо этилиши. – Тошкент: Фан, 1958.
11. Ўзбекистон ССР тарихи 3- том. – Тошкент: Фан” нашриёти, 1971. (11. History of the Uzbek SSR, Volume 3. - Tashkent: Publishing house Nauka, 1971).
12. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Ўзбекистон Совет мустамлакачилиги даврида 2-том. – Тошкент: Шарқ, 2000. – Б. 292. (New history of Uzbekistan. Volume 2 of Uzbekistan during the Soviet colonial period. - Tashkent: Shark, 2000. –P. 292.)

13. Ўрта Осиё коммунистик ташкилотлари тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон, 1969. – Б. 769. (History of communist organizations in Central Asia. – Tashkent: Uzbekistan, 1969. – P. 769.)
14. Bozorov Z. Anklav va eksklav hududlar, ularning mintaqahayotidagi ahamiyati. Bakalavr darajasini olish uchun yozilgan bituruv malakaviy ishi. – Termiz, 2018. – 58 b.
15. Dzhamalova M. and Rakhmtova Z. The foreign policy factor of national-territorial demarkation in Central Asia [Journal] // The European Proceeding of Social and Behavioural Science. – P. 3630-3640. – ISSN: 2357 – 1330. <https://doi.org/10.15405/epsbs.2019.12.04.488>
16. Jumakhanov Sh., Toshpulatov A. Geopolitical view of the Central Asian region: Uzbekistan's geographical location in the region and its relationship [Journal] // ISJ Theoretical & Applied Science / Chief Editor: Shevtsov Alexandr. – Philadelphia (The USA): Theoretical & Applied Science, November 11, 2019. № 11(79). – P. 515 – 519. – ISSN: 2308 – 4944. <http://t-science.org/arxivDOI/2019/11-79.html>
17. Jo'rayev U., Usmonov Q., Jo'rayeva G., Norqulov N. O'zbekiston tarixi: Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 8-sinfi uchun darslik. – Toshkent: "O'qituvchi" nashriyoti, 2019. – 160 b.
18. Lafasov M., Jo'rayev U., Xoliqov E., Qodirova D. Jahon tarixi: Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 9- sinfi uchun darslik. – Toshkent: "O'qituvchi" nashriyoti, 2019. – 160 b.
19. Pasilov B. National Policy and Identity under the Soviet Authorities in Uzbekistan in the 1920s and 1930s [Journal] // The Copenhagen Journal of Asian Studies. – Copenhagen, 2010. – 2 : Vol. 28. – P. 12 – 34.
20. Rafiqov A., Vahobov H., Qayumov A., Azimov Sh. Amaliy geografiya: Akademik litsey va kasb-hunar kollejlari uchun o'quv qo'llanma / Mas'ul muharrir: V.Rafiqov. – Toshkent: "Sharq" nashriyoti, 2009. – 160 b. ISBN: 978-9943-00-055-1.
21. Rajabov Q., Zamonov A. O'zbekiston tarixi (1917 – 1991-yillar): O'rta ta'lim muassasalarining 10- sinfi va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalarining o'quvchilari uchun darslik / Mas'ul muharrir: S.Tursunov. – Toshkent: "G'afur G'ulom" nashriyoti, 2017. – 144 b. ISBN: 978-9943-5008-7-7.
22. Toshpulatov A., Kakhkharova U. Uzbek-Kyrgyz relations: overcoming the problem of the Barak enclave / Novateur Publication's JournalNX – A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal [Journal]. – Pune (India), 2020. Issue: 6, Volume: 6. – P. 33 – 37. ISSN: 2581-4230. 03.06.2020. <https://journalnx.com/journal-article/20151037>
23. Shamsutdinov R., Karimov Sh. Vatan tarixi. 3- jild [OTM uchun o'quv qo'llanma] / Mas'ul muharrir: A.Yaxshiyev. – Toshkent: "Sharq" nashriyoti, 2010. – P. 496. ISBN: 978-9943-00-584-6.
24. Sharipov M., Fedorko V., Safarova N., Rafiqov V. Geografiya: O'rta ta'lim muassasalarining 10-sinfi va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalarining o'quvchilari uchun darslik. – Toshkent: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" nashriyoti, 2017. – 160 b.

Интернет манбалари

25. Зверинцева Т. Анклавы в Центральной Азии: история и современные проблемы. 22.10.2018. <http://www.ca-portal.ru/article:45911>
26. Национально-территориальное размежевание в СССР. 05.01.2020. https://ru.wikipedia.org/wiki/Национально-территориальное_размежевание_в_СССР
27. Сўх тумани. http://www.gpedia.com/uz/gpedia/So'x_tumani
28. Ташқи ишлар вазирининг биринчи ўринбосари Илҳом Неъматов Ўзбекистоннинг Марказий Осиё давлатлари билан чегараларини расмийлаштириш 2020 йилда тўлиқ ҳал этилиши haqida Kun.uz muxbiriga bergan intervyuosi. <https://kun.uz/news/2019/12/20/ilhom-nematov-ozbekiston-va-tojikiston-chegaralaridagi-minalar-zararsizlantirilishi-qachon-yakunlanishini-aytdi>
29. Тожикистон чегарасида тожик ва қирғиз чегарачилари ўртасида отишма содир бўлди. 2020.05.08. https://daryo.uz/k/2020/05/08/tojikiston-chegarasida-tojik-va-qirgiz-chegarachilari-ortasida-otishma-sodir-boldi-video?utm_source=@daryo_kirill
30. Узбекистан: «Чтобы попасть в анклав Сох, нужно умереть». 2013.01.24. <https://www.fergananews.com/articles/7600>

31. Ульжаева Ш. XIX асрда Марказий Осиёда инглиз – рус рақобати. 28.02.2014. http://fikir.uz/blog/NamMTI/xix-asrda-markazij-osieda-ingliz-rus-ra_obati.html?fbclid=IwAR0r3awEHTmh4jblGliKKUb9mtgu5LSwc5mR2BPtgXsRq33rt1qebZAxioW
32. Центральная Азия в XIX в. <http://www.hrono.ru/proekty/ostu/asia1900.html>
33. Ўзбекистон—Қирғизистон чегарасида юз берган можаро юзасидан расмий ахборот берилди. 2020.05.31. <https://daryo.uz/k/2020/05/31/ozbekiston-qirgiziston-chegarasida-yuz-bergan-mojaro-yuzasidan-rasmiy-ahborot-berildi-video/>
34. Ўзбекистон ташқи сиёсати ва ташқи иқтисодий ҳамкорлиги. <http://uza.uz/uz/documents/ozbekiston-respublikasi-tashqi-ishlar-vazirligi-tizimini-tu-05-04->
35. Ўрта Осиёдаги миллий-ҳудудий чегараланиш. https://uz.wikipedia.org/wiki/Orrta_Osiyoda_milliy-hududiy_chegaralanish
36. All banknotes of Modern Age in Central Asian countries. 2020.07.05. <http://www.rytubanknotai.lt/en/index.html>
37. Dashoguz viloyati. https://uz.wikipedia.org/wiki/Dashoguz_viloyati
38. Kazakhstan – Uzbekistan border. [https://www.Wikiwand.com/en/Kazakhstan – Uzbekistan_border](https://www.Wikiwand.com/en/Kazakhstan-Uzbekistan_border)
39. «Rishton – So‘x» yo‘li nega ochiliboq yopildi? Erta suyungan so‘xliklar dardi. 2019.09.06. <https://kun.uz/uz/news/2019/09/06/rishton-sox-yoli-nega-ochiliboq-yopildi-erta-suyungan-soxliklar-dardi>
40. Tajikistan-Uzbekistan border. [https://www.wikiwand.com/en/Tajikistan–Uzbekistan_border](https://www.wikiwand.com/en/Tajikistan-Uzbekistan_border)

ЎТМИШГА НАЗАР ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ LOOK TO THE PAST

Гулчехра Рахимова,

Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Қўқон давлат педагогика институти

rakhimova.80@bk.ru

ЎЗБЕКИСТОНДА 1940-1980 ЙИЛЛАРДА САНОАТЛАШТИРИШ СИЁСАТИНИНГ ОЎҚИБАТЛАРИ

For citation: Gulchekhra Rakhimova, IMPACT OF INDUSTRIAL POLICY IN UZBEKISTAN IN 1940-1980. 2020, vol. 8, issue 3, pp.51-58

<http://dx.doi.org/10.26739/2181-9599-2020-8-6>

АННОТАЦИЯ

Мақолада XX асрнинг 40-80 йилларида Ўзбекистонда саноатлаштириш сиёсатининг олиб борилиши, саноат корхоналарининг маълум бир шаҳарга зич ва жуда яқин жойлаштирилиши унинг атроф-муҳитига салбий таъсир этганлиги тарихий манбалар асосида ёритилди. Совет Иттифок мажбуриятларини ишлаб чиқаришнинг тез суръатларда бажарилиши саноат корхоналарнинг моддий техник базаларига эътиборсиз бўлганлиги натижасида чиқиндиларнинг атроф-муҳитга етказган зарарлари ҳақида маълумотлар келтирилган.

Калит сўзлар: саноат корхоналари, атроф-муҳит, инсонлар, ишлаб чиқариш, сув, тупроқ, саломатлик, атмосфера ҳавоси, касалликлари.

Гулчехра Рахимова,

Доктор философии по истории (PhD)

Кокандский государственный педагогический институт

rakhimova.80@bk.ru

ПОСЛЕДСТВИЯ ПРОМЫШЛЕННОЙ ПОЛИТИКИ В УЗБЕКИСТАНЕ В 1940-1980 гг.

АННОТАЦИЯ

В статье освещается на основе исторических источников что реализация политики индустриализации в Узбекистане в 40-80-х годах XX века, плотное и очень близкое расположение промышленных предприятий в том городе, и негативно оказалось на его окружающую среду. Информация об экологическом ущербе, причиненном отходами, вследствие небрежности материально-технической базы промышленных предприятий при быстром выполнении обязательств бывшего Союза.

Ключевые слова: промышленные предприятия, окружающая среда, люди, производство, вода, почва, здоровье, атмосферный воздух, болезни.

Gulchekhra Rakhimova,
Doctor of Philosophy in History (PhD)
Kokand State Pedagogical Institute
rakhimova.80@bk.ru

IMPACT OF INDUSTRIAL POLICY IN UZBEKISTAN IN 1940-1980

ABSTRACT

The article highlights on the basis of historical sources that the implementation of the industrialization policy in the Uzbekistan in the 40-80s of the XX century, the dense and very close location of industrial enterprises in that city, and negatively appeared on its environment. Information on environmental damage caused by waste due to negligence of the material and technical base of industrial enterprises in the fast fulfillment of obligations of the former Union.

Index Terms: industrial enterprises, environment, people, production, water, soil, health, atmospheric air, diseases.

1.Долзарблиги:

Ўзбекистонда мустақиллик йилларидан бошлаб вилоятларнинг иқтисодий инфратузилмасини ривожлантириш борасида жуда катта ишларни амалга ошириб келмоқда. Жумладан, саноат корхоналарининг иқтисодий ва ижтимоий жиҳатдан таъминотини замонавийлаштириш, инновацион технологиялар билан таъминлаш юқори даражада ислоҳ қилинмоқда. Мазкур ислохотларнинг амалга оширилишида инсониятнинг келажаги ва шу билан бирга атроф-муҳитнинг муҳофазаси меъёрларини инобатга олинган ҳолда олиб бориш, давлатда фуқароларни ижтимоий муҳофаза тизимининг ҳар қандай ислохотлардан устун эканидан дарак беради. Лекин собиқ иттифоқнинг саноат корхоналарини жойлаштириш борасида йўл қўйган хато ва камчиликлари Ўзбекистоннинг атроф-муҳити, аҳолиси орасида ижтимоий ва иқтисодий муаммолар ортиб борсада муҳфоза тизими ислохотларига эътибор берилмади. Бундан ташқари Ўзбекистон ҳудуди бўйлаб саноат тармоқларининг бундай нотекис жойлашуви қатор ҳолларда уларнинг хом ашё-ёқилғи ресурсларидан ва истеъмол минтақаларидан ажралиб қолишига олиб келганди[1].

2.Методлар ва ўрганилганлик даражаси:

Мақола умум қабул қилинган тарихий методлар-тарихийлик, қиёсий-мантикий таҳлил, кетма-кетлик, ҳолислик тамойиллари асосида ёритилган.

Совет даврида Ўзбекистондаги саноат корхоналарнинг техник аҳволи ва оғир кимё саноатининг ривожланиши бўйича бир қанча тадқиқотлар мавжуд[2]. Оғир саноат тармоқларининг ривожланиши ва тараққиёти бўйича С.Гелбух, М.Ўринбоев, Х.Саҳобиддинов, С.Баҳриддинов ва О.Жўраевнинг тадқиқот ишлари бунга мисол бўла олади. Олиб борилган тадқиқотларда совет давридаги оғир саноат турларидаги эришилган ютиқлар, ва собиқ иттифоқ иқтисодиётига келтирган даромад, фойдалари ва кимё маҳсулотларнинг экспорт жараёнлари тўғрисида саноатлаштириш сиёсатини улкан ютуқлари, эришилган натижалари ҳақида мақтаб ёритилган.

Ўзбекистонда саноатлаштириш сиёсатидаги оғир саноат турларини кимёлаштириш, аграр соҳада кимёвий ўғитлар ишлаб чиқариш, қишлоқ хўжалигининг пахта етиштириш билан боғлиқ кўплаб ижтимоий ва иқтисодий муаммоларини ҳал этилганлиги ҳақида хорижий олимларнинг ҳам мақолалари, адабиётлари мавжуд[3]. Лекин уларда, асосий илмий тадқиқотлар совет давридаги сиёсат билан ҳамоҳанг ҳолда олиб борилган. Ўзбекистон саноатлаштириш сиёсати энг юқори чўққиларга чиққанлигини эътироф этиб, тузумни улуғлаб, тадқиқот ишлари олиб борилди. Чунки, тадқиқотчилар қишлоқ хўжалигидаги муаммоларни кўз билан кўриб турса-да, тоталитар тузумнинг темир қўлларида назоратда эди. Бу даврда ҳеч бир тадқиқотчи сиёсий назоратдан ҳоли бўлмаган эди.

Мустақиллик йилларига келиб эса оғир ва кимё саноатининг йиллар давомида корхоналардаги моддий техник аҳволи, сифатсиз маҳсулотларнинг юзага келганлик

сабаблари ва кимё саноатидаги камчилик ва айрим хатоларнинг ижтимоий муаммоларни келтириб чиқарганлигини ўз тадқиқотларда шаффоф ҳолда ёритган тарихчиларни кўриш мумкин. Улардан, Ш. Асқаров, Р.Умрзакова, Б.Қодиров, А. Хакимов, Г.Халлиевлар[4] оғир саноат корхоналарнинг фаолиятидаги айрим муаммоларни ёритишда илмий изланишларни олиб боришган. Тарихчи олим Ш.Асқаровнинг илмий тадқиқотларида Ўзбекистондаги оғир кимё саноат корхоналари қурилишида жуда катта хатоликлар бўлганлиги, оғир саноат корхоналарининг бир-бирига жуда яқин қурилиши жуда катта хавфларни келтириб чиқариши, уларнинг хавфли объект эканлиги, қурилиш давомида тўғри ҳудудларни танлай олинмаганлиги каби фикрларни[5] билдиради. Тарих фанлари доктори Г.Халлиев тадқиқотларида Ўзбекистонда фаолит юритиб келган оғир саноат тармоқларидан бири бўлган пахта тозалаш заводларида 1975 йилда 2 минг та техник механизмлар эскирган ҳолида ишлаб келган бўлса, 3.5 минг та техник ускуналар ишдан чиққан эди. Натижада, техник ускуналар билан таъминланишнинг ўз вақтида олиб борилмаслиги меҳнат унумдорлиги, сифтсиз маҳсулотлар ва ишчиларнинг саломатлиги масаларига таъсир этган[6]лигини таъкидлаган.

3. Тадқиқот натижалари:

Иккинчи жаҳон урушидан кейин Ўзбекистон саноат корхоналарида қишлоқ хўжалиги пахта етиштиришга қаратилган ривожланиш, иқтисодий ўзгаришлар амалга оширила бошланди. Республика иқтисодиётини кўтаришдан мақсад ҳам ўлкани собиқ Иттифокнинг асосий пахта базасига айлантириш эди. Қишлоқ хўжалиги саноати, қурилиш, транспорт, алоқа ва тайёрлов таъминот савдо тармоқлари билан уйғунлашуви натижасида қишлоқ саноати мажмуаси шакллантирилди. Бу мажмуага қишлоқ хўжалигининг ўзидан ташқари ишлаб чиқарадиган соҳалар (трактор ва қишлоқ хўжалиги машинасозлиги, озиқ-овқат, минерал ўғитлар ва ўсимликларни ҳимоя қилишнинг кимёвий воситаларини ишлаб чиқариш, микробиология саноати ва ветеринария учун доривор воситалар ишлаб чиқариш), иккинчи томондан қишлоқ хўжалигида етиштирилган маҳсулотларни қайта ишлаш саноат соҳалари (қишлоқ хўжалиги хом ашёсини қайта ишлаш, енгил саноат тармоқлари, ёғ-мой саноати, гўшт ва сут саноати, балиқ саноати, дон-ёрма ва ем саноати) киритилди[7]. 1950 йилларданок ўлкада пахта саноати ва пахтачиликни ривожлантириш учун техник базаларни яратиш учун республикада бир қанча оғир саноат тармоқлари қурила бошланди. Бу борада катта мажбуриятлар, пахта хом ашёси ишлаб чиқаришни юқори даражада кенгайтириш вазифаси асосий масала этиб қўйилди[8].

Пахтачиликнинг кетидан кувиш натижасида республиканинг кўпгина ҳаётий манфаатларига зиён етказилди. Қишлоқ хўжалигида асосий ўринни давлат хўжалиги (совхозлар) ва жамоа хўжалиги (колхозлар) эгаллади. Қишлоқ хўжалигида асосий ишлаб чиқариш воситаси ҳисобланадиган ерлар фақат пахта етиштиришга банд этилди. Барча экин майдонларининг 33,1 фоизи жамоа хўжаликлари ва хўжаликлараро корхоналарга, 63 фоизи давлат хўжаликлари ва бошқа қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш саноат корхоналарига тегишли бўлди. Шахсий ёрдамчи хўжаликларнинг ҳиссаси 1990 йилнинг бошида 10 фоизга ҳам етмасди. Қишлоқ хўжалигида пахта майдонларининг кенгайтирилиши, полиз экинларининг қисқартирилиши қишлоқ ишлаб чиқариш маҳсулотларига салбий таъсир ўтказди. Ўзбекистонга фақат хом ашё етказиб берувчи ўлка сифатида қаралиши унинг иқтисодиётини бир томонлама, яъни фақат пахта билан боғлиқ саноатлаштиришнинг ривожланишига олиб келди. Қишлоқ хўжалигида кимёлаштириш ишлари кимёвий моддаларни пахта майдонларида илмий асосланмаган, синалмасдан ва режасиз ҳолда қўллаш бошланди. Асосан, пахта майдонларини кимёлаштириш ишлари 1960 йилларда кенг миқёсда бошланди, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг сифат даражасини орттириш мақсадида ўлкада кимё саноат соҳада ёппасига кимёлаштириш сиёсати амалга оширилди. Бу эса ўз-ўзидан Тошкент, Олмалиқ, Қўқон, Фарғона ва Навоий шаҳарларида оғир саноатнинг кимё соҳасидаги турлари пайдо бўлиши билан изоҳланарди. Марказ Ўзбекистонда пахта етиштириш сиёсати билан биргаликда саноатлаштиришнинг бир томонлама ривожини йўлга қўйилган.

Ўзбекистонда саноат корхоналарини ривожлантириш, пахта етиштиришни йўлга қўйиш билан боғланиб қолди. Бу жараён, яъни кимёлаштириш икки йўналишда олиб борилди:

- биринчиси пахта майдонлари учун кимёвий моддалар: минерал ўғитлар, ғўза баргларини тўкишда ишлатиладиган, пахта зараркундаларига қарши курашишда ишлатиладиган кимёвий моддалар;
- иккинчиси кимёвий ўғитлар, дефолиантлар билан таъминловчи кимёвий саноат корхоналарининг қурилиши билан олиб борилди.

Саноат корхоналарининг жадаллик билан шаҳарларга қурилиш ҳолати, кимё корхоналарининг айнан бир жойга қурилиш механизмлари: меҳнат ресурслари, транспорт хизмати, қувват билан таъминланиш каби ҳаракатларнинг бир-бирига салбий оқибатлари ўйлаб кўрилмади ҳам.

1960 йил Ўзбекистонда минерал ўғитлар ишлаб чиқариш, кимё саноати корхоналари 20 дан ортиқ бўлиб, саноат корхоналар асосан қишлоқ хўжалиги учун минерал ўғитлар ишлаб чиқарди. Оғир кимё саноат корхонаси (Чоржўй, Олмалик, Чирчиқ, Жиззах, Тошкент, Навоий, Самарқанд) ҳудудларида жойлашган. 1970-йилга келиб оғир кимё саноати корхоналари сони 7 тага ортган. Йилдан-йилга оғир саноат корхоналарининг сонини ортиб бориши ишлаб чиқариш механизмарига ҳам катта таъсир этган. Шу боис совет иттифоқи бўйича оғир саноат маҳсулотларини 80 фоизини Ўзбекистон, 12 фоизини Туркманистон, 4 фоизини Тожикистон ва қолган қисмини Қирғизистон республикалари ишлаб чиқарарди. Бутун иттифоқ бўйича 30 дан ортиқ оғир кимё саноати фаолият юритган бўлса, шундан 22 та оғир саноат мажмуалари Ўзбекистонда жойлашганди[9]. Иттифоқни асосан кимёвий маҳсулотлар ва кимё минерал ўғитлар билан Чирчиқ электро механика комбинати, Фарғона, Навоий, Қўқон ва Самарқанд суперфосфат заводлари таъминларди. Масалан, Фарғона водийсининг Қўқон шаҳрида жойлашган суперфосфат заводи, аммоний суперфосфат, сульфат кислотасига мослаштирилган цехлар қурилиб, ишлаб чиқариш кенгайтирилган[10]. Йиллар кесимида шуни кўриш мумкин эдики, барча оғир кимё саноат корхоналари тез қурилиб, ишлаб чиқаришни тез орада бошлаб юборганди. 1963 йилда Фарғона шаҳрида кимёвий азот ўғитлари ишлаб чиқарувчи завод ишга туширилди. Натижада, саноат корхона Ўзбекистонни аммиак, селитра, дефолиантлар, сульфат кислотаси ва турли кимёвий ўғитлар билан таъминлаб келган[11]. Минерал ўғитлар ишлаб чиқариш республикада 1962-63 йилларда 1229 дан 1419 минг тоннага кўтарилди[12]. Марказ республика олдида 1970 йилга келиб, минерал ўғитлар 4811 минг тонна, дефолиантлар 36,9 минг тонна ишлаб чиқаришни режасини мажбурият қилиб қўйган[13]. Бу эса республикада кимёвий ўғитлар ишлаб чиқаришни янада кенгайтиришни талаб қиларди. Маълумки, Қишлоқ хўжалигида маҳсулот сифати ва унумдорликни кучайтиришда, кимёвий технология, кимёвий воситалардан фойдаланиш катта фойда келтирди[14]. Кимё маҳсулотларини ишлаб чиқариш учун асосий манбалари республикада етарли бўлиб, калый, тош тузлар ва органик ўғитларнинг макони ҳисобланарди. Кимё саноат корхоналари Ўзбекистондан ташқари бутун Ўрта Осиё ҳудудидаги пахта экинларини минерал ўғит билан таъминлаш мажбурияти ҳам зиммасида эди. Кимёвий саноат корхоналаридаги маҳсулотларнинг кўплиги, арзон гаров эканлиги пахта далаларида маҳсулотларни режасиз, исроф ишлатилишига олиб келганди. Ер, сув ва дала майдонларига кимёвий моддаларнинг ҳаддан ортиқ солиниши пахта сифати ва унумини ошириб борди.

Аммо, кимё саноат корхоналарида кадрлар масаласи жиддий тус олганди. Ўрта Осиё бўйича кимё технологиялари бўйича мутахассислар етишмас, саноат корхоналарининг айрим технологияларни юритишда четдан мутахассис жалб қилинар эди. Кимё саноати бўйича мутахассислар фақат Москва ва Ленинград шаҳарларида тайёрланган[15]. Кимё саноат корхоналарида иш оғир ва кимёвий чанглардан ишчилар ҳам заҳарланиш ҳолатлари мавжуд бўларди. Лекин, ишчи ходимларнинг саломатлиги йўлида тўланадиган маблағлар унинг саломатлигига хизмат қилмасида аҳоли учун яхшигина иш ҳақи белгиланганди.

1980 йилда 1965 йилга нисбатан, пахтадан олинган даромад 5 бараварга ўсганди[16].

1975-1985 йилларда саноат ва қишлоқ хўжалик режалари ҳам бажарилмай қолди. Ўзбекистонда кескинлашиб бораётган ижтимоий вазият албатта, экологик муаммоларнинг юзага келаётганидан дарак берарди. Ижтимоий муаммолар кетидан иқтисодий муаммоларни келтириб чиқарди. 1980-йилларга келиб Ўрта Осиёнинг жуда кўплаб кимё саноатида иқтисодий инқирозларни ҳам кўриш мумкин эди.

Саноат корхоналарида техник таъмир талаб ускуналар сони ортиб борди. 1984 йилга келиб, Чирчиқ шаҳрида суперфосфат ва кремнефтор кислоталар ишлаб чиқарувчи улкан кимё заводи ишга туширилди[17]. Натижада, кимёвий минерал ўғитлар ишлаб чиқариш Ўзбекистонда 1962-1963 йилларга қараганда, 1229 минг тоннадан 1983-йилларга келиб 3419 минг тоннага ортди[18]. Ўзбекистонда кимёвий ўғитларни ишлаб чиқариш шу даражада кескин кўтарилдики, ҳар беш йиллик режалари орасидаги фарқ икки барабар ортиб борганини кўриш мумкин эди.

Кимё саноат корхоналарида реконструкция ишлари тез-тез амалга оширилиши талаб қилинарди. Лекин, Ўзбекистон саноатлари учун ажратилган маблағлар буни қопламас эди. Натижада, саноат корхоналарининг чиқиндиларидан турли иқтисодий ва ижтимоий муаммоларнинг келиб чиқишига олиб келди. Ўзбекистон аҳолиси саломатлигига салбий таъсир этиб, касалликларнинг кескинлашуви, хатто унинг генофондида ўзгаришларни вужудга келган. Бундан ташқари, табиатга шавқатсиз муносабат, тупроқдаги шўрланишлар, сувда турли кимёвий моддаларнинг мавжудлиги, озон қатламининг кенгайиб бориши ва Орол денгизи фожеаси билан ўз исботини топди.

Собиқ иттифоқнинг ички бошқарув тизимида 1980 йилларнинг охирига келиб бир талай муаммолар авж ола бошлади. Иқтисодий таъминот занжиридаги эътибор берилмаган бир қанча хатолар кетидан муаммолар келтириб чиқара бошлади. Қардош республикаларда иқтисодий ва ижтимоий масалалар кўтарила бошланди. Барча республикалар қатори Ўзбекистонда ҳам иқтисодий, ижтимоий ривожланиш секинлашди, ички муаммоларни субъектив тарзда ҳал этилиши зиддиятларни янада кучайтирди. Шубҳасиз, Ўзбекистоннинг минтақада тутган ўрни катта салоҳиятни касб этар ва республика саноати СССР саноатининг таркибий қисми эди. Ўзбекистоннинг ишлаб чиқариш усули бошқа республикаларга нисбатан бир мунча бошқача бўлиб, у махсус минтақавий хусусиятга эга бўлиши билан бир пайтда халқ хўжалиги таркибининг марказий бошқарувига тўла бўйсундирилганлиги[19] билан ҳам характерланган.

Ўзбекистон иқтисодий районларида жойлаштирилган саноат корхоналаридаги ижтимоий муаммолар халқ хўжалигини анча мураккаб аҳволга солиб қўйган эди. Тасдиқланган фондлар бўйича марказлашган тартибда иқтисодий имкониятларни режали тақсимлаш, иқтисодий имкониятлардаги фарқлар ҳудудлар ўртасидаги кўрсаткичларда жиддий номуносибликни келтириб чиқарди. Шу ўринда таъкидлаш лозимки, Ўзбекистонда мавжуд саноат корхоналари мамлакат миқёсидаги 18 та вазирликка бўйсундирилган эди. Айни пайтда вилоятларда турли соҳага ихтисослашган саноат корхоналари ёки уларнинг кичик тармоқларини ташкил этиш, мақсадга мувофиқ бўлсада, республикадаги саноат корхоналарининг йиғиндиси асосан Тошкент шаҳри, Тошкент ва Фарғона вилоятларига тўғри келган. Гарчи Хоразм, Сурхондарё, Жиззах ва Қорақалпоғистонда зарур заҳира ва имкониятлар мавжуд бўлса-да, бироқ бу ерларда оғир саноат корхоналар ривожланиши ҳамма кўрсаткичлар жиҳатидан орқада қолган[20].

Ўзбекистонда қурилган оғир саноат корхоналари йилдан йилга ортиб бориши, саноат корхоналардаги техник таъминотларнинг етказиб берилишида узулишларни ва ўз вақтида етказиб бериш муаммоларини келтириб чиқарди. Лекин бур томондан, ишлаб чиқариш хажми оғир саноат ҳисобига ўзгарганди. Ўзбекистондаги баъзи таъмир талаб объектлар реконструкция қилиниб, оғир ва кимё саноатига айлана борди. 1980 йилларга келиб оғир саноат тармоқлари ишлаб чиқариш хажми юқори кўрсаткичга эга бўлганди. Бутун саноат маҳсулотлари умумий хажмдаги айрим тармоқлар маҳсулотининг салмоғи[1]. (фоизларда)

№	Саноат тармоқлари	1980 й	1985 й	1990 й
1	Оғир саноат	42.3	44.1	44.4

2	Енгил саноат	40.2	38.5	37.5
3	Озиқ-овқат саноати	14.3	13.9	14.2

Жадвалдаги кўрсаткичлар бўйича умумий хажмни 1988 йил ҳисобида ўлка жон бошига тақсимлаб ҳисобланганда 596 рубллик саноат маҳсулоти ишлаб чиқарилган бўлиб, бу Ўзбекистон бўйича ўртача кўрсаткичнинг 48,4 фоизини ташкил этган. Ишлаб чиқариш хажми кўп бўлишига қарамай барча маҳсулотлар марказ назоратида бўлиб, республика оғир саноат корхоналари кўп жойлаштирилган Тошкент вилоятига нисбатан 3,2 марта ва Фарғона вилоятига нисбатан 2,9 марта паст эди[21]. Бунинг устига, республикада етиштирилган маҳсулотларнинг ўз қийматидан бир неча марта паст баҳода сотилиши, ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг кўп қисми хом ашё тариқасида сотилиб, бошқа жойларда истеъмол қийматларига айланиши республика бюджетига ҳам сезиларли таъсир этар эди. Натижада, бир қанча вазирликлар тизимига кирувчи қоқоқ корхоналарнинг сони ортиб, меҳнат унумдорлиги тушиб борди. 1988 йилда ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажмига нисбатан иттифоққа бўйсунувчи корхоналар, бирлашмалар ишлаб чиқарган саноат маҳсулотининг салмоғи умумий саноат маҳсулотлари ҳажмида 38 фоизни иттифоқ республика вазирликлари ва идораларига бўйсунувчи корхоналар маҳсулоти 54 фоизни, фақат ялпи саноат маҳсулотининг 8 фоизи республика ва маҳаллий саноат ҳиссасига тўғри келди[22].

Ишлаб чиқариш маҳсулотларидан келган даромаддан техник ускуналарни таъмири ва янги замонавий техника сотиб олиш учун маблағлар ажратилмасди. Саноат корхоналари жойлашган Тошкент вилояти ва Тошкент шаҳарлари, Хоразм, Фарғона ва Қашқадарё вилоятлари аҳолиси ҳаётида ижтимоий муаммолар кескинлашди[23]. Оғир кимё саноат корхоналарнинг Ўзбекистон табиатида келтирган зарарлари очик эътироф этилмади. Гарчи бундай ижтимоий муаммолар нафақат Ўзбекистонда балки, Марказий Осиё республикаларида ҳам фожеага айланган. Собик иттифоқ буни билсада йиллар давомида чора тадбирлар ва муҳофаза тизимларини ишга солмади. Бироқ, 1989 йилга келиб, КПССнинг XXVIII съездида биринчи бор Ўзбекистон, Қирғизистон, Туркменистон ва Тожикистон республикаларида жойлашган оғир кимё саноат корхоналарнинг фаолияти танқид қилинди[24]. Саноат корхоналарнинг марказий шаҳарларга қурилгани, корхонанинг даромадидан кўра атроф-муҳитга зиёнларининг кўп бўлганлиги, таъмирланмасдан фаолият олиб борилиши аҳоли саломатлигига салбий таъсир кўрсатгани маърузаларда таъкидлаб ўтилган.

4. Хулосалар:

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, собик иттифоқ жамиятнинг негизини ташкил этган иқтисодий асосларга алоҳида аҳамият берилмагани боис, йиллар давомида совет ҳукуматини емира бошлаган, бозор муносабатлари, пул ва товарнинг айрибошлашга эътибор ўрнини турли шиор ва даъватлар, “коммунизмга интилиш” каби ғоялар эгаллаган эди. Оғир саноат корхоналаридаги техник ускуна моддий техник базаси янгиланиб борганида, корхоналар фаолиятида узулиш ва жиддий муаммолар келиб чиқмас эди. Собик иттифоқ барча ишлаб чиқариш кучлари, моддий маблағларини беш йиллик режаларда белгиланган мажбуриятларни бажарилишига қаратди. Оғир саноат корхоналарида эскириб кетган техник ускуналар биринчи навбатда ишлаб чиқариш маҳсулотлари сифатига таъсир этди, қолаверса ўлкадаги атроф-муҳит, табиий ресурслар, аҳоли саломатлигига катта зарарлар етказди.

Иқтибослар/ Сноски/References:

1. Ahmedov E, Saydaminova Z. Republic of Uzbekistan. –T .: Uzbekistan. 1998. –P. 34.
2. Gelbukh S.Ya. Central Asia is a region of great chemistry. - Tashkent, State Publishing House, UzSSR, 1964.124-p .; Urinbaev M. Big chemistry on the rise. - Tashkent: Knowledge, 1983; Kanaev A.C. The main directions of development of the chemical and petrochemical industry of Turkmenistan. - Ashgabat. 1977. 203. p .; Antonenko V.Y. Chardkou Chemical Complex. - Ashgabat, 1960; Obidov Kh.K., Kalantarov I.N. Research in the field of polymer

- chemistry in the Tajik SSR // Plastic mass. - 1982. - No. 10. -P. 7-9; Buiuev V.M. Chemical industry in the light of the decisions of the XXIV Congress of the CPSU. –M.: Chemistry, 1973; Kostandov M.A. Chemical industry of the USSR for the XXV Congress of the CPSU. – M.: Chemistry, 1976; Averbukh A. Ya. XXV congress on the development of chemistry and chemical technology. –L.: Knowledge, 1977. 300. p.; Sakhabudinov X. Development of the chemical industry in Uzbekistan: Dis ... cand. ist. sciences. Fergana, 1971; Shin, Roza Moiseevna. The activities of the Communist Party of Uzbekistan on the development of the electrical industry (1959-1970). Abstract.,cand.hist.,scien. –T., 1984. 32. p .; Usmanov A. Training of industrial personnel in Uzbekistan and the growth of their creative activity (1956-1965). abstract., cand.of hist. scien. –T. 1984. –P. 32.;Urinbaev M. Activity of the Communist Party of Uzbekistan for the development of the chemical industry of the republic (1959-1970): Dis ... candidate. ist. sciences. - Tashkent, 1985; Badridinov S. Contribution of workers to the development of the chemical industry of Uzbekistan (1971-1980): Dis ... cand. hist. sciences. - Tashkent, 1988.-P. 26; Dzhusheva O.P. Workers of the chemical industry of Turkmenistan in the 60-70s: labor and creative activity: Dis. ,kand. hist. sciences. - Ashgabat, 1989.240.p.
3. Cotton Committee International, Cotton USA Global Fax Update. January. 2002; World Development Indicators Asian Development Bank. 2000.; Richard Burger. Institutional Development and Policy Reforms for Improving Water Management, Government of Kazakhstan. 1998.; “Water Users Associations in Kazakhstan: An Institutional Analysis” report for Harvard Institute for International Development; World Bank, 2000.; Project Appraisal Document: Kyrgyz Republic On-Farm Irrigation Project, World Bank Report No. 2003.–P. 5.
 4. Askarov Sh.M. From the experience of solving social and economic problems at chemical enterprises in the 80s. The historical and party aspect of the problem (based on materials from the republics of Central Asia). Abstract.,cand.hist.,scien. –M. 1991.31 p .; Umurzakova, R.I. Development of the chemical industry in Uzbekistan (History, experience, problems). candidate of historical sciences. Tashkent. 1994.32 p .; Kadirov B. Social and economic development of the village of the Uzbek SSR (1956-1965) - T. 1991.30.p .; Khakimov A. Working youth in the development of the industry of Uzbekistan (1976-1985). Abstract.,cand.hist.,scien Tashkent. 1993. –P. 28 .; Khalliev G. Socio-economic problems of the development of workers in the cotton-picking industry of Uzbekistan (70s - first half of the 80s). Author's abstract, doct. Of historical sciences. Tashkent. 1995.32 p.
 5. Askarov Sh.M. From the experience of solving social and economic problems at chemical enterprises in the 80s. The historical and party aspect of the problem (based on materials from the republics of Central Asia). Abstract., Candidate of Historical Sciences, -M. 1991. –P. 18.
 6. Halliev G. Socio-economic problems of the development of workers in the cotton-picking industry of Uzbekistan (70s - first half of 80s). Author's abstract, Doct. of Historical Sciences. Tashkent. 1995. –P.20.
 7. Tuxliev N. Economy of Uzbekistan. - Tashkent: Teacher. 1994. –P.47.
 8. World Development Indicators, World Bank. 2014. –P. 51
 9. Askarov Sh.M. From the experience of solving social and economic problems at chemical enterprises in the 80s. The historical and party aspect of the problem (based on materials from the republics of Central Asia). Abstract., Candidate of Historical Sciences, -M. 1991. –P. 20.
 10. Uz.Rep.NA fund-2579, inventory-1, case-1, sheet-17-18.
 11. Uz.Rep.NA fund-2433, inventory-3, case-997, sheet-5.
 12. Uz.Rep.NA fund-2433, inventory-3, case-3, sheet-144.
 13. Uz.Rep.NA fund-387, inventory-39, case-1703, sheet-127.
 14. Zotov A, Raimov T and others. Cities of Uzbekistan. Tashkent. Uzbekistan ”. 1965.288 p; Babin L. Uzbekistan. Tashkent. UzSSR. 1963. –P.28.
 15. Askarov Sh.M. From the experience of solving social and economic problems at chemical enterprises in the 80s. The historical and party aspect of the problem (based on materials from the republics of Central Asia). Abstract., Candidate of Historical Sciences, -M. 1991. –P. 12.
 16. National economy in the Uzbek SSR in 1980. Statistical collection. –Tashkent. Uzbekistan. – P. 89.

17. Pardaev T. Chemicalization of agriculture in Uzbekistan in the 60s: state and problems. Author's abstract. diss. Candidate of Historical Sciences. –Tashkent: 1998. –P.13.
18. Uz.Rep.NA fund-2579, inventory-1, case-1, sheet-17-18.
19. Management of socialist production. Questions of theory and practice. - Moscow: Economics, 1978. –P. 678-679.
20. Dosumov R. Restructuring of industrial production management in new economic conditions. - Moscow. –P.12.
21. Problems of a Falling Industry or an Autonomous Republic // Life and Economy. - Tashkent: 1991. - № 2. –P. 17.
22. Mirsaidov M. Economic sovereignty of the republic. - Tashkent: Uzbekistan, 1990. –P. 16.
23. Khazratkulov A. Social problems of Uzbekistan and ways to solve them. Specificity, experience, prospects (1971-1990) Author's abstract, Candidate of Historical Sciences. Tashkent. 1991. –P. 22.
24. Askarov Sh.M. From the experience of solving social and economic problems at chemical enterprises in the 80s. The historical and party aspect of the problem (based on materials from the republics of Central Asia). Abstract., Candidate of Historical Sciences, -M. 1991. –P. 16.

ЎТМИШГА НАЗАР ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ LOOK TO THE PAST

Алексей Андреевич Грицина,
Комил Акрамович Рахимов,
Омон Ўктамович Мамиров,
ЎзР ФА Миллий археология
марказининг илмий ходимлари
r.komil73@mail.ru

ЎРТА АСР ХОВОС ОШХОНА ИДИШЛАРИГА ТАВСИФ

For citation: Aleksey A. Gritsina, Komil A. Rahimov, Omon U. Mamirov, CHARACTERISTICS OF KITCHEN WARES OF MEDIEVAL KHAVAS. 2020, vol. 8, issue 3, pp.59-64

<http://dx.doi.org/10.26739/2181-9599-2020-8-7>

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада қорахонийлар давридаги Эски Ховос шаҳарчасида топилган ошхона идишларига тавсиф берилган. Хулоса сифатида, ушбу давр мажмуаларида кенг қўлланилиши аниқланган сопол идишлар қозон ва манқалдон бўлиб, уларнинг кундалик турмушда қўлланилиши кўра турфа хиллиги назарда тутилган бўлиб, ошхона буюмлари орасида зарур атрибут ҳисобланган, ўз навбатида уларга турли шакл-шамойил ва қирралар берилган.

Калит сўзлар: Эски Ховос, Уструшона, Бунжикат, Буюк ипак йўли, кулолчилик, қозонлар, ҳунарманд

Алексей Андреевич Грицина,
Комил Акрамович Рахимов,
Омон Уктамович Мамиров,
научный сотрудники Национальный центр
археологии АН Республики Узбекистан
r.komil73@mail.ru

К ХАРАКТЕРИСТИКЕ КУХОННЫХ СОСУДОВ СРЕДНЕВЕКОВОГО ХАВАСА

АННОТАЦИЯ

В статье характеризуется кухонная посуда с городища Эски Хавас караханидского времени. Делается вывод, что наиболее распространенная в комплексах этого времени керамика - котлы и жаровни, являющихся необходимым атрибутом кухонного инвентаря и которым, для разнообразия и учета их бытового назначения, придавались различные формы тулова и закраин.

Ключевые слова: Эски Хавас, Уструшана, Бунжикат, Великий шелковый путь, мастерство, котлы, ремесленник.

Aleksey A. Gritsina,
Komil A. Rahimov,
Omon U. Mamirov,

Scientific staff of the National archeological center
Of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan
r.komil73@mail.ru

CHARACTERISTICS OF KITCHEN WARES OF MEDIEVAL KHAVAS

ABSTRACT

The article describes kitchen wares found in Old Khavas settlement of the Karakhanid period. It is concluded that the most common in the complexes of this time ceramics – were pots and hearth, which are a necessary attribute of kitchen equipment and which, for variety and accounting for their domestic purpose, were given different forms of the shape and edges.

Index Terms: Old Khavas, Ustrushana, Bunjikat, Great silk road, ceramic, boiler's, craftsman.

1. Актуальность:

Хавас - один из уструшанских населенных пунктов, который упоминается практически всеми дорожниками IX-X вв. при описании торговых путей, ведущих из Согда через Уструшанув Чач, Худжанд, Фергану и обратно. Значение Хаваса определялось его удобным и стратегически выгодным месторасположением. Находясь на пересечении важных торговых и военных трасс, идущих с запада на восток, с одной стороны, и с севера на юг, с другой стороны, где через Бунджикат и горные перевалы последняя дорога выходила на древнейшую ветвь Шелкового пути, шедшую в Бактрию. Средневековая кухонная утварь, зарегистрированная на древнем памятнике Хаваса исследователями не выяснена, поэтому сегодня важно классифицировать их по типам и вариантам и сравнивать с находками из других регионов.

2. Методы и уровень обучения:

В основе данной статьи лежат принятые в качестве стандарта исторические методы- исторический, научный, сравнительный и логический анализ, принципы объективности.

Последние исследования показали, что в караханидское время в районе современного кладбища и прилегающих к нему территориях располагался рабад. Неслучайно одна, из семи известных ныне махаллей, носит название Равот. И хотя Хавас достаточно часто упоминается в источниках, как пункт на пересечении караванных путей, о нем самом в них почти ничего не говорится. В начале XI в. Хавас упоминается в связи с битвой между последним представителем Саманидской династии Мунтасиром (Абу Ибрахим Исмаил ибн Нух) и караханидским илеком [1, с. 388]. По определению Йякута Хамави (XIII в.) “Хавас - село Уструшаны” [2, с. 177]. Ас-Самани (XII в.) приводит еще одну форму названия селения - Хавус [3, с. 111].

Только в 1988-1989 гг. впервые на городище ЭскиХавас были произведены раскопки предварительного характера. В полевом сезоне 2003-2004 была открыта раннеэллинистическая стена с соответствующими материалами, свидетельствующие о связях в это время с соседней Ферганой, Чачем (Ташкентский оазис) и Согдом [4, с. 61-64].

Спустя десять лет снова началось более широкомасштабные раскопки. В 2014-2019 годы были проведены стационарные археологические раскопки в разных частях городища. В результате этих работ получен огромный материал, отражающий практически непрерывное развитие древнего поселения с глубокой древности до XX века включительно.

Одной из прикладных задач, поставленных авторами статьи – изучение и характеристика кухонной посуды, полученной в ходе раскопок городища. И это не случайно. Это позволило бы отметить на примере этой самой массовой категории сосудов некоторые характерные черты керамического производства Хаваса в XI-XII вв. и наметить общие принципы производства средневековой ремесленной продукции в сравнении с другими регионами Средней Азии.

3. Результаты исследований:

Основная масса кухонной посуды представлена котлами и сковородами – сосудами для приготовления еды. Котлы формовались, в основном, на круге и их отличает большое разнообразие венчиков. Правда, большая часть из находок – это фрагменты боковин сосудов и отнесены к этой группе условно, в основном по жаростойкой фактуре теста и следам закопченности поверхности. По форме тулова котлы разделяются на 4 типа:

I тип – с шаровидным туловом, крутыми плечиками, от которых резко поднимается расширяющаяся кверху короткая горловина, венчик в сечении трапециевидной формы. Поверху венчика в подавляющем большинстве оставался паз для крышки – прием широко распространенный в саманидо – караханидское время на обширной территории. Диаметр венчиков 18-24 см, толщина черепка 0,4-0,7 см. Большинство из них имеют полукруглые ручки, вылепленные вручную и помещались на плечиках. Черепок рыхлый, с примесью мелкотолченого гипса и шамота (рис. 1. 1,2,3,4). Подобные котлы закрытого типа считаются традиционной формой для караханидского времени и встречаются среди материалов ферганских [5, с. 127; 6, с. 31], уструшанских [7, рис. 3, 7-9], чачских [8, с. 75-80, рис. 3,4,8; рис. 5,14,35-37], согдийских [9, с. 45-52] памятников, в других регионах Центральной Азии и далеко за ее пределами [10, с. 150, табл. XI, 41, 47; 11, с. 160, рис. 13].

В тесте котлов в качестве отошителя применялись шамот, песок, гипс и растительные добавки. Органические вещества в глине предохраняли их от растрескивания во время сушки и облегчали сосуды [9, с. 44-45].

II тип – сосуды горшковидной формы. По форме венчиков они разделяются на несколько вариантов, которые можно объединить в 3 группы.

К первой группе относятся тонкостенные котлы, венчик с плоской окантовкой, слегка отогнутой вовнутрь. Характерной особенностью этих котлов является наличие острого выступа или пояса ниже венчика [12, с. 93]. Тесто плотное, светло-коричневого цвета. Диаметр венчиков – 24-26 см, толщина стенок 0,2-0,5 см (рис. 2. 5,6). Аналогичные котлы встречаются в материалах столичного центра Уструшаны – Бунджиката [13, с. 172. Табл. XVI.] и других памятниках [14, с.83, рис. 44].

Котлы второй группы изготавливались с высокой горловиной и отогнутым наружу венчиком. Диаметр венчиков 14-34 см, толщина стенок 0,6-0,8 см (рис. 2. 2,3; рис.3. 1,2,4). Некоторые из них имеют уступ для крышки (рис. 3. 2). Аналогичные сосуды встречаются в материалах Ходженда [15, с. 287, рис.2] и других памятниках IX-XII вв. Полукруглые ручки крепились на плечиках. Другой вариант котлов снабжен венчиком с плоским верхом, выступающим наружу (рис. 2. 1). Иногда поверхность тулова грубо затерта. Котлы такого варианта отмечены в материалах городища Кайрагач в Фергане [16, с. 65]. Еще один вариант – с подтреугольным в сечении венчиком (рис. 1. 5). Другой вариант сосудов – с высокой горловиной и наклоненным венчиком, сильно отогнутым наружу (рис. 3. 1), толщина стенок 0,6-1,2 см. Тесто плотное, красновато-коричневого цвета, с добавлением дробленого галечника и шамота. Котлы третьего варианта формовались с невысоким горлом, отогнутым наружу венчиком и широкой закраиной (рис. 2. 2,4,7. 8).

III тип – сосуды сферической формы, венчик с выпуклым или треугольным в сечении краем, слегка отогнутым вовнутрь, с дугообразными ручками (рис. 2. 9; рис. 3. 3). Черепок плотный, светло-коричневого цвета, в глину добавлены мелкотолченый гипс

и мелкий песок в качестве отощителя. Имеет варианты такого типа треугольным венчиком плоским краем, легко загнутый во внутрь. Диаметр венчик 26 см. (рис-2. 9), толщина стенка 0,6-0,9 см.

IV тип – полусферические котлы на кольцевом поддоне с широким горизонтальным венчиком, на поверхности которых прикреплены дугообразные полукруглые ручки (рис. 1. 7) Такие котлы датируется концом X-XII вв. [17, с. 171, рис. 2; 18, с. 107]. Имеются они и среди уструшанских материалов [14, с. 123-124, рис. 35].

По наблюдениям И. Ахрарова, если в IX-X вв. преобладали котлы с округлым туловом, то в XI-XII вв. появляется котлы цилиндрические и сферические [19, с. 149]. Последние были широко распространены на территории Средней Азии, и бытовали сравнительно большой промежуток времени – с IX по XII вв. На Афрасиабе они были найдены в слоях IX-X вв. [20, с. 188-190]. Отметим, что в Иране подобные котлы в это время также были широко распространены, но имели большее разнообразие форм тулова и венчиков [21, с. 81, рис. 43].

В коллекции также имеется фрагмент от металлического котла полусферической формы и горизонтальной закраиной, отогнутой наружу (рис. 3. 5). Возможно, на закраинах имелись вертикальные подковообразные ручки для подвешивания. Котлы подобного типа, хорошо известны и представлены многочисленными находками. Аналогичные типы котлов встречается в материалах Саганийана X-первой половины XI вв. Такие котлы обычно датируют XII-XIII веками, однако большое количество котлов в составе Будрачскогоклада, декор и почерк надписей на которых характерны для X-XI вв., показывает, что в первой половине XI в. в Южном Мавераннахре котлы данного типа использовались довольно широко и нет необходимости считать такие котлы сугубо хорасанскими изделиями, заимствованными мавераннахрскими мастерами в XII в. [22, с. 15]. Они также встречаются в материалах городища Шохсанам в Хорезме.

Все типы котлов датируется по монетам караханидских правителей, обнаруженным на полах помещений, где были найдены вышеописанные котлы, и по комплексу поливной керамики XI-XII вв. Аналогичные котлы встречены в памятниках Ферганы, Хорезма, Ташкента и на Афрасиабе. На городище ЭскиХавас котлов, аналогичных второму типу, обнаружено достаточно много.

4.Выводы:

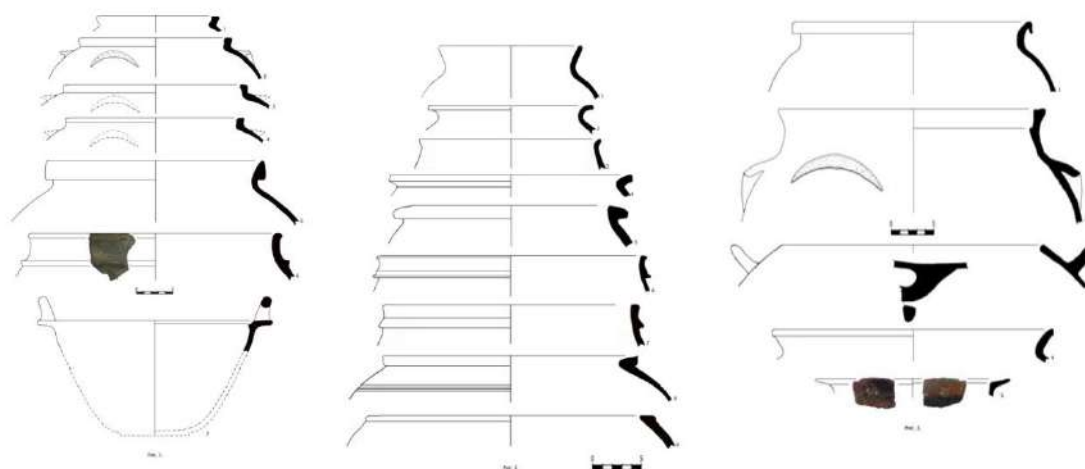
Известно, что при добавке отощителей, глина теряла свою пластичность, поэтому обработка ее требовала большого мастерства и много времени. К тому же, котлы первого типа имели сложную профилировку горловины, это усложняло работу, и было не выгодно для мастеров, изготавливавших котлы для рынка. Нам представляется, что это было причиной постепенного исчезновения этой формы котлов и появления новой, более простой формы, получившей в последующих веках широкое распространение.

Отметим, что если в производстве поливной керамики в это время отмечается изменение древних традиционных методов, но в производстве кухонной посуды эти методы сохраняются. В это время производилось большое количество кухонной посуды. Почти вся продукция гончаров имела близкий состав сырья и одинаковую технологию ее изготовления.

Появляется новый тип котлов - металлические. Эти изделия заимствуют формы и стиль от более ранних керамических котлов. Мы считаем, что металлические котлы использовались первоначально для быстрого нагрева воды.

Что касается сковород или жаровень, как иногда их называют в научной литературе, хотя функциональное назначение их различное, то это типичные плоскодонные с невысоким и широким устьем сосуда, которые также как и котлы широко использовались среди кухонного инвентаря.

Таким образом, кухонная посуда, в том числе котлы и жаровни, являлись необходимыми атрибутами кухонного инвентаря, которым, для разнообразия и с учетом их бытового назначения, придавались различные формы тулова и закраин.

Иктибослар/ Сноски/ References:

1. Гафуров Б.Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. –М., 1972. (Gafurov B.G. Tajiks. Ancient, ancient and medieval story. –M., 1972).
2. Ибн Хордад бех. Книга путей и стран. Пер. с арабского, комментарии, исследование, указатели и карты Н. Велихановой. Баку, 1986. (IbnKhordadbeh. Book of ways and countries. Per. from Arabic, comments, research, pointers and maps of N. Velikhanova. –Baku, 1986).
3. Камалиддинов Ш.С. «Китаб ал-ансаб» Абу СаъдаАбд ал-Карима Ибн Мухаммада ас-Самъани как источник по истории и истории культуры Средней Азии. –Ташкент:Фан, 1993. (KamaliddinovSh.S. “Kitab al-ansab” Abu Saad Abd al-Karim Ibn Muhammad as-Samyani as a source on the history and history of the culture of Central Asia. –Tashkent : Fan, 1993).
4. Грицина А.А, Иваницкий И.Д., Рахимов К. Раскопки на городище ЭскиХавас // Археологические исследования в Узбекистане – 2003 год. Вып. 4. Ташкент, 2004. (Gritsina A.A., Ivanitsky I.D., Rakhimov K. Excavations at the EskiHavas site // Archaeological Studies in Uzbekistan - 2003. Vol. 4. –Tashkent, 2004).
5. Ахраров И. Кухонная керамика Ферганы IX-X вв. // ИМКУ. Вып. №7. Ташкент, 1966. (Akhrarov I. Kitchen ceramics of Ferghana IX-X centuries. // IMCU. Vol. Number 7. – Tashkent, 1966).
6. Абулгазиева Б. К. Исследование керамики Кувы XI-XII вв. // Археология Узбекистана. 2016. №2 (13). Самарканд, 2016. (Abulgazieva B. K. Study of Kuva ceramics of the XI-XII centuries. // Archeology of Uzbekistan. 2016. No2 (13). –Samarkand, 2016).
7. Грицина А.А. Материалы караханидского времени с городища Шаштепа в Ташкенте // ИМКУ. Вып. 22. –Ташкент: Фан. 1991. (Gritsina A.A. Materials of the Karakhanid time from the ancient settlement of Shashtep in Tashkent // IMKU. Vol. 22. –Tashkent: Fan, 1991).
8. Буряков Ю.Ф. Археологические материалы городища Кавардан. ИМКУ. Вып. 13. Ташкент, 1977. (BuryakovYu.F. Archaeological materials of the site of Kavardan. IMKU. Vol. 13. –Tashkent, 1977).
9. Шарахимов Ш.Ш., Пидаяев Ш.Р. Кухонная керамика Афрасиаба // Афрасиаб. Вып. IV. – Ташкент, 1975. (Sharakhimov Sh. Sh., Pidaev Sh. R. Kitchen ceramics Afrasiab // Afrasiab. Vol. IV. –Tashkent, 1975).

10. Сенигова Т.Н. Средневековый Тараз. Алма-Ата, 1972. (Senigova T.N. Medieval Taraz. – Alma-Ata, 1972).
11. Hancen V. The Silk road. A new history. London, 1984. (Hancen V. The Silk road. A new history. – London, 1984).
12. Грицина А.А. Материалы IX – первой половины XI в. с городища Культепа. // Археология Узбекистана. 2010. №1. Самарканд, 2010. (Gritsina A.A. Materials IX - the first half of the XI century. from the fort of Kulterp. // Archeology of Uzbekistan. 2010. No1. – Samarkand, 2010).
13. Негматов Н.Н., Хмельницкий С.Г. Средневековый Шахристан. Материальная культура Уструшаны. Вып.1. – Душанбе, 1966. (Negmatov N.N., Khmelnsky S.G. Medieval Shahristan. Material culture Ustrushany. Issue 1. – Dushanbe. 1966).
14. Негматов Н.Н., Пулатов У.П., Хмельницкий С.Г. Урта курган и Темирзактепа. – Душанбе, 1973. (Negmatov N.N., Pulatov U.P., Khmelnsky S.G. Urtakurgan and Temirzaktera. Dushanbe, 1973).
15. Беляева Т.В. Исследования Ходжентского отряда в 1977 г. Изучение неполивной керамики IX-XI вв. из Ходжента // АРТ. Вып. XVII. 1977. Душанбе, 1983. (Belyaeva T.V. Research Khodzentskogo detachment in 1977. The study of non-irrigated ceramics IX-XI centuries. from Khojent // ART. Vol. XVII. 1977. – Dushanbe, 1983).
16. Брыкина Г.А. Юго-Западная Фергана в первой половине I тысячелетия нашей эры. – М., 1982. (Brykina G.A. Southwest Ferghana in the first half of the 1st millennium AD. – M., 1982).
17. Анарбаев А.А., Ильясова С.Р. Раскопки ремесленного квартала на городище Эски-Ахси // ИМКУ. Вып. 27. – Самарканд, 1996. (Anarbaev A.A., Ilyasova S.R. Excavations of the craft quarter on the Eski-Ahsi site // IMCU. Vol. 27. – Samarkand, 1996).
18. Анарбаев А.А. Ахсикет – столица древней Ферганы. – Ташкент, 2013. (Anarbaev A.A. Ahsiket is the capital of ancient Ferghana. Tashkent, 2013).
19. Ахраров И. Кухонная керамика Ферганы XI-XII вв. // ИМКУ. Вып. №8. Ташкент, 1969 г. Akhrarov I. Kitchen ceramics of Ferghana of the XI-XII centuries. // IMCU. Vol. No. 8. – Tashkent, 1969).
20. Немцева Н.Б. Стратиграфия южной окраины городища Афрасиаб. Афрасиаб. Вып. I, Ташкент, 1969. (Nemtseva N.B. Stratigraphy of the southern outskirts of the Afrasiab fortification. Afrasiab. Vol. I., -Tashkent, 1969).
21. Kervran M. Le materiere archeologique // Cahiers de la Delegation archtologiqu francaise en Iran (D.A.F.I). 14. Paris, 1984. (Kervran M. Le materiere archeologique // Cahiers de la Delegation archtologiqu francaise en Iran (D.A.F.I). 14. – Paris, 1984).
22. Ильясов Дж.Я. Художественный металл Саганийана X - первой половины XI вв. (К проблеме изучения центров художественного ремесла Мавераннахра). Автореф. дисс. канд. иск. – Ташкент, 1998. (Ilyasov J.Ya. Art metal of Saganian X - the first half of the XI centuries. (To the problem of studying the centers of art crafts of Maverannahr). Abstract. diss. Cand. Ref. – Tashkent, 1998).

ЎТМИШГА НАЗАР ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ LOOK TO THE PAST

Шохжаҳон Тохир ўғли Рашидов,
Ўзбекистон ФА Тарих институти таянч докторанти
shokhjahanr@inbox.ru

АМИН НИЁЗОВ СИЁСИЙ ПОРТРЕТИГА ЧИЗГИЛАР

For citation: Shokhjahan T.Rashidov, DRAWINGS OF AMIN NIYOZOV'S POLITICAL PORTRAIT. 2020, vol. 8, issue 3, pp.65-71

 <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9599-2020-8-8>

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада Ўзбекистон тарихининг XX аср 50-йиллари бошида рўй берган ижтимоий-сиёсий жараёнлар, Ўзбекистоннинг биринчи сиёсий раҳбари, хусусан, Амин Эрматович Ниёзов фаолияти таҳлил қилинган. Тадқиқотчи 50-йилларда давлат бошқарувининг ўзига хос томонлари, миллий раҳбар кадрлар олдига қўйилган талаблар хақида маълумот берган.

Калит сўзлар. Пахачилик министрлиги, пахтачилик, катағон, грек қочкинлари, Хрущёв, “партия манфаати”, Марказий Комитетнинг Ўзбекистон бўйича вакили.

Шохжаҳон Тохир угли Рашидов,
Докторант института Истории при АН РУз
shokhjahanr@inbox.ru

ШТРИХИ К ПОЛИТИЧЕСКОМУ ПОРТРЕТУ АМИНА НИЁЗОВА

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируются общественно-политические процессы, произошедшие в истории Узбекистана в начале 50-х годов XX века, деятельность первого политического лидера Узбекистана, в частности, Амина Ирмаевича Ниязова. Автор предоставил информацию об особенностях государственного управления в 50-х годах, требованиях к национальному лидерству.

Ключевые слова. Министерство хлопководства, хлопководства, репрессий, греческие беженцы, Хрущев, «Интересы партии», представитель ЦК в Узбекистане.

Shokhjahan T. Rashidov
Doctoral student of the Institute
of History at the AS of Uzbekistan
shokhjahanr@inbox.ru

DRAWINGS OF AMIN NIYOZOV'S POLITICAL PORTRAIT

ABSTRACT

This article analyzes the socio-political processes which is occurred in the history of Uzbekistan in the early 50's of the XX century, the activities of the first political leader of Uzbekistan, particularly, Amin Irmatovich Niyazov. The scientific researcher provided information on the specific features of public administration in the 50's, the requirements for national leadership members.

Index Terms. Ministry of Cotton-growing, cotton-growing, repression, greek refugees, Khrushchev, "Party Interests," Central Committee Representative in Uzbekistan.

1.Долзарблиги:

Ўзбекистон тарихининг XX аср 50 йиллари бир қатор зиддиятли вазиятлар, сиёсий ва мафкуравий жараёнлардаги низоли ҳолатлар, иқтисодий ва ижтимоий жабҳалардаги айрим ўзгаришлар билан характерланади. Ана шундай оғир шароит – марказнинг кучли босими ва назорати остида ишлаган Ўзбекистон биринчи сиёсий раҳбарларининг қизгин ва серқирра фаолиятини ўрганиш, ҳолисона баҳо бериш тарих фани олдида турган муҳим вазифалардан ҳисобланади. Зеро, Ўзбекистонда миллий раҳбар кадрларнинг янги авлоди шаклланишида бу давр ўзига хос аҳамиятга эга бўлдики, Амин Ниёзов, Нуриддин Муҳитдинов, Собир Камолов ва Шароф Рашидов каби халқ меҳрини қозонган инсонлар айна XX аср 50 йилларининг ижтимоий-сиёсий жараёнида тобланиди, тарбияланиди.

2. Тадқиқот методлари:

Мақола умум қабул қилинган тарихий методлар – тарихийлик, қиёсий-мантиқий таҳлил, кетма-кетлик, ҳолислик тамойиллари асосида ёритилган.

3. Тадқиқот натижалари:

1949 йил март ойида Ўзбекистон коммунистик партиясининг X съезди бўлиб ўтди. Съездда ҳал қилувчи овоз билан 503 нафар ҳамда маслаҳат овози билан 153 делегат иштирок этди. Съезд Ўзбекистон КП МКнинг ва Тафтиш комиссиясининг ҳисоботларини муҳокама қилди. Ушбу съездда Ўзбекистон КП Марказий Комитетининг янги таркиби сайланади. Ўйиндорли жиҳати, Ўзбекистон КП МКнинг янги таркибига Амин Ниёзов, Нуриддин Муҳитдинов, Собир Камолов, Шароф Рашидов[1] каби инсонларнинг номлари киритилган эди. Кейинчалик бу шахсларнинг тақдирида турли воқеа ва ҳодисалар рўй берган бўлсада, уларни умумий жиҳат - Ўзбекистон ҳукуматини бошқаришдек масъулиятли вазифа бирлаштириб турарди.

Ўзбекистоннинг XX аср 50-йилларидаги тарихи юқорида номлари келтирилган шахслар билан бевосита боғлиқдир. Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи секретари лавозимида 1950-1955 йилларда Аминжон Эрматович Ниёзов, 1955-1957 йилларда Нуриддин Акрамович Муҳитдинов, 1957-1959 йилларда Собир Камолович Камолов, 1959-1983 йилларда Шароф Рашидович Рашидов фаолият кўрсатди [2, Б-77].

1950 йилнинг апрелида Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг пленуми бўлиб ўтади. Пленумда 1937-1950 йилларда Ўзбекистон Компартияси биринчи секретари бўлиб ишлаб келган Усмон Юсупов лавозимидан озод этилиб, унинг ўрнига Амин Эрматович Ниёзов тайинланади. Усмон Юсупов республика раҳбарлиги лавозимидан кетгандан кейин, совет раҳбарияти унинг катта ташкилотчилик иқтидори ва қишлоқ хўжалиги, жумладан пахтачиликдаги бой тажрибасини инобатга олиб, уни СССР пахтачилик министри қилиб тайинлади[3, -Б.23].

Амин Ниёзов Ўзбекистоннинг иккинчи жаҳон урушидан кейинги тикланиш даврида раҳбарлик қилиб, республикани ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришга ўз ҳиссасини қўшди. "Иккинчи жаҳон уруши ва ундан кейинги тикланиш даврида Ўзбекистонда раҳбар ходимларнинг янги авлоди шаклланди. Мазкур сиёсий элитанинг ёрқин намоёндаларидан бири фарғоналик оддий деҳқоннинг фарзанди Амин Эрматович Ниёзов бўлган". [4, –Б.31]

Амин Ниёзов 1903 йилда Фарғона вилояти Марғилон туманидаги Октепа қишлоғида туғилади. Дастлаб, 1919 йилда Фарғона уезд озиқ-овқат комитетида меҳнат фаолиятини бошлайди. Худди шу йилда комсомол сафига қабул қилинади. Кўп ўтмай, Фарғона

комсомоли уни шаҳар комитетининг секретари этиб сайлайди. А.Ниёзов 1920 йилдан 1930 йилгача турли совет органларида: Фавқулудда комиссиянинг аъзоси, уезд милициясининг ҳарбий комиссари, Фарғона вилоят Давлат уруғлик фонди бўлимининг мудир, Қўқон шаҳар молия бўлимининг мудир, Фарғона шаҳридаги тўқимачилик қурилиши бошлиғининг ўринбосари бўлиб ишлайди. У ер-сув ислохоти даврида Фарғона вилоятида ислохот ўтказиш комиссиясининг масъул секретари бўлиб ишлади. 1925 йилда ВКП(б)га аъзо бўлиб кирди. 1930-1934 йилларда Москвадаги Сталин номидаги Бутун иттифоқ саноат академиясида таҳсил олди. Шундан сўнг, “Чирчиқстрой” деривация каналида бош муҳандис ва участка бошлиғининг ўринбосари бўлиб ишлайди. [5]

1939 йилда Ўзбекистон ССР Халқ Комиссарлари Совети ҳузаридаги Давлат қурилиш назоратининг бош назоратчиси, 1940 йилда Ўзбекистон ССР Молия министри қилиб тайинланади. 1946-1947 йилларда Ўзбекистон ССР Министрлар Совети раисининг ўринбосари бўлиб ишлайди. Самарали меҳнат фаолияти, ташкилотчилик сифатлари сабаб, 1950 йил апрелда Ўзбекистон Компартияси МКнинг биринчи секретари лавозимига тайинланади.

Амин Эрматович Ниёзовнинг биринчи сиёсий раҳбарликка тайинланиши СССРда қишлоқ хўжалиги соҳасидаги ўзгаришлар вақтига тўғри келди. Совет ҳукумати пахтачиликни янада ривожлантиришга катта эътибор қаратиб, колхозларни ислоҳ қилишга киришади. Хусусан, 1950 йилнинг 30 май санасида СССР Министрлар Кенгаши ва ВКП(б) МКнинг “Кичик колхозларни бирлаштириш ва бу борада партия ташкилотларининг вазифалари тўғрисида” Қарор қабул қилади.[6, Стр.493] Қарор ижросини таъминлаш мақсадида 1950 йилнинг август ойида Ўзбекистон ССРда 1770 та кичик колхозлар 752 та йирик колхозларга бирлаштирилади. Бунинг натижасида уларда меҳнат қилиб келаётган маъмурий-бошқарув соҳасидаги ишчилар таркибидан 6582 нафари қисқартирилади.[6, Стр.494]

Алоҳида таъкидлаш жоизки, ўша вақтда республика биринчи раҳбарлари қатор қийинчилақлар, жумладан, марказнинг кучли босими, таъйиқи остида фаолият олиб боришга мажбур бўлишади. Айрим ҳолларда республика манфаатларига зид қарорлар қабул қилишга тўғри келади. А.Ниёзов Ўзбекистонга сиёсий жиҳатдан раҳбарлик қилган йилларда мафкуравий жабҳадан ташқари халқ хўжалиги соҳаси, хусусан, пахтачиликда ҳам бир қатор хатоларга йўл қўйилди.[4, -Б.31]

XX аср 50 йилларида Ўзбекистонда сиёсий катагоннинг яна бир тўлқини бўлиб ўтади. Шу даврда эл суйган ўзбек ёзувчилари, зиёлилари ва шоирларининг яна бир қисми қамокқа олинади. Ўз ижодида “партия манфаатлари”га тўғри келмайдиган жиҳатларни ёритгани сабабли Ойбек, Шайхзода, Миркарим Осим, Миртемир ва бошқа ёзувчилар турли сабабларга кўра айбландилар. “XX асрнинг 50 йиллари аввалида Ўзбекистонда бошланган сиёсий катагон тарихига назар ташлаган киши шу йилларда қамокқа олинган ёзувчиларнинг миллатчилик ва бошқа гуноҳларда айбланиши Ўзбекистон Компартияси МКнинг бевосита иштирокида бўлганини кўради”.[2, -Б.92]

Ушбу жараёнларга тўхталар экан, 1955-1957 йилларда Ўзбекистон Компартиясининг биринчи секретари бўлиб ишлаган Нуриддин Мухитдинов ўз хотираларида қуйидагиларни маълум қилган: “40 йиллар охирида Марказий Комитетнинг Ўзбекистон бўйича вакили институти жорий этилади. Тошкентга С.Д.Игнатъев – вакил ҳамда унинг аппарати – бир неча ўн кишидан иборат маданият ва жамоат арбоблари этиб келади. Шу вақтларда улар Ўзбекистонда фан, адабиёт, маданият ва санъат соҳасини ривожлантириш масалаларига эътибор қаратишди. Якунда Игнатъев маълумот тайёрлаб, уни ВКП(б) МК Сиёсий бюросига йўллайди”.[7, -Стр.54]

1950 йили Игнатъев томонидан тайёрланган маълумот асосида Ўзбекистон Компартияси МКга хат юборилиб, 60 нафар фан ва маданият намоёндаларига чора кўриш топшириғи берилади. Ушбу рўйхатга киритилганларни “миллатчилик ҳамда партия сиёсати ва давлат манфаатларига қарши фаолият юритганликда”[2,-Б.96] айблашади. Нуриддин Мухитдинов Амин Ниёзов билан бу масалада суҳбатлашиб, рўйхатдаги зиёлиларни ҳимоя

қилиш мақсадида Москвага боради. Кейинчалик Н.Мухитдинов ташаббуси билан рўйхатдаги 60 нафар инсон қатағондан сақлаб қолинади.

Амин Ниёзовнинг ижобий ишларига тўхталар экан, айрим тарихчилар унинг Ўзбекистонга грек миллатига мансуб қочқинларни жойлаштиришдаги ташаббусларини эътироф этишади. 1946-1949 йилларда Греция Демократик армияси таркибидаги грек коммунистларидан ташкил топган ҳарбийлар СССРдан сиёсий бошпана сўрашади. Уларнинг аксарияти 1949 йилда Ўзбекистонга келтирилиб, Тошкент, Чирчиқ, Янгийўлда бунёд этилган 14 та махсус шаҳарчага жойлаштирилади. Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг қарори билан 175 ўринли 3 та болалар боғчаси, 760 ўринли 12 та ясли ҳамда 60 ўринли болалар уйи қурилади. 1954 йилга келиб 10 182 нафар сиёсий қочқинлар иш билан таъминланади.[8, -Стр.21]

Амин Эрматович Ниёзов асосан республиканинг иқтисодий ва қишлоқ хўжалигини ривожлантиришга ҳамда халқ хўжалиги олдидаги давлат режаларини бажаришга ҳаракат қилди. 1950 йил 25 ноябрда Ўзбекистон ССР ВКП(б) Марказий Кенгашига давлат пахта режасини бажарганини маълум қилади. Давлатга 1940 йилга қараганда 50% кўп пахта топширилади.[6, -Стр.495] Пахта ҳосилининг кўпайиши биринчи навбатда экин майдонларининг кенгайиши билан боғлиқ эди. “Пахтачилик – республика қишлоқ хўжалигининг етакчи соҳаси ҳисобланарди. Бу том маънода муҳим соҳа бўлиб, усиз Иттифоқ миқёсида наинки енгил ва озиқ-овқат саноати, ҳатто оғир саноатнинг автомобилсозлик, авиасозлик, элетротехника, кимё, мудофаа сингари соҳалари ҳам ривожлана олмасди. Қисқаси, мамлакат иқтисодиётидаги аҳамиятига кўра, пахта етакчи ўринда турарди. Бунда Ўзбекистон пахтасига талаб катта эди. Иттифоқ саноати учун зарур пахтанинг 60 фоизини Ўзбекистон етказиб беради”. [9, Б.55]

1951 йилда Ўзбекистон ССРга 1950 йилга нисбатан 500 минг тонна кўп пахта топшириш режаси юкланади. Худди шу йилнинг 4 сентябрида Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг пленуми бўлиб ўтади. Унда Амин Ниёзов маъруза қилиб, пахта йиғим теримини сифатли бажариш, қишлоқ хўжалигидаги муаммоларни бартараф этиш ҳамда пахта териш ишларини уюштириш масалаларига тўхталади: “Ўртоқ Ниёзов пахта териш ишларини уюштириш соҳасидаги конкрет вазифаларга тўхталиб, кечиктириб бўлмайдиган вазифага эътиборни жалб этади. Бу вазифа 1 ноябргача бутун пахта ҳосилининг камида 95 фоизини йиғиштириб олишдан иборат”.[10]

1951 йилда пахта режасини бажаришнинг ўзига хос томони шунда эдики, 1950 йилга қараганда далаларда 2,5 марта кўп машиналар ишлаши белгиланган эди. Бироқ, бу борадаги ташкилий ишлар суст бажарилади. Машиналарнинг аксарияти таъмирдан чиқарилмайди. Мазкур масалаларга Ўзбекистон Компартияси Марказий Кенгашининг 1951 йилги сентябр пленумида алоҳида таъкидланади.

Ўзбекистон ССР 1951 йил 5 декабргача пахта тайёрлаш режасини 87,1% бажаради. Бу ўтган йилгига нисбатан кўп бўлишига қарамай, И.В.Сталиннинг 8 декабрдаги қарори билан Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети биринчи секретари А.Ниёзов ва Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг раиси Н.Мухитдиновга хайфсан эълон қилинади. Бунга “пахта хом ашёсини топширишга қоникарсиз раҳбарлик қилганлари” сабаб сифатида кўрсатилади. Бироқ орадан кўп ўтмай, 1952 йил 9 февралда Сталиннинг ўзи бу жазоларни бекор қилади [11, -Б.73-74].

1952 йил февралда Ўзбекистон Компартиясининг навбатдаги пленуми бўлиб ўтади. Унда 1951 йил якунлари танқидий баҳоланади, пахтачилик соҳасида камчиликларга йўл қўйган раҳбарлар қаттиқ огоҳлантирилади. Ўзбекистон пахта етиштириш бўйича Совет Иттифоқининг асосий базасига айланган эди. Шу сабаб, Ўзбекистон ССР раҳбарияти олдида пахта етиштириш масаласига жиддий ёндашиш, бу борадаги вазифаларни ўз вақтида ва сифатли бажариш буюрилади. 1952 йил феврал ойи охирида Ўзбекистон пахтакорларининг VIII қурултойи бўлиб ўтади. Унда Ўзбекистон Министрлар Советининг раиси Н.А.Мухитдинов, Ўзбекистон Компартияси биринчи секретари Амин Ниёзовлар маъруза қилиб, пахтачиликни ривожлантириш масалаларини муҳокама қилишади.

1952 йил 20-23 сентябр кунлари Ўзбекистон Компартиясининг XI съезди чақирилади. Унда ҳисобот маърузаси билан Амин Эрматович Ниёзов сўзга чиқади. Маърузада Ўзбекистонда саноат, қишлоқ хўжалиги, пахтачилик соҳасида эришилган натижа ва камчиликларни санаб ўтади. Шунингдек, аҳолининг моддий фаровонлигини ошириш, таълим, соғлиқни сақлаш ва маданий жабҳалардаги масалаларга эътибор қаратади. Съездда А.Ниёзов мактаб таълимидаги камчиликларни танқид қилади: “Бир қанча қишлоқ ўрта мактабларида муҳим фанларни ўқитиш иши яхши ташкил қилинмаган. Ўқувчилар ўқув дастурининг тўла ҳажмида чуқур ва мустаҳкам билим олмайдилар. Бу ҳол уларнинг олий мактабларга киришларига жиддий тўсқинлик қилмоқда. Ўқув кўргазмали куролларни тайёрлаш ва босиб чиқариш ишлари қониқарсиз уюштирилган, ўрта мактаблар учун тузилган дарсликларда ва дастурларда жиддий хатоликларга йўл қўйилган” [12].

Ўша вақтда Ўзбекистондаги олий таълим муассасалари сони 38 тага етади. Олий ўқув юртларида 1949 йилда 30 минг талаба ўқиган бўлса, 1952 йилга келиб уларнинг сони 35 мингга ташкил этган. Қиёслаш учун айтиш мумкинки, 1948-1949 ўқув йилида олий таълим муассасаларида 7300 нафар ўзбеклар таҳсил олган бўлса, 1951-1952 йилларда уларнинг сони 13200 нафарга етади. [12]

СССР Министрлар Совети томонидан 1952 йил февралда Ўзбекистонда пахтачиликни ривожлантириш, капитал қурилиш, халқ маорифи ишларини яхшилаш тўғрисида ва бошқа қарорлар қабул қилинди. Н.Мухитдиновнинг ўз хотираларида ёзишича, бу қарорлар асосида Ўзбекистонга 1952 йили 600 та “Универсал” трактори, 15140 та сихмола, 2150 та культиватор, 1321 та сеялка, 2772 та плуг, 114 та экскаватор, 300 та электромотор, 225 000 тонна аммиак селитраси, 300 000 тонна суперфосфат ўғитлари, 50 000 м³ ёғоч, 20 000 м² сим тўр ҳамда бошқа қурилиш жиҳозлари, саноат моллари ва ускуналар ажратилди. 1952 йилдаги қидирув ва лойиҳа ишлари рўйхатига Андижонда автомобиль таъмирлаш заводи, Бухорода дизель электростанцияси, Наманганда 3-гидроэлектростанция, Қаршида иссиқлик электростанцияси, Самарқанд, Чирчиқ, Наманган ва Марғилонда қувурли сув тармоқлари, Чирчиқда канализация, Нукусда Министрлар Советининг уйи, Тошкентда Пахтакорлар уйи ва Ботаника боғи ҳамда бошқа объектлар қурилиши киритилиб, улар тасдиқланди ҳамда тез орада қуриб битказилди [11, -Б.73-74].

1953 йил 5 мартда Сталин вафот этади ҳамда мамлакатда бирор шахснинг ҳокимиятга келишида легитим йўлнинг мавжуд эмаслиги сабаб ҳокимият учун ички кураш бошланади. Фақатгина 1953 йилнинг октябрига келиб Н.Хрушчёв КПСС МК биринчи секретарлигига сайланиши билан ҳокимият учун кечган курашлар қисман якунланади.

Қайд этиш лозимки, Н.Хрушчёв биринчи секретар сифатида иш бошлаган илк кунларданок, ўзининг сиёсий рақиблари ҳамда Сталин даврида ҳокимиятга келган бошқа раҳбарларга қарши кураш бошлайди. Марказда кечган бу жараёнлар республикалар хусусан, Ўзбекистон раҳбарлари сиёсий карерасида ҳам ўз аксини топади. Усмон Юсупов, кейинчалик Амин Ниёзовнинг ҳукуматдаги масъул раҳбарлик фаолиятлари якунланишига айнан шу омил сабаб бўлади.

1954 йил февралда СССР Министрлар Кенгаши ҳамда КПСС МК “1954-1958 йилларда Ўзбекистон ССРда пахтачиликни ривожлантириш масалалари тўғрисида”ги Қарори қабул қилинади. Мазкур Қарор Ўзбекистонда пахтачилик соҳасини зўр бериб ривожлантиришда катта аҳамият касб этади. Кўпгина соҳаларда бўлгани каби, пахта етиштиришда ҳам ҳар йили янги марралар, рекордларни забт этиш керак эди. “Амин Ниёзов Хрушчёв тарафдорларини кескин танқид қилиб, кўпгина соҳаларда бўлгани каби пахта етиштиришда ҳам янги рекордлар учун ҳаракат қилиш нојоиз эканлигини уқтиради. Ниёзов мазкур ҳодиса республика экологиясига ўнглаб бўлмас зарар етказишини таъкидлаб, Ўзбекистонда пахтани қайта ишлаш саноатини тараққий эттириш лозимлигини таклиф қилади”. [8, -Стр.22] Кейинчалик Орол денгизининг қуриб кетиш жараёни бошланганда Амин Ниёзовнинг қанчалик ҳақ бўлганини таъкидлаш ўринли.

Н.Хрушчёв 1954 йил ноябрда Тошкентга ташриф буюриб, пахтачилик соҳасини ривожлантириш масалаларини кун тартибига қўяди. Қайд этиш лозимки, бу СССР

раҳбарларининг биринчи бор Ўзбекистонга келиши эди. Н.Хрушчëв Ўзбекистонда пахтачилик соҳаси мутахассислари билан учрашиб, пахтани етиштириш, териб олишдаги муаммоларга эътибор қаратади. Хусусан, пахтани асосан қўлда теришлигини танқид қилади ва АҚШдаги мазкур жараён ҳақида маълумот сўрайди. Яъни, 1950 йиллар ўрталарида АҚШда Жон Дир фирмаси томонидан пахта териш машиналарининг такомиллаштирилиши натижасида қўл меҳнатига бутунлай барҳам берилгани, Иттифокда эса ҳали ҳам пахтани теришда асосан қўл меҳнатидан фойдаланилаётганига эътибор қаратади.

1955 йил 19 декабрда Хрушчëв Тошкентга иккинчи бор ташриф буюради. Н.С.Хрушчëв ва Н.А.Булганинни (СССР Министрлар Совети раиси) Тошкент меҳнаткашларидан 500 минг киши кутиб олди.[13] Бу ерда Н.Хрушчëв Қишлоқ хўжалик илғорларининг республика кенгашида иштирок этади. Юқоридаги 2 ташриф том маънода Амин Ниёзовнинг республика раҳбарлигидан кетишига замин ҳозирлаган эди. Биринчидан, Хрушчëв Амин Ниёзовни Сталин давридаги одамлардан деб ҳисобларди. Иккинчидан, пахта етиштириш масаласида Амин Ниёзов томонидан Хрушчëв тарафдорларининг танқид қилиниши КПСС МК биринчи секретарига маъкул келмаган эди. 1955 йил 22 декабрда бўлган Ўзбекистон Компартияси МКнинг пленумида А.Ниёзов лавозимидан озод қилиниб, бу лавозимга Нуриддин Муҳитдинов сайланди. А.Ниёзов бу пайтда 52 ёшда бўлиб, у 1956-1957 йилларда Ўзбекистон ССР Коммунал хўжалиги министри, 1957-1960 йилларда ЎзССР Министрлар Совети Газ ва коммунал хўжалик бош бошқармаси бошлиғи лавозимларида фаолият кўрсатади. [4, -Б.31]

4. Хулосалар:

XX аср 50 йилларида Ўзбекистон раҳбари сифатида бир қатор иқтидорли, ташаббускор инсонлар меҳнат қилди. Улар том маънода давлат ва партия хизматчиси эди. Шу сабаб, раҳбарлар фаолиятига баҳо берганда давр нуқтаи назаридан ёндашиш, совет тузуми талабларини унутмаслик зарур. Амин Ниёзов ҳам коммунистик мафкура имкон берган даражада республика манфаатларига хизмат қилишга ҳаракат қилди. Бу даврда Ўзбекистонга раҳбарлик қилган инсонлар қандай қийинчиликларга дуч келганини тасаввур қилиш учун айрим жиҳатларга тўхталиш лозим. Биринчидан, Ўзбекистоннинг биринчи сиёсий раҳбарлари ўз фаолиятида мустақил эмас, Москванинг доимий назоратида эдилар. Иккинчидан, Совет ҳукумати республика раҳбарларидан давлат режасини тезлатиб бажаришни мунтазам талаб қилишган. Бундай босим остида иш юритиш раҳбарларнинг ижтимоий-руҳий ва жисмоний ҳолатига салбий таъсир қилган. Учинчидан, Марказ томонидан бериладиган аксарият топшириқларда республикаларнинг ўзига хос миллий ва географик хусусиятлари инобатга олинмаган. Республика раҳбарларининг таклиф ва мулоҳазалари кўп ҳолларда инобатга олинмаган.

Иқтибослар/Сноски/References

1. Қизил Ўзбекистон, 1949 йил, 5 март. (Red Uzbekistan, 1949 year, March 5)
2. Ўзбекистон тарихи (1917 – 1991 йиллар). Иккита китоб. Иккинчи китоб. 1939 – 1991 йиллар. Масъул муҳаррирлар: Р.Абдуллаев, М.Рахимов, Қ.Ражабов. –Тошкент: “O‘zbekiston”, 2019. (History of Uzbekistan (1917-1991 years). Two books. Second book. 1939-1991 years. Responsible redactors: R.Abdullaev, M.Rakhimov, K.Rajabov. –Tashkent: “O‘zbekiston”, 2019)
3. Пасилов Б. Усмон Юсупов. – Тошкент.: “Ilm-ziyo-zakovat”, 2019. (Pasilov B. Usman Yusupov. –Tashkent: “Ilm-ziyo-zakovat”, 2019)
4. Ражабов Қ.. Бунёдкорлик (А.Ниёзов фаолиятига чизгилар) // “Muhofaza +”. 2019. № 3. (Rajabov K. Creativity. (Drawings of activity of A.Niyazov)
5. Қизил Ўзбекистон, 1950 йил 1 март. (Red Uzbekistan, 1950 year, March 1)
6. Очерки истории Коммунистической партии Узбекистана. –Ташкент: “Узбекистан”, 1974. (Essays on the history of the Communist Party of Uzbekistan. –Tashkent: “Uzbekistan”, 1974)

7. Мухитдинов Н. Река времени (От Слатина до Горбачёва). Воспоминания. – Москва: Руст-Рости, 1995. (Mukhitdinov N. River of time (From Stalin to Gorbachev). Memories. – Moscow: Rusti-Rosti, 1995.)
8. Шигабдинов Р. Амин Ниязов. – Тошкент.: “Ilm-ziyo-zakovat”, 2019. (Shigabdinov R. Amin Niyazov. –Tashkent: “Ilm-ziyo-zakovat”, 2019.)
9. Раззоков Ф. Шароф Рашидов: ҳаёт ва мамот. – Тошкент.: “Ўзбекистон”, 2020. –Б.55. (Razzakov F. Sharof Rashidov: Life and death. –Tashkent: “Uzbekistan”, 2020. –P. 55.)
10. Қизил Ўзбекистон, 1951 йил 4 сентябр. (Red Uzbekistan, 1951 year, September 4)
11. Мухитдинов Н. Кремлда ўтган йилларим. –Тошкент: “Ўзбекистон”, 1995. (Mukhitdinov N. Years spent in the Kremlin. –Tashkent: “Uzbekistan”, 1995)
12. Қизил Ўзбекистон, 1952 йил 23 сентябр. (Red Uzbekistan, 1951 year, September 23)
13. Қизил Ўзбекистон, 1955 йил 20 декабр. (Red Uzbekistan, 1951 year, December 20)

ЎТМИШГА НАЗАР ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ LOOK TO THE PAST

Озодбек Аминбоевич Раджабов,
Ўзбекистон Миллий Университети
Жаҳон тарихи кафедраси таянч докторанти
e-mail: ozodbek.radjabov.94@inbox.ru
Ҳамза Ҳамроқул ўғли Қаландаров,
Бухоро давлат университети
Тарих факультети ўқитувчиси
e-mail: q.hamza@mail.ru

XIX АСР БРИТАНИЯ ТАШҚИ СИЁСАТИДА “КАТТА ЎЙИН” МАСАЛАСИ ВА УНИНГ ИНГЛИЗ ТАРИХШУНОСЛИГИДА ЁРИТИЛИШИ

For citation: Ozodbek A. Radjabov, Hamza H. Qalandarov, THE ISSUE OF THE "GREAT GAME" IN BRITISH FOREIGN POLICY OF THE XIX CENTURY AND ITS REVIEW IN ENGLISH HISTORIOGRAPHY. 2020, vol. 8, issue 3, pp.72-77

 <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9599-2020-8-9>

АННОТАЦИЯ

Жаҳон тарихида шундай муаммолар борки, йиллар давомида ўзининг долзарблиги ва аҳамиятини йўқотмайди. Шундай муаммолардан бири сифатида XIX аср ўрталаридан Осиёда бошланган инглиз-рус рақобатчилигини яъни “Катта ўйин” сиёсатини айтиб ўтишимиз лозим. Ушбу масала барча йирик дунё тарихчилари, сиёсатчилари ва экспертларининг монографияларида, халқаро алоқалар ва дипломатияга бағишланган кўпгина дарсликлар, журналлар ва газеталарнинг мақолаларида ўз аксини топган.

Дастлаб иккита империалистик давлатлар Англия ва Россия ўртасида бошланган кураш жараёни йиллар давомида ўз атрофида жуда кўплаб давлатларни тўплади. Ушбу кураш майдони Евроосиё минтақасининг жуда катта ҳудудларини қамраб олиб, жуда мураккаб бўлган сиёсий, иқтисодий, ижтимоий муаммоларни келтириб чиқарди.

Мазкур мақолада инглиз тарихшунослигида шаклланган “мохир ҳаракатсизлик”, “тажовузкор ҳужум” мактабларининг шаклланиши, ушбу мактабларнинг дастлабки сиёсий арбоблари ва уларнинг фикрлари келтириб ўтилган.

Калит сўзлар: “Катта ўйин”, инглиз тарихшунослиги, Ҳинд империяси, Қироллик мустамлака институти, Ост-Индия, Виктория асри, Қироллик География жамияти.

Озодбек Аминбаевич Раджабов,
Базовый докторант кафедры “Всемирная история» НУУЗ
e-mail: ozodbek.radjabov.94@inbox.ru
Ҳамза Ҳамроқул угли Қаландаров,
Преподаватель исторического факультета БухГУ
e-mail: q.hamza@mail.ru

ВОПРОС "БОЛЬШОЙ ИГРЫ" В ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКЕ БРИТАНИИ XIX ВЕКА И ЕГО ОБЗОР В АНГЛИЙСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

АННОТАЦИЯ

В мировой истории есть проблемы, которые не утратили своей актуальности и значимости за прошедшие годы. Одной из таких проблем является англо-русское соперничество в Азии с середины XIX века. Эта проблема отражена в монографиях всех крупнейших мировых историков, политиков и экспертов, а также во многих учебниках, журналах и газетных статьях по международным отношениям и дипломатии.

Процесс борьбы, который начался между двумя империалистическими государствами, Великобританией и Россией, собрал много государств вокруг этого за эти годы. Эта область борьбы охватила очень большую территорию Евразийского региона и вызвала очень сложные политические, экономические и социальные проблемы.

В этой статье описывается формирование школ «искусного бездействия», «агрессивного нападения» в английской историографии, первых политических деятелей этих школ и их взгляды.

Ключевые слова: Большая игра, английская историография, Индийская империя, Королевский колониальный институт, Ост-Индия, викторианский век, Королевское географическое общество.

Ozodbek A. Radjabov,

PhD researcher of National University of Uzbekistan

e-mail: ozodbek.radjabov.94@inbox.ru

Hamza H. Qalandarov,

Teacher of Bukhara State University

e-mail: q.hamza@mail.ru

THE ISSUE OF THE "GREAT GAME" IN BRITISH FOREIGN POLICY OF THE XIX CENTURY AND ITS REVIEW IN ENGLISH HISTORIOGRAPHY

ABSTRACT

There are problems in world history that have not lost their relevance and importance over the years. One of such problems is the Anglo-Russian rivalry in Asia, which began in the middle of the XIX century. This issue is reflected in the monographs of all major world historians, politicians and experts, as well as in many textbooks, magazines and newspaper articles on international relations and diplomacy.

The process of struggle that began between the two imperialist states, Britain and Russia, has gathered many states around it over the years. This area of struggle has covered a very large area of the Eurasian region and has caused very complex political, economic and social problems.

This article describes the formation of the schools of "skillful inaction", "forward policy" in English historiography, the first political figures of these schools and their views.

Index Terms: The Great Game, English Historiography, Indian Empire, Royal Colonial Institute, East India, Victorian Age, Royal Geographical Society.

1. Долзарблиги:

Бугунги кунда республикада ижтимоий фанлар, айниқса, тарих фанлари долзарб мавзулари бўйича илмий изланишларни ташкил этиш ва таъминлашда самарали ишлар қилинмоқда. Мамлакатимизнинг ривожланган хорижий давлатлар билан интеграция ва ҳамкорлик алоқаларини ривожлантиришда давлатлараро муносабатлар тарихини чуқурроқ ўрганиш зарурияти юзага келмоқда.

2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар Стратегиясида ҳам ўзаро манфаатли ва амалий ташқи сиёсат

масаласи устувор йўналишлардан бири сифатида белгиланган. Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президенти “очиқлик, ўзаро тенг ва манфаатли ҳамкорликка асосланган ташқи сиёсат соҳасидаги фаолиятимизни давом эттириш ва унинг самарадорлигини янада ошириш чораларини кўришимиз зарур”лигини таъкидлаб, халқаро муносабатлар ўрнатишдаги асосий вазифаларни белгилаб берган.

Мазкур тадқиқот 2017 йил 19 майдаги ПФ-5046-сон “Миллатлараро муносабатлар ва хорижий мамлакатлар билан дўстлик алоқаларини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ва 2018 йил 5 апрелдаги ПФ-5400-сон “Ўзбекистон Республикаси Ташқи ишлар вазирлиги тизимини тубдан такомиллаштириш ҳамда ташқи сиёсий ва ташқи иқтисодий фаолиятнинг устувор йўналишларини амалга оширишда унинг масъулиятини кучайтириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармонлари ва соҳага оид бошқа меъёрий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишда муайян даражада хизмат қилади.

2. Методлар ва ўрганилиш даражаси

XIX асрнинг иккинчи ярми Буюк Британия ташқи сиёсатида бутун дунё, хусусан Марказий Осиёдаги рақобат учун кескин давр бўлиб, Буюк Британия ва Россиянинг ушбу минтақадаги қарама-қаршиликлари ривожланишида ҳам муҳим бурилиш даври бўлди. 1854-1856 йиллардаги Қрим уруши ҳамда 1857-1859 йиллардаги Ҳиндистондаги Сипоҳийлар кўзғолони минтақадаги халқаро муносабатларнинг ҳолатига жиддий таъсир кўрсатди ва инглиз муаллифларини Ҳиндистоннинг Буюк Британия империяси тизимида тутган ўрни, инглиз-рус рақобати, Ўрта Осиёдаги Буюк Британия империясининг мақсад ва вазифаларини ўрганиш жараёнига жиддий киришишга ундади. XIX асрнинг иккинчи ярмида икки буюк давлат Россия ва Буюк Британия ўртасида тобора кучайиб бораётган рақобат шароитида “Катта ўйин” сиёсий жараёнининг шаклланиш даври бўлиб, бу ўша давр инглиз муаллифларининг сиёсий ва тарихий асарлари яратилишига ўз таъсирини кўрсатди.

1857 йилда Ҳиндистонда Буюк Британия империясига қарши Буюк Сипоҳийлар кўзғолони бошланди. Айтиш мумкинки, бу кўзғолон Ҳиндистондаги инглизлар ҳукмронлиги давомийлигига қаттиқ таҳдид солди. Натижада инглиз ҳукумати Ҳиндистонда бир қатор ислохотлар ўтказишга мажбур бўлди. Жумладан, Ост-Индия компанияси тугатилиб, Калькуттадаги генерал-губернатор лавозими бекор қилинди. Англия қироличаси Виктория Ҳиндистон қироличаси деб эълон қилиниб, амалдаги барча ҳокимият вице-қирол қўлида тўпланди. Ҳиндистондаги бу жараёнлар Британия ҳукмрон доираларида Шарқдаги мустамлакачилик сиёсати масалаларига эътиборни кучайтиришга сабаб бўлди. Инглизлар бу даврга келиб, Ҳиндистонни Британия империясининг асосий элементи сифатида қабул қилишган эди. Чунончи, “Ҳинд империяси (Ҳиндистондаги инглизларнинг мулки) Рим империяси давридагидек кенгая бормоқда ва ҳозирги кунда уни бемалол Европа давлатлари қаторига қўйиш мумкин” –деб таъкидлана бошланди.

Марказий Осиёдаги инглиз-рус рақобати бутун Европадаги тарих фани ривожига, хусусан, Британия тарихшунослигига ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Тарих фанида бу даврга келиб либераллик ёки Виктория тарихи анъанаси етакчилик қилган. Бу тенденцияга кўра, эски ва янги типдаги жамият ва давлат ўртасидаги тафовут ва кураш жараёнида цивилизация, демократия ва индивидуал эркинликнинг изчил кенгайиши янги тараққиёт сари қадам қўйиш сифатида тан олина бошланди.

Айнан шу концепция доирасида “Оқ танли кишининг мажбурияти” назарияси ишлаб чиқилган бўлиб, у Европа халқларининг замонавий цивилизация ва маданият ютуқларини Осиё халқлари орасида тарғиб қилиши Европа халқларининг маънавий-маърифий вазифаси эканлиги ғоясини илгари сура бошлади. Ушбу тушунча у ёки бу даражада ўша давр тарихшунослигида ўз ифодасини топди. Бундан ташқари, XIX асрнинг иккинчи ярмида ташқи ва мустамлакачилик сиёсати муаммолари билан шуғулланувчи ихтисослаштирилган илмий тадқиқот муассасаларининг шаклланиши ва ривожланиши давом этди. Бу даврга келиб, Оксфорд ва Кембридж университетларининг олимлари Марказий Осиёда инглиз сиёсати масалаларини тадқиқ қилишни бошладилар.

XIX асрнинг биринчи ярмида ушбу университетларнинг янги тарих кафедраларида Шарқ мамлакатлари тарихи билан шуғулланувчи кадрлар етишмаслиги кузатилган бўлса, XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб, мазкур ташкилотларда Шарқ мамлакатлари тарихини ўрганиш ҳамда шарқшуносларнинг асарларини чоп этиш йўлга қўйила бошланди. Шарқдаги инглиз мустамлакачилик сиёсатининг муҳимлиги нуқтаи назаридан Оксфорд университетида мустамлакачилик тарихи кафедраси ташкил қилинган бўлса, Лондон университети қошида Шарқ мамлакатларини тадқиқ қилиш маркази ташкил қилинди.

Қироллик География ҳамда Осиё жамиятлари каби илмий тадқиқот марказларида мустамлакачилик масалалари чуқур ўрганила бошланди. XIX асрнинг 60 йилларига келиб, Ҳиндистонда ҳам янги шарқ илмий жамиятлари ва марказлари ташкил қилина бошланди. 1868 йилда Буюк Британияда Уэльс шахзодаси ташаббуси билан Қироллик мустамлака институтига асос солинди. Институт мустамлакачилик ғояларини тарғиб қилувчи марказга айланиб, унинг фондида катта кутубхона тўпланди, институт ходимлари империянинг турли қисмларида бўлиб, жамоатчиликда мустамлакачиликка қизиқиш уйғотадиган маърузалар уюштирар, мустамлака ва разведка типидagi экспедицияларни молиялаштириб турар эди. 1886 йилда Қироллик мустамлака институти Империя институти деб қайта номланди. XIX асрнинг 60 йилларида инглиз Ҳиндистонида Шарқий Ҳиндистон Ассоциацияси ташкил қилинди. Ушбу ташкилот фаолиятида асосан Афғонистон ва Эрондаги инглиз-рус рақобати таҳлил қилинди.

XIX асрнинг 60-80 йилларида Марказий Осиёдаги инглиз-рус рақобати асосан Қироллик География жамияти томонидан жиддий тадқиқ қилинди. Ушбу ташкилотнинг раҳбари шарқшунос олим Г.Роулинсон билан бир қаторда “Катта ўйин” сиёсатининг дастлабки тадқиқотчилари Р.Мурчисон, Дж.Вуд, Д.Булджер, Дж. Маллесон, С.Д.Литтледед, Ф.Е.Янгхасбендлар илмий изланишлар олиб боришди.

Мазкур шахслар Ост-Индия компаниясида узоқ вақт хизмат қилган ҳарбий ва амалдорлар сафини тарқатган олимлар бўлиб, узоқ йиллар давомида Шарқ мамлакатларининг тарихи, географияси, тили, урф-одатларини ўрганган эди. Ўз навбатида Ҳиндистондаги Британия ҳукумати ушбу тадқиқотларни фаол рағбатлантириб, Марказий Осиёга йўналган илмий тадқиқот экспедицияларининг ташкилотчиси сифатида роль ўйнай бошлади.

3. Тадқиқот натижалари:

XIX асрнинг 50-60 йилларида Марказий Осиёдаги инглиз-рус рақобатига бағишланган инглиз тарихшунослиги дастлаб икки мактаб тарафдорлари (“Моҳир ҳаракатсизлик” ва “тажовузор сиёсат”) ўртасидаги қарама-қаршилик фонида пайдо бўлди ва ривож топди. Мазкур концепцияларнинг яратилишида таниқли ҳарбий ва сиёсий арбоблар, дипломатлар, мустамлака маъмурияти ходимлари, саёҳатчилар, тарихчи ва публицистлар иштирок қилишган. Марказий Осиёдаги “Катта ўйин” сиёсати масаласи ва унинг устуворликларини муҳокама қилиш нафақат академик мунозара, балки сиёсий курашга айланиб кетди.

“Моҳир ҳаракатсизлик” мактаби тарафдорлари Россия Ҳиндистонни эгаллаб олишга интилмаётганлигини таъкидлашарди. Чунки, бунинг учун Россия империясида на реал хоши, на ресурс мавжуд эди. Шу жиҳатдан олиб қараганда Ҳиндистондаги Британия чегараларини экспансия йўли билан кенгайтириш шарт эмаслигини уқтиришарди. Мазкур ғоя тарафдорлари Марказий Осиёдаги Буюк Британия нуфузини савдо ва дипломатия орқали кучайтириш зарурлигини кенг жамоатчиликка эълон қилишди. “Моҳир ҳаракатсизлик” мактабининг энг кўзга кўринган вакилларида, ушбу таълимот асосчиси, Ҳиндистон вице-кироли Дж. Лоуренс, ўша пайтдаги Буюк Британия бош вазири В. Гладстон, таниқли тарихчи ва публицистлар В.М. Торнберн, Ф. Тренч, Я.А. Мак-Гахан, Г.Д. Кемпбелл (герцог Аргайл), Г. Ханналар эди.

Улар Марказий Осиёдаги инглиз ташқи сиёсатининг илмий асосларини яратиб, “Моҳир ҳаракатсизлик” ёндашувининг асосий қоидаларини ишлаб чиққан эди.

XIX асрнинг иккинчи ярмига келиб эса Ю.Скайлер, П. Ф. Уолкер, А. Г. Форбс, Э. Белл, Ф. Фишер, М. Моррис, А. Аббот каби тадқиқотчилар “Моҳир ҳаракатсизлик” мактаби ғояларини ҳукумат доираларида ва жамоатчилик ўртасида тарқалиши ва мустаҳкамланишига ўз ҳиссаларини қўшдилар.

Мазкур йўналишнинг рақобатчилари “тажовузкор сиёсат” мактаби тарафдорлари эса Россиянинг Ўрта Осиёдаги барча ҳаракатлари Британия Ҳиндистонига таҳдид яратишга қаратилганлигини таъкидлашарди. Ҳатто, энг русофобия кайфиятидаги муаллифлар ҳам Россиянинг Ҳиндистонни эгаллаш мақсади йўқлигини яхши англасаларда, бу мустамлака ҳудудга уюштирилаётган босим туфайли руслар Европа китъасидаги сиёсий муаммоларни ҳал қилиши мумкин деб, ҳисоблашарди. Айниқса, бу ҳолат Ўрта ер денгизидан Ҳиндистонгача бўлган британ денгиз йўли коммуникациясида муҳим роль ўйновчи бўғозлар ва Истанбул(Константинопол) учун тегишли эди. Ушбу ғоя тарафдорлари Россия империясининг Марказий Осиёга кириб келишини Ҳиндистонга юриш кампаниясининг муваффақиятларини кафолатлайдиган шарт-шароитларни юзага келтириш сифатида кўрдилар. Чунончи, Ўрта Осиё хонликлари билан тузилган шартномаларга мувофиқ минтақанинг тўла тасарруфга олиниши, армия ва ҳарбий кучларни маҳаллий манбалар ҳисобига ушлаб турилиши, ҳаракатдаги армия сафларини тубжой аҳоли ҳисобига тўлдириш, режалаштирилаётган ҳарбий юришларнинг орқа фронтларини тайёрлаш сифатида баҳоланди. “Агар, москваликларга Ҳиндистон чегараларида мустаҳкамланишига руҳсат берилса, бизнинг сиёсий ва молиявий қийинчиликларимиз юз баробар ошади”- деб таъкидланган эди.

Шунинг учун “рус хавфи” ни бартараф қилиши учун Буюк Британия ўзининг барча курул-яроғидан фойдаланиб бўлсада, ҳарбий тўқнашувгача бориши лозимлиги тарғиб қилинди. Ушбу ғоя тарафдорларидан Г. Роулинсон, Ч. Мак-Грегор, Дж. Маллесон, Г. Хэмли, Д. Булджер, Ч. Марвин, Ф. Бернаби ҳамда Г. Белью, Ф. Робинсон, В. Бейкер кабиларни таъкидлаб ўтиш жоиз.

4.Хулосалар:

Келтирилган маълумотлардан хулоса қиладиган бўлсак, Марказий Осиё ва Шарқ мамлакатлари учун империалистик кучлар ўртасида бошланган рақобат майдонида турли хил ғоя ва қарашлар юзага келганлигини кузатишимиз мумкин. Иккита конфронтацион мафкура лагерларида дастлабки даврда фақат бир-бирига қарама-қарши кайфиятдаги асарлар яратилган бўлса, кейинчалик вазият тубдан ўзгара бошлади. Бу ғарб мамлакатларидаги фаннинг мафкура таъсирларидан мустақил бўла олганлиги билан боғлиқ жараён эди. Инглиз ва хориж тарихшунослигида бу жараёнларнинг натижаларини кузатганимиз ҳолатида, уларга рақобатчи бўлган рус тарихшунослиги собиқ Совет давлати даврида ҳам мафкура қолипларидан чиқа олмаганлигини таъкидлаш лозим.

Олиб борилган тадқиқот хулосалари асосида қуйидаги **таклиф** ва **тавсиялар** ишлаб чиқилди:

- Конфронтацион характердаги икки марказ тарихшунослигини ҳаққоний таҳлил қилиш мақсадида ўша даврга тегишли архив ҳужжатлари асосида хрестоматия чоп этириш;
- Олий ўқув юртларининг Тарих факультети магистратура босқичида “ Халқаро муносабатларда инглиз-рус рақобати ” номли махсус курслар ташкил этиш;

“Ўзбекистон тарихи” телеканали билан ҳамкорликда Марказий Осиёдаги халқаро алоқалар тарихига доир туркум кўрсатувлар тайёрлаш мақсадга мувофиқдир.

Иқтибослар/Сноски/References

- [1] 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича ҳаракатлар стратегияси. (Decree of the President of the Republic of Uzbekistan No.4947 of February 7, 2017 “Strategy of Actions on five priority areas of development of Republic of Uzbekistan for 2017-2021)

- [2] Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. [Электрон ресурс]. Кириш тартиби: <http://president.uz/uz/lists/view/2228>; (Mirziyoev Sh.M. Address of the President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev to the Oliy Majlis. [Electronic resource]. Access mode: <http://president.uz/uz/lists/view/2228>)
- [3] www.lex.uz. Ўзбекистон Республикаси Миллий қонунчилиги маълумотлар базаси. (Database of National Legislation of the Republic of Uzbekistan)
- [4] Сили Дж., Крэмб Дж. Британская империя. М., 2004.-С.201-202. (Seeley J., Cramb J. British Empire. M., 2004.-P.201-202)
- [5] Есмагамбетов К.Л. Историко-этнографическое изучение дореволюционного Казахстана в Англия и США. Автореферат дисс.канд.ист.наук. М., 1990.С.13 (Esmagambetov K.L. Historical and ethnographic study of pre-revolutionary Kazakhstan in England and the USA. Thesis of dissertation, candidate of historical sciences. M., 1990, p. 13)
- [6] The Central Asian research Center ".// Royal Central Asian journal, vol LVI, February, 1969. part L p.105.
- [7] Эргашхужаева Г. 20 йиллар Ўрта Осиё хотин-қизлар эмансипацияси масалалари инглиз тарихшунослиги талқинида: Тарих фанлари номзоди... дисс... – Т., 1996.- Б.38. (Ergashxujaeva G. The problems of emancipation of women in Central Asia in 20 years in the interpretation of English historiography: Candidate of Historical Sciences ... diss ...- Т., 1996.- P.38.)
- [8] Жигалина О.Н. Великобритания на Среднем Востоке в XIX-начале XX века: Анализ внешнеполитических концепций. М.:1990.-С.180. (Zhigalina O.N. Great Britain in the Middle East in the 19th and early 20th centuries: Analysis of foreign policy concepts. M.: 1990.-P.180.)
- [9] Thorburn W.M. Russia. Central Asia and British India. L, 1865; Trench, Capt. F. The Russo-Indian Question, Historically, Strategically and Politically Considered. L., 1869; Mac Gahan J. A. Compaigning on the Oxus and the Fall of Khiva. L., 1874; Argyll. G. The Eastern Question. Vol. 1-2. L, 1879; Hanna H. B. The Indian Problems. Vol.1-3, L., 1895.
- [10] Schuyler E. Turkistan. Notes on a Journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara and Kuldja. Vol. 1-2. L., 1876; Walker P.F. Afghanistan: A Short Account of Afghanistan, Its History and Our Dealings with It. L., 1881; Forbes A.G. The Empire and Cities of Asia. L.. 1873; Bell E. The Oxus and the Indus. L, 1869; Fisher F.H. Afghanistan and the Central Asian Question, L., 1878; Abbott A. The Afghan War, 1838-1842. L. 1879; Morris M. The First Afghan War. L., 1878.
- [11] Russia's march towards India. Vol. 1-2, L., 1894, Vol. 1, P. VII.
- [12] Malleson G.B. The Foundations of the Indian Empire. Delhi, 1882; Hamley E.H. On the Russia's Advance towards India. L, 1885; Hamley E.H. The Strategical Condition of our Indian North-West Frontier. L., 1879; Boulger D.C. India in the Nineteenth Century. L., 1901.
- [13] Bellevv H.W. Afghanistan and the Afghans: Being a Brief Review of the History of the Country and Account of its People with a Special Reference to the Present Crises and War with the Amir Sher AH Khan. –L., 1879.

ЎТМИШГА НАЗАР ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ LOOK TO THE PAST

Равшан Бердимуратович Сиддиқов,

тарих фанлари номзоди, доцент

Мирзо Улуғбек номидаги

Ўзбекистон Миллий университети

ravsidd@mail.ru

ГЛОБАЛЛАШУВ ДАВРИДА ЎЗБЕКИСТОНДА ОЛИЙ ТАЪЛИМНИ РИВОЖЛАНИШ ТЕНДЕНЦИЯЛАРИ ВА МУАММОЛАРИ (1991-2016 ЙИЛЛАР)

For citation: Ravshan B.Siddikov, TENDENCIES AND PROBLEMS OF HIGHER EDUCATION DEVELOPMENT IN UZBEKISTAN IN THE PERIOD OF GLOBALIZATION (1991-2016 years). 2020, vol. 8, issue 3, pp.78-90

 <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9599-2020-8-10>

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада глобаллашув шароитида Ўзбекистон олий таълим тизимини ривожланиш тенденциялари ҳамда замонавий олий ўқув юртлирини шакллантириш масалалари таҳлил қилинган. Шунингдек босқичма - босқич амалга оширилган ислохотлар натижасида соҳада рўй берган таркибий ўзгаришлар, чет эл етакчи университетлари ва халқаро ташкилотларнинг Ўзбекистонда олий малакали кадрларни тайёрлашдаги иштироки ҳамда илмий –педагогик кадрлар малакасини оширишда халқаро ҳамкорликни ривожланиши кўрсатилган.Юқори малакали кадрлар тайёрлашда юзага келган муаммолар ва уларни сабаблари таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: глобаллашув, мустақиллик,олий таълим тизими, ислохот,таркибий ўзгаришлар, педагог кадрлар, илмий салоҳият ,модернизациялаш ,халқаро ҳамкорлик,олий таълим сифати.

Равшан Бердимуратович Сиддиқов,

кандидат исторических наук, доцент

Национального университета Узбекистана

имени Мирзо Улугбека

ravsidd@mail.ru

ТЕНДЕНЦИИ И ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ В УЗБЕКИСТАНЕ В ПЕРИОД ГЛОБАЛИЗАЦИИ (1991-2016 гг.)

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируются тенденции развития системы высшего образования Узбекистана в условиях глобализации и формирования современных высших учебных

заведений. Также показаны структурные изменения в отрасли в результате поэтапных реформ, участия ведущих зарубежных университетов и международных организаций в подготовке высококвалифицированных кадров в Узбекистане и развития международного сотрудничества в повышении квалификации научных и педагогических кадров. Анализируются проблемы, возникшие при подготовке высококвалифицированных кадров, и их причины.

Ключевые слова: глобализация, независимость, система высшего образования, реформа, структурные изменения, педагогические кадры, научный потенциал, модернизация, международное сотрудничество, качество высшего образования.

Ravshan B. Siddikov,
Ph.D. in History, Associate Professor,
Mirzo Ulugbek National University of Uzbekistan
ravsidd@mail.ru

TENDENCIES AND PROBLEMS OF HIGHER EDUCATION DEVELOPMENT IN UZBEKISTAN IN THE PERIOD OF GLOBALIZATION (1991-2016 years)

ABSTRACT

This article analyzes the trends of development of higher education in Uzbekistan in the context of globalization and the creation of modern higher education institutions, and also considers structural changes in this area as a result of gradual reforms. The participation of leading foreign universities and international organizations in advanced training and in the training of highly qualified personnel in Uzbekistan, is also viewed in the article. The causes of the emerged problems and the shortcomings in the development of higher education, including the training of highly qualified personnel, are reflected.

Index Terms: Globalization, independence, higher education system, reform, structural changes, teaching staff, scientific potential, modernization, international cooperation, the quality of higher education.

1. Кириш ва долзарблиги:

XX асрнинг охири чорагидан бошлаб дунёда ижтимоий- иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаётда содир бўлган ўзгаришлар ҳамда глобаллашув жараёнларини кенг ёйилиши натижасида олий таълим соҳасида ўз қўлами ва хилма-хиллиги билан мисли қўрилмаган глобал характерга эга бўлган “академик инқилоб”ни бошланишига сабаб бўлди[1].

Маълумки, замонавий олий таълим тизимисиз дунёда бирорта давлат ўзини сиёсий ва иқтисодий мустақиллиги ҳамда, маданий цивилизация ривожланиш даражасини таъминлай олмайди. Шу боис глобаллашув даврида барча давлатлар сингари Ўзбекистон ҳам замон талабига жавоб берадиган олий таълим тизимини шакллантиришга ва ривожлантиришга катта эътибор қаратмоқда. Мустақилликни дастлабки кунлариданоқ Ўзбекистон ҳукумати мамлакат тараққиёти мезонларини белгилайдиган, замонавий талабларга мос, юқори интеллектуал салоҳиятга эга бўлган кадрларни тайёрлаш масаласига стратегик аҳамиятга эга бўлган вазифа сифатида қаради. Зеро, илм- маърифатли ва юксак маънавиятли мутахассислар жамият тараққиёти ривожланиш механизмининг энг қудратли омилларидан биридир.

Ўзбекистоннинг мустақиллика эришиши, унинг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва маънавий ҳаётида рўй берган туб ўзгаришлар, демократия ва бозор иқтисодиётига асосланган янги жамиятни қуриш, бутун дунёга глобаллашув жараёнларининг кенг ёйилиши, ёш давлат олдида турган жаҳон ҳамжамиятига интеграциялашувни долзарб вазифалари республика таълим тизимининг ислоҳ қилишни ва ривожланишини тенденциялари ҳамда характерини белгилаб берди.

Ўзбекистондаги мавжуд таълим тизимини барча бўғинларини жумладан, олий таълимни янги ижтимоий-иқтисодий шароитда мамлакат ҳаётида бўлаётган туб

ўзгаришларга мослаштириш зарурияти XX аср 90 йилларида яққол намоён бўлди. Ўзбекистонда таълимни замон талаблари асосида модернизациялаш ва узлуксиз таълим тизимини яратишда 1997 йилда қабул қилинган “Таълим тўғрисида”ги Қонун ва “Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури” ни ҳаётга тадбиқ қилиниш муҳим аҳамиятга эга бўлди. Ўтган давр мобайнида тўпланган тажриба ва эришилган натижани таҳлил қилиш бугунги кунда олий таълимни янада такомиллаштиришга ҳамда юзага келган муаммоларни бартараф этишга хизмат қилади.

2.Методлар ва ўрганиш даражаси:

Тадқиқот умум қабул қилинган тарихий методлар, тарихийлик, холислик, кетма-кетлик ва қиёсий мантикий таҳлил тамойиллари асосида амалга оширилган. Мавзуга оид Ўзбекистонда ва хорижий давлатларда чоп этилган тадқиқотлар унга бўлган қизиқишни кўрсатади. Ўзбекистонда олий таълим соҳасидаги ислохотларни бориши Л. Аллаев(Allaev . L 2000), Ш. Курбанов, Э. Сейтхалилов (Kurbanov, Sethalilov 2001), Д. Васиева (Vasieva. D 2008), Э. Сейтхалилов, А. Дониёров (Sethalilov, Doniyrov 2011), Р. Уразбаева (Urazbaeva 2011), Т. Мажидов, Д.Гош, К.Рўзиев (Majidov, Ghosh, Ruziev. 2010), К.Рўзиев, Д.Рустамов (Ruziev, Rustamov 2016), К.Рўзиев, У.Бурханов (Ruziev K. and U. Burkhanov. 2016), А.Юн (Yun. A 2016)3. Абдукаримова(Abdukarimova. Z 2019), Р. Сиддиқов(Siddikov. R 2011,2015,2019) ва бошқаларнинг қатор асарлар ва мақолаларида ёритилган.

Шунингдек мустақиллик йилларида Ўзбекистонда олий таълимни ривожланиши ва ислох қилиниши турли нодавлат, халқаро ҳамда республика илмий марказлари ва ташкилотлари томонидан ўрганиб келинмоқда.Жумладан, Жаҳон Банки (The World Bank 2007, 2014, 2018), Темпус (TEMPUS 2010,2016),Иқтисодий тадқиқот маркази(Center for Economic Research. Тошкент- 2009, 2012), БМТРД (UNDP 2008,2009) ва бошқалар шулар қаторига киради.

3.ТАДҚИҚОТ НАТИЖАЛАРИ:

Совет мустабид тузуми даврида Ўзбекистон иқтисодиётини деярли барча соҳалари учун юқори малакали кадрлар тайёрлаш йўлга қўйилган бўлиб .мустақиллик арафасида Ўзбекистонда 42 олий ўқув юрти, жумладан учта давлат университети (Тошкент, Самарқанд ва Қорақалпоқ), 14 педагогика ва тил педагогика, 9 муҳандислик-техника, 3 қишлоқ хўжалик институти, 7 тиббиёт фармацевтика институти, 3 санъат ва маданият институти, шунингдек, биттадан халқ хўжалик, кооперация, жисмоний тарбия ва спорт институти мавжуд эди[2].

Кўплаб муҳим мутахассисликлар бўйича кадрлар тайёрлаш асосан собиқ Совет иттифоқининг марказий олий ўқув юртларида амалга оширилган. Уларга республикадаги мактаблар битирувчиларининг ўқишга кириши кўп сабабларга кўра чекланган бўлиб, Республика олий ўқув юртларида ўқитиладиган фанлар ўқув режалари ҳамда дастурлари марказ томонидан тасдиқланар ва ўтган асрнинг 80 йиллари охирига қадар миллий хусусиятлар ҳисобга олинган ҳолда бирон - бир ўзгартириш киритишга йўл қўйилмас эди.

XX асрни 80 чи йилларда Ўзбекистонда барча соҳаларда бўлгани каби таълимни ривожланишида ҳам турғунлик ўзини намоён қилди.Совет даврида юқори малакали кадрлар тайёрлаш ва олий таълимни ривожлантиришда маълум ютуқларга эришилган булишига қарамасдан,кадрлар тайёрлашда узлуксизлик ва узвийликни йўқлиги, экстенсив йўлда ривожланганлиги, таълимни молиялаштириш “қолдиқ” принципига асосланганлиги,шунингдек таълим, фан ва ишлаб чиқариш ўртасида интеграцияни яхши йўлга қўйилмаганлиги олий таълимни замон талабларидан орқада қолишига олиб келди.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Ўзбекистон Республикаси биринчи Президенти И.А.Каримов 1990 йилдаёқ “... Бизга кадрлар тайёрлашнинг махсус миллий дастури керак”, деган фикрни билдириб, “Олий ўқув юртларида мутахассислар тайёрлаш системасини қайта қуришни, бу соҳага кадрлар тайёрлашнинг буюртма усулини жорий этишни: республиканинг юқори малакали миллий мутахассисларини тайёрлаш учун Иттифокдаги ва чет эллардаги энг яхши марказларга ёшларни юбориш системасини ўз ичига олиши керак”[3], дея таъкидлаган эди.

Ўзбекистон олий таълим ва малакали кадрлар тайёрлаш тизимини ислоҳ қилиш 1991 йилда олий таълимни таркибий қайта қуришдан бошланди. Дастлабки ислохотларни амалга оширишда асосий эътибор:

биринчидан, университет таълимнинг устуворлигига;

иккинчидан, олий таълим муассасаларини бўлиш ва ихтисослаштиришга;

учинчидан, олий таълимни худудийлаштириш ва жойлаштиришга қаратилди[2].

Жаҳоннинг ривожланган давлатлари тажрибасига таянган ҳолда университет таълимини устуворлигини таъминлаш мақсадида республиканинг йирик етакчи олий ўқув юртлари негизида 1991 йилда Тошкент Давлат техника университети, Тошкент Давлат иқтисодиёт университети, Тошкент Давлат аграр университети ҳамда Фарғона Давлат университетлари ташкил топди[4]. Юқори малакали кадрлар тайёрлашни оптималлаштириш ва бозор иқтисодиёти талабларидан келиб чиқиб янги мутахассисликлар бўйича етук кадрлар тайёрлашни йўлга қўйиш мақсадида олий таълим муассасаларини бўлиш ва ихтисослаштириш амалга оширилди. Жумладан, 1991 йилда Тошкент Давлат университети таркибидан Тошкент Давлат шарқшунослик ва Тошкент Давлат юридик институти ажралиб чиққан бўлса, Тошкент политехника институти негизида – Тошкент кимё-технология институти ҳамда Тошкент архитектура-қурилиш институти ташкил этилди. Шу йили республика учун молия ва банк соҳаси учун мутахассис-кадрлар тайёрлайдиган Тошкент молия институти Тошкент халқ хўжалиги институтидан ажралиб чиқиб, мустақил олий ўқув юртига айланди[4]. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1992 йил 28 февралда қабул қилинган “Республиканинг янги олий ўқув юртларини ташкил қилиш тўғрисида” Фармонида мувофиқ, Олий таълим тизимини янада такомиллаштириш, юқори малакали мутахассислар ва илмий кадрларни тайёрлашни яхшилаш, шунингдек республиканинг барча минтақаларини улар билан яна ҳам тўлароқ ва бир текисда таъминлаш мақсадида вилоятлардаги педагогик институтларга Андижон, Бухоро, Гулистон, Қарши, Наманган, Термиз, Урганч университетлари мақоми берилди[5].

Шундай қилиб, мустақилликни дастлабки даврида олий таълимда университет таълимни устуворлиги таъминланди.

Мустақилликни дастлабки йилларида таълим соҳасида амалга оширилган ислохотларга 1992 йил 2 июлда қабул қилинган “Таълим тўғрисида” ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни дастлабки ҳуқуқий меъёрий асос бўлиб хизмат қилди. Ушбу қонунда “Таълим Ўзбекистон Республикасида жамиятни ижтимоий иқтисодий, маънавий ва маданий ривожлантиришнинг устувор соҳаси ҳисобланади”, деб алоҳида таъкидлаб ўтилди[5].

Мустақил Ўзбекистоннинг халқаро ҳамжамятга кириши, хорижий мамлакатлар билан дипломатик, иқтисодий, савдо ва маданий алоқалар ўрнатилишида пайдо бўлган янги имкониятлардан самарали фойдаланиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси биринчи Президентининг 1992 йил 23 сентябрдаги Фармонида асосан Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университети ташкил қилинди. Университетга жаҳон иқтисодиёти, давлатлараро муносабатлар, дипломатия, ҳуқуқ ва халқаро журналистика соҳасида юқори малакали мутахассислар тайёрлаш вазифаси юклатилди[6].

Кадрлар тайёрлаш тизимини ҳамда сифатини илғор давлатлар тажрибасидан келиб чиқиб замон талаблари даражасига кўтариш олий ўқув юртларга танлов шартларини такомиллаштиришни тақозо этди. 1993-1994 ўқув йилидан бошлаб мавжуд олий ўқув юртларига барча таълим шакллари бўйича талабаларни тест усули билан танлаш жорий этилди. 1994 йил 14 майдаги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Қарорига асосан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Давлат тест маркази иш бошлади. Давлат тест маркази зиммасига олий ва ўрта махсус ўқув юртларида тест синовларини ташкил этиш ва ўтказиш юклатилди[7].

Мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ҳаётида амалга оширилган туб ислохотлар ҳамда бозор иқтисодиётининг кадрларга қўйган талаблари эскича экстенсив ёндошувдан воз кечиб асосий эътиборни, тайёрланаётган мутахассисларни сифатига қаратишни тақозо этди. 1991-1996 йиллар мобайнида таълим сифати паст бўлган кечки ва

сиртки таълим шаклларида кадрлар тайёрлаш қисқариб борди ва бу тенденция кейинги йилларда ҳам давом этди. Масалан, 1991-1992 ўқув йилида Ўзбекистонда 52 та олий ўқув юрти фаолият кўрсатган бўлса уларни сиртки бўлимларида 114100 та ва кечки бўлимда 37800 та талаба таҳсил олган, 1994-1995 ўқув йилида олий ўқув юртлари сони 55 тага етди уларда талабалар сони сиртки бўлимда 83800 ни кечки бўлимда 14700 ни ташкил қилди[8].

Олий таълим тизимидаги ислохотларнинг кейинги босқичи 1996 йилда, олий таълимни ривожлантириш концепцияси ишлаб чиқилгандан сўнг бошланди. Бу босқичнинг асосий устивор йўналишлари қилиб қуйидагилар белгиланди.

- бакалаврият ва магистратурадан иборат олий таълимнинг икки босқичли тизими жорий қилиш;

- олий таълим тизимини молиялашнинг янги тизимига ўтиш (давлат грантлари шаклида бюджет маблағлари ва шахсий манбалар ҳисобидан молиялаш, яъни талабаларни олий ўқув юртига тўлов шартнома асосида қабул қилиш);

- талабаларни мамлакатнинг барча ҳудудида бир кунда ва бир вақтда замонавий компьютер технологияларидан фойдаланган ҳолда ўтказиладиган кириш тест синовлари орқали қабул қилишга тўлиқ ўтиш[9].

Шундай қилиб, мустақилликни илк даврида Ўзбекистонда таълим соҳасини ривожлантиришда танланган йўл маълум ижобий натижалар берди. Ўтиш даврида (1991-1997 йиллар) амалга оширилган ишлар таълим тизимининг такомиллашувида хизмат қилиб, мавжуд салбий ҳолатларни камайишига олиб келди. Шу билан бирга дунёдаги глобллашув ҳамда жаҳон таълим маконидаги интеграция жараёнлари ва замонавий кадрларга қўйилаётган талаблар соҳадаги ислохотларни янада чуқурлаштириш ва тубдан модернизация қилишни тақозо этди.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 1997 йил 27 августда бўлиб ўтган IX сессиясида Ўзбекистон таълим тизимини ахvoli ундаги муаммолар атрофича таҳлил қилинди ва замонавий узлуксиз таълим тизимини яратишга қаратилган “Таълим тўғрисида”ги Қонун ва “Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури” қабул қилинди[10].

Кадрлар тайёрлаш Миллий дастурини ҳаётга татбиқ қилишда ислохотларни босқичма-босқич ўтказиш тамойилига амал қилинди.

Биринчи босқич – ўтиш даври бўлиб (1997-2001 йй.) унда кадрлар тайёрлаш тизими салоҳиятини сақлаб қолиш унинг ривожланиши учун ҳуқуқий меъёрий, илмий-методик, молиявий - моддий шарт-шароитлар яратилди.

Таълим мазмунини ислох қилиш, тайёрланаётган кадрлар сифатининг республикада амалга оширилаётган иқтисодий ва ижтимоий ислохотлар талабларига мувофиқлигини таъминлаш мақсадида “Узлуксиз таълим тизими учун давлат таълим стандартларини ишлаб чиқиш ва жорий этиш тўғрисида”ги Қарор қабул қилинди. Икки босқичли олий таълим тизимини ташкил этиш ва ривожлантиришга қаратилган бакалаврият ва магистратура учун давлат таълим стандартлари жорий этилди[11].

Олий таълимни ислох қилишни меъёрий ҳуқуқий асосларини жаҳон таълим маконидаги талабларга мослаштириш ҳамда юқори малакали кадр тайёрлашни сифатини ошириш мақсадида халқаро стандарт тамойилларига асосланган классификатор қабул қилинди[12].

Ўзбекистон олий таълим тизимини такомиллаштириш жараёнлари давом эттирилиб ислом динига оид бой ва ноёб маданий меросни чуқур ўрганиш, диний фундаментализм ва экстремизм ғояларига қарши курашиш, замон талабларига мос юқори малакали кадрлар тайёрлаш мақсадида Тошкент ислом университети ташкил қилинди. Университетга диншунослик асослари, ислом дини тарихи ва фалсафаси, ҳамда замонавий фанларни чуқур ўзлаштирган, юқори малакали мутахассис ходимлар тайёрлаш ҳамда малакасини оширишни таъминлаш вазифаси юклатилди[13].

Ўзбекистоннинг ривожланиш истиқболларидан келиб чиқиб, 1999 йилда олий ўқув юртлари факультет ва йўналишларида мутлақо янги йўналишлар бўйича кадрлар тайёрлаш йўлга қўйилди. Тошкент тиббиёт институтида олий квалификацияли тиббиёт

хамшираларини тайёрлаш бўлими, Тошкент Давлат жаҳон тиллари университетида халқаро журналистика ва Тошкент иқтисодиёт университетида халқаро туризм факультетлари ташкил қилинди[14].

Тошкент Давлат университетининг нафақат республикада, балки минтақада ҳам биринчи замонавий олий таълим муассасаси эканини, Ўрта Осиё давлатларида таълим ва илмий-тадқиқот тизимини шакллантиришдаги муҳим ўрни, ҳамда халқаро нуфузини назарда тутган ҳолда 2000 йил 28 январда унга “Миллий университет” мақоми берилди[15].

Олий таълим тизимида юқори малакали кадрлар тайёрлаш, таълимнинг узлуксизлиги ва давомийлигини таъминлаш, жаҳон таълим тизимига қўшилиш, масалалари ҳар доим таълим соҳасида давлат сиёсатининг устивор йўналиши сифатида ҳукумат диққат марказида бўлди. XXI аср талабларига жавоб берадиган кадрларни тарбиялаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси 2001 йил 16 августда “Олий таълимнинг давлат таълим стандартларни тасдиқлаш тўғрисида” Қарорни қабул қилди[15]. Янги меъёрий асосда бакалавриат йўналишлари ва магистратура мутахассисликларининг давлат таълим стандартлари, ўқув режалари ва фанлар дастурларининг янги авлоди ишлаб чиқилди[16].

Кадрлар тайёрлаш Миллий дастурининг биринчи босқичи амалга оширилиши натижасида 1997-1998 ўқув йилида Ўзбекистон олий таълим тизимида 58 та ўқув муассасасида 163,7 минг нафар талаба таҳсил олган бўлса, 2001 йилга келиб 61 та олий ўқув юртида 207,2 нафар талаба таҳсил олди. 2001 йилда ички ялпи маҳсулотнинг 11,4 % таълимга ажратилган бўлса, шундан 15,8 % олий таълимга тўғри келди[17].

Шу билан бирга, таълим олувчиларга бир қатор имтиёзлар берилди. Олий ўқув юртларига тўлов-контракт асосида ўқишга қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси фуқароларига 2001-2002 ўқув йилидан бошлаб тижорат банклари томонидан таълим кредитлари бериш амалиётга жорий этилди[18]. Шундай қилиб, биринчи босқичда Олий таълим тизимини тубдан ислоҳ қилишда мавжуд кадрлар тайёрлаш тизимининг ижобий салоҳиятини сақлаб қолиш уни таркибий қайта қуриш ва университет таълимини устиворлигини таъминлашга асосий эътибор қаратилди.

Иккинчи босқич – (2001-2005 йиллар)да Олий таълим тизимидаги таркибий ўзгаришлар, таълим муассасаларининг моддий-техника ва ахборот базасини мустаҳкамлаш, ўқув-тарбия жараёнини ўқув адабиётлари ҳамда илғор педагогик технологиялар билан таъминлаш давом этирилди.

Шу даврда олий ўқув юртларининг таълим жараёнига замонавий компьютер ва ахборот-технологияларини жорий қилиш, “Интернет”нинг халқаро ахборот тизимларига кенг кириб боришни таъминлаш ҳамда ахборот-коммуникация соҳаси учун юқори малакали кадрлар тайёрлаш масалаларига эътибор қаратилди. Мамлакатни инновацион ривожланишида шу соҳани юқори малакали кадрларга бўлган эҳтиёжни қондириш мақсадида Тошкент электротехника алоқа институтига 2002 йилда Тошкент ахборот технологиялар университети мақоми берилиб, 2002-2003 ўқув йилидан бошлаб дастурий маҳсулот ишлаб чиқиш, тармоқ технологиялари, кўчма радиотелефон алоқаси, электрон тижорат ва ахборот хавфсизлиги соҳалари бўйича мутахассислар тайёрлаш бошлаб юборилди[19]. “ZiyoNET” тармоғини ташкил қилиниш Интернет тармоғининг миллий сегментида таълим ва билим берадиган ахборот ресурсларини ривожлантиришда ёшларга мўлжалланган ахборот ресурсларини ягона тизимини шаклланишида муҳим роль ўйнади[20]. 2005 йилга келиб барча олий ўқув юртлари Интернет глобал тармоғига уланган бўлиб олий таълим тизимида компьютерларни сони 18332 тага етди. Натижада ҳар 100 та талабага 6,7 дона компьютер тўғри келди. Ziyo.edu.uz электрон ўқув базаси олий ўқув юртларида ўқитиладиган фанларни ўзида жамлади[21].

Мамлакат эҳтиёжларидан келиб чиқиб хизмат кўрсатиш соҳасини жумладан, туризмни ривожлантириш ва уни малакали кадрларга бўлган эҳтиёжини қондириш мақсадида 2004 йилда Самарканд кооператив институти, Самарканд иқтисодиёт ва сервис институтига айлантирилди.

Кадрлар тайёрлаш Миллий дастурини Ўзбекистонда амалга оширилиши натижасида яхлит, икки босқичдан иборат олий таълим тизими шаклланди. 2005-2006 ўқув йилида Республиканинг 62 та олийгоҳида 278,7 минг нафар талаба тахсил олди. Ўзбекистон таълим тизимининг барча бўғинларида юқори малакали педагог кадрларга бўлган эҳтиёжни ҳисобга олган ҳолда, ҳамда “2004-2009 йилларда Мактаб таълимини ривожлантириш Давлат умуммиллий дастури” доирасида маориф соҳасига кадрлар тайёрлаш устивор йўналиш деб қаралганлиги олий таълимни ривожланиш тенденцияларини белгилаб берди. Шу даврда талабаларнинг 55 фоизга яқини (151,8 минг) маориф соҳасига тўғри келди[22].

Кадрлар тайёрлаш Миллий дастурини учинчи босқичида (2005 -2016 йй) тўпланган тажрибани таҳлил этиш ва умумлаштириш асосида, мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш истиқболларига мувофиқ кадрлар тайёрлаш тизимини такомиллаштириш ҳамда олий таълимни модернизация қилишга киришилди. Лекин бу вазифани бажаришда олий ўқув юр்தларини моддий техника базасини мустаҳкамлашга ва ахборот коммуникация технологияларини жорий қилишга йўналтирилган маблағлар етарли бўлмади. Шуниндек таълимни барча бўғинларида соҳа ходимларини ижтимоий ҳимоялаш масалалари эътибордан четда қолганлиги, ўқитиш сифатини мактаб ва ўрта махсус касб хунар таълим тизимида пастлиги афсуски кўплаб олий ўқув юр்தларида коррупцияни кенг авж олишига олиб келди[23]. Натижада олий таълим тизимида тайёрланаётган кадрларни сифати паст даражада бўлди ва бошқа салбий ҳолатлар кузга ташланди.

Ўзбекистонда олий таълимни моддий техника базасини янада мустаҳкамлашга қаратилган Ўзбекистон Республикаси биринчи Президентининг 2011 йил 20 майдаги “Олий таълим муассасаларининг моддий-техника базасини мустаҳкамлаш ва юқори малакали мутахассислар тайёрлаш сифатини тубдан яхшилаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори асосида “2011-2016 йилларда олий таълим муассасаларининг моддий-техник базасини модернизациялаш ва мутахассислар тайёрлаш сифатини тубдан яхшилаш Дастури” қабул қилинди[24]. Дастурда Олий таълим муассасаларининг моддий-техника базасини мустаҳкамлаш ва модернизациялаш, юқори малакали кадрлар тайёрлаш йўналишлари ва мутахассисликларини мақбуллаштириш, таълим стандартларини такомиллаштириш ҳисобига таълим жараёнини сифат жиҳатидан янги босқичга кўтариш, илғор педагогик технологиялар ва ўқитиш шакллари жорий этиш, асосида олий маълумотга эга мутахассисларни тайёрлаш сифатини тубдан яхшилаш вазифаси қўйилди.

Дастурни амалга ошириш учун 277 миллиард сўмдан ортиқ маблағ йўналтирилди[25].

Дастур асосида олий таълим йўналишлари ва мутахассисликларининг янгиланган классификатори ишлаб чиқилиб, ўз мазмунига кўра яқин мутахассисликларни бирлаштириш ҳамда иқтисодиёт тармоқлари ва ижтимоий соҳада талаб қилинмаган мутахассисликларни тугатиш ҳисобига бакалаврият таълими йўналишларининг сонини 228 тадан 165 тагача, магистратура мутахассисликлари сонини эса 1200тадан 447 тагача камайтирилди. Кейинги йилларда республика минтақаларида жойлашган олий ўқув юр்தларида замонавий муҳандислик-техник мутахассисларини тайёрлашни кенгайтирилди. Андижон муҳандислик-иқтисодиёт институти – Андижон машинасозлик институтига; Наманган муҳандислик-иқтисодиёт институти – Наманган муҳандислик-технологик институтига; Бухоро озиқ-овқат ва енгил саноат технологияси институти – Бухоро юқори технологиялар муҳандислик-техник институтига айлантирилди. Дастур асосида 2014 йил охирига келиб 19 та олий ўқув юр்தида 230 миллиард сўмлик қурилиш ва реконструкция ишлари тугалланди.

2015-2016 ўқув йилига келиб олий ўқув юр்தларини моддий техника базасини мустаҳкамлаш давом эттирилиб, қабул қилинган дастурга асосан, 24та олий ўқув юр்தлар 154 та объектларида қурилиш, реконструкция, капитал таъмирлаш ва жихозлаш ишлари олиб борилди[26].

Шунингдек, 2011-2016 йилларда олий ўқув юр்தларини моддий техника базаси компьютер ва ахборот технологиялари билан жихозланди. Ўзбекистон олий таълим тизимида 2015 йилга келиб ҳар 100 талабага, 13,3 та компьютер тўғри келди[27]. Бу ўз навбатида олий

ўқув юртлари ахборот-ресурс марказларини “Интернет” тармоғига уланиш имконини берди ва таълим сифатига ижобий таъсир кўрсатди.

Кейинги йилларда Ўзбекистон олий таълим тизимида юқори малакали кадрларни тайёрлаш сифатини замон талаблари даражасида бўлишини таъминлаш долзарб масала бўлиб қолаверди. Шу муаммони ечиш мақсадида янги олий ўқув юртлари ташкил қилинди ва таркибий ўзгаришлар амалга оширилди.

Жумладан, 2013 йил 28 июнда “Юридик кадрлар тайёрлаш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Президент Қарорига[28] биноан Тошкент Давлат юридик институти Тошкент Давлат юридик университети этиб қайта ташкил этилди. Юридик таълимни замонавий халқаро стандартларга мослаштириш мақсадида 2015 йилдан бошлаб Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги билан келишилган ҳолда, Тошкент Давлат юридик университетида модул тизимини жорий қилиниши алоҳида янги тартиби белгиланди ҳамда 12 та мутахассислик фанларининг инглиз тилида ўқитилиши йўлга қуйилди[29].

2014 йилда стоматалогия соҳасидаги юқори малакали тиббиёт кадрларини халқаро талаблар ва стандартлар даражасида тайёрлашни янада такомиллаштириш мақсадида “Тошкент Давлат стоматалогия институтини ташкил этиш тўғрисида”ги Қарори қабул қилинди[30].

2016 йил 13 майда Алишер Навоий номидаги Тошкент Давлат ўзбек тили ва адабиёти университети ташкил қилиниши муҳим тарихий воқеа бўлди. Университет таркибида 3 та факультет: ўзбек филологияси, ўзбек тили ва адабиётини ўқитиш, ўзбек-инглиз таржима факультетлари 2016-2017 ўқув йилида дастлабки 300 нафар талабани ўқишга қабул қилди[31].

Маълумки таълим тизимидаги ислохотларни самарали бўлиши ҳамда тайёрланаётган кадрларни салоҳияти, сифати ва компетентлик даражаси авваламбор илмий-педагогик кадрларни қай даражада замон талабларига мослиги билан белгиланади.

Ўзбекистон Республикаси таълим тизимини ислоҳ қилишда ҳамда юқори малакали педагогик кадрларни тайёрлашда илғор давлатларнинг тажрибасидан кенг фойдаланиш мақсадида 1997 йилда Ўзбекистон Республикаси биринчи Президенти Ислон Каримов фармонида биноан ташкил қилинган “Умид” ва “Устоз” жамғармалари Кадрлар тайёрлаш миллий дастурини амалга оширишга ўзларининг маълум ҳиссаларини қўшдилар. 1997 йилдан 2003 йилгача бўлган даврда “Умид” жамғармаси грантлари асосида жами 828 нафар талаба ёшлар чет мамлакатларнинг нуфузли олий ўқув юртларида бакалаврият ва магистратуранинг турли йўналиш ва мутахассисликларида замонавий ҳамда эҳтиёж талаб соҳалар бўйича таълим олдилар (АҚШда 343 нафар, Буюк Британияда 329 нафар, Германияда 84 нафар, Францияда 33 нафар, Японияда 20 нафар, Канадада 11 нафар, Италияда 8 нафар талаба ёшлар тахсил олди).

“Устоз” жамғармаси орқали 1997 -2003 йилларда мамлакат олий ўқув юртларининг 935 нафар профессор-ўқитувчилари дунёнинг ривожланган давлатлари университетлари ва илмий марказларида малака оширдилар[32].

2003 йил 1 июлидаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармонида мувофиқ “Умид” ва “Устоз” жамғармалари бирлаштирилиб “Истеъдод жамғармаси ташкил этилди. Жамғармага ёш иқтидорли педагогик кадрларни танлов орқали аниқлаб, етакчи чет эл илмий марказлари билан ўзаро манфаатли ҳамкорлик асосида уларни интеллектуал салоҳиятини янада юксалтириш вазифаси юкланди[33].

Ўтган давр мобайнида 10100 дан ортиқ педагог ва илмий кадрлар жамғарманинг кундузги мақсадли курсларида қайта тайёрландилар. “Истеъдод” жамғармаси гратлари шарофати билан 800 нафардан ошиқ ёш педагог ва илмий ходимлар чет элда ўз малакаларини оширишга мувофақ бўлдилар[34].

Ўзбекистон олий таълим тизимида халқаро алоқалар жадал ривожланди. Талабаларнинг мобиллиги бир нечта халқаро дастурларнинг кўмагида Erasmus + Европа Иттифоқи, Fulbright Student АҚШ, (DAAD) Германия, Chievening Program Буюк Британия, ҳамда яна бир қанча (JICA) Япония, (Koica) Жанубий Корея, Франция, Хитой, Испания,

Россия Федерацияси ҳукуматлари томонидан молиялаштирилган дастурлар асосида амалга оширилди.

Европа Иттифоқи билан Ўзбекистон ўртасидаги таълимни ислоҳ қилишдаги ҳамкорлик 1994 йилдан бошлаб Tempus Tacis лойиҳалари асосида йўлга қўйилди. Ўтган давр мобайнида Ўзбекистонда олий таълимни модернизациялашда 80 дан ортиқ Tacis (Technical Assistance for the Commonwealth of independent States) лойиҳалари амалга оширилди. Tempus (Trans-European Mobility Programed) лойиҳаларида барча вилоятлардан 55 та олий ўқув юртлири иштирок этди[35].

Республикада жаҳон таълим стандартлари ҳамда бозор иқтисодиёти талабларига мос олий маълумотли юқори малакали кадрлар тайёрлашни ташкил этиш, ривожланган мамлакатларнинг етакчи олий таълим муассасалари билан ҳамкорликни янада кенгайтириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президенти ва Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари асосида нуфузли хорижий олий ўқув юртлирини филиаллари, замонавий ва эҳтиёж талаб мутахассисликлар бўйича юқори малакали кадрлар тайёрлашни бошлаб юборди.

Дастлаб 1995 йилда Россия Федерациясини нуфузли олий ўқув юрти ҳисобланган Г.В. Плеханов номидаги Россия иқтисодиёт академияси, Республика эҳтиёжлари учун ўта зарур бўлган бозор иқтисодиёти ва менежменти қонуниятларини егаллаган юқори малакали кадрларни тайёрлашга киришди. Глобаллашув даврида Ўзбекистон олий таълим тизимининг жаҳон таълим тизимига интеграциялашуви жараёнини жадаллаштириш ҳамда Европа иттифоқида кенг ёйилган Болония жараёнининг айрим элементларини, илғор таълим технологияларини Республика олий ўқув юртлирига жорий этиш мақсадида 2002 йилда Ўзбекистонда Буюк Британиянинг Вестминстер университети бизнес бошқарув, тижорат ҳукуки, ахборот технологиялари ва иқтисодиёт йуналишлари бўйича кадрлар тайёрлашни бошлаб юборилди. Кейинги йилларда Москва давлат университети (2006), Россия нефть ва газ университети (2007), Сингапур менежментни ривожлантириш институти (2007), Турин политехника университети (2009) ҳамда Жанубий Корея Инха университети (2014) каби нуфузли олий ўқув юртлирининг филиаллари ташкил этилди. Ушбу олий ўқув юртлирида машинасозлик, нефть-газ иши, ахборот технологиялари, дастурлаш, иқтисодиёт ва бизнес бошқаруви, молиявий менежмент, тижорат ҳукуки, туризм каби меҳнат бозорида эҳтиёж юқори бўлган мутахассисликлар бўйича бакалавр ва магистрлар тайёрлаш йўлга қўйилди.

4.Хулосалар:

Хулоса қилиб шуни таъкидлаш мумкинки, мустақиллик йилларида қабул қилинган Кадрлар тайёрлаш Миллий дастурини амалга оширилиши натижасида Ўзбекистонда узлуксиз таълим тизимини асослари ва замонавий олий таълим тизими шаклланди.

2016-2017 ўқув йилига келиб республикада 21 та университет, 37 та институт, 2 та академия, 11 та маҳаллий ва 7 та хорижий давлатларнинг олий ўқув юртлири филиаллари фаолият кўрсатди[36].

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев таъкидлаганидек, "...истиклол йилларида мамлакатимизда олий ўқув юртлири сони 2,5 баравар кўпайди. Мамлакатимизда давлат бюджетининг ялпи ички маҳсулотга нисбатан 7 фоизи таълим тарбия соҳасига йўналтирилмоқда"[37].

Таълим тарбия ва кадрлар тайёрлаш соҳасида эришилган ютуқларни объектив баҳолаган ҳолда шуни таъкидлаш керакки, охириги йигирма йилда Ўзбекистон иқтисодиётидаги ижобий тенденциялар ҳамда иқтисодий инфратузулмада саноат, хизмат кўрсатиш ва фойдали маъданларни экспорт қилишни улушини ортиб борганилигига қарамасдан мамлакат олий таълим тизими замон талабларига жавоб берадиган инновацион технологияларга асосланган иқтисодиёт тақазо этадиган меҳнат бозори талабларига жавоб берадиган юқори малакали кадрларни тайёрлашга етарлича эътибор берилмади. Бундай аҳволни вужудга келишига объектив ва субъектив омиллар сабаб бўлди.

Ўтган давр мобайнида Ўзбекистонда замонавий яхлит узлуксиз таълим тизими шакллантирилганлигига қарамасдан олий таълим тизими мустақиллик йилларида мамлакат иқтисодиётида бўлган туб ўзгаришларга тўлиқ мослаша олмади. Олий ўқув юртлирига

киришни квоталар билан чекланганлиги меҳнат бозорини юқори малакали кадрларга бўлган эҳтиёж билан таклиф ўртасидаги мутаносибликнинг бузилишини вужудга келтирди. Ўтган даврда ёшларнинг қарийб 100% ўрта таълимга жалб қилинган бўлишига қарамасдан уларнинг фақат 9% олий таълим олиш имкониятига эга бўлди[38]. Кўп йиллар давомида Ўзбекистонда олий ўқув юртларига қабул квотаси деярли ўзгаришсиз қолди. 2005 йилда квота бўйича 57485 нафар талаба ўқишга қабул қилинган бўлса, 2016-2017 йилда 57907 нафар талаба қабул қилинди[39].

Ўзбекистон олий ўқув юртларига кириш тест синовларида 2005 йилда 286948 нафар абитуриент қатнашган бўлса 2016 йилда 663298 нафар абитуриент қатнашди. Олий маълумот олишга талабгорлар сони қарийб 2,5 баробар кўпайган бўлишига қарамасдан бу кўрсаткич тайёрланаётган кадрларни сифатига пропорционал ижобий таъсир кўрсатмади. Жаҳон банки томонидан 2013 йилда саноат корхоналарида иш берувчилар ўртасида ўтказилган сўровномада қатнашганларни 36% олий маълумотли кадрларни билим ва кўникмаларини замон талабига жавоб бермаслигини таъкидланган[40].

Шунингдек, 2011 йилга қадар олий таълимга умумий давлат харажатларидан бор-йўғи 5,2 % маблағ ажратилди[41]. Агар бошқа давлатлар билан солиштирилса Қозоғистонда бу кўрсаткич 13,1%, Россияда эса 23,1%га, Туркияда 31,9% га тенг бўлди[42].

Маълумки юқори малакали кадрларни тайёрлашда юксак илмий салоҳият ва замонавий педагогик технологияларни эгаллаган профессор-ўқитувчилар ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Шунини таъкидлаш керакки, охириги ўн йилда олий ўқув юртларини илмий салоҳияти пасайиб борди. 2005 йилда республика олий ўқув юртларида 22228 нафар педагоглар фаолият кўрсатган, уларнинг 42,8% илмий унвон ва даражага эга бўлган, 2014-2015 йилда уларнинг сони 22841 нафар бўлиб, илмий унвонлилар – 37,8% ташкил қилди[43].

Рақамлардан кўриниб турибдики профессор-ўқитувчиларнинг олий таълим тизимида илмий салоҳияти ўсмади аксинча пасайиб борди. Бундай ҳолни вужудга келишига объектив ва субъектив сабаблар олиб келди. Илм -фанни ривожлантиришга ва профессор -ўқитувчиларни ижтимоий ҳимоялашга етарлича эътибор берилмаганлиги ҳамда олий таълимни молиялаштиришни паст даражада сақланиб қолганлиги, вилоятларда ташкил қилинган кўплаб олий ўқув юртларини илмий салоҳиятини кўтаришга эътибор берилмаганлиги шулар жумласидандир .

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев таъкидлаганидек “Афсуски аксарият олий ўқув юртларида таълим сифати халқаро мезонларга ва реал иқтисодиёт талабларига жавоб бермайди. Ишлаб чиқаришда иш бошлаган кўпгина битирувчиларни аксарият ҳолларда қайта тайёрлашга тўғри келмоқда”[44]. Яна кадрлар тайёрлашдаги муаммоларга эътибор қаратиб “Биз кўплаб дастурларни қабул қилмоқдамиз, лекин уларни амалга оширадиган, ташаббузкор ва ватанпарвар, юқори малакали кадрлар етарлими? Олий ўқув юртларида тайёрланаётган мутахассислар олдимизга қўйилган улкан вазифаларни бажаришга қодирми? Уларга таълим бераётган ўқитувчи ва профессорларнинг билим ва малакаси давр талабига жавоб берадими?

Минг афсуски, бу саволларга жавоб бериш осон эмас. Биз бу йўналишдаги ишларимизни танқидий баҳолаган ҳолда 2017-2021 йиллар Олий ўқув юртлари тизимини янада ривожлантириш бўйича дастур ишлаб чиқишимиз ва уни ҳаётга татбиқ этишимиз керак бўлади”[45] деган фикр билдирилди.

Мустақиллик йилларида босиб ўтилган йўл ва орттирилган тажрибани ҳолисона баҳолаган ҳолда ,эришилган ютуқлар ва юзага келган муаммоларни таҳлил қилиб ҳамда замон талабларидан келиб чиқиб 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси қабул қилинди[46]. Ҳаракатлар стратегиясида узлуксиз таълимни янада такомиллаштириш, сифатли таълим хизматлари имкониятларини ошириш, меҳнат бозорининг замонавий эҳтиёжларига мос юқори малакали кадрлар тайёрлаш сиёсатини давом эттириш, таълим ва ўқитиш сифатини баҳолашнинг халқаро стандартларини жорий этиш асосида олий таълим

муассасалари фаолиятининг сифати ҳамда самарадорлигини ошириш, олий таълим муассасаларига қабул квоталарини босқичма-босқич кўпайтириш вазифалари қўйилди.

Иқтибослар/Сноски/References

1. Trends in Global Higher Education: Tracking an Academic Revolution Executive Summary A Report Prepared for the UNESCO 2009. World Conference on Higher Education, Philip G. Altbach. Liz Reisberg, Laura E. Rumbley. Published in 2009 by the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization.
2. Инсон тараққиёти тўғрисида маъруза. Ўзбекистонда таълим: талаб ва таклиф мутаносиблиги. – Тошкент: БМТТД, 2008. – Б. 122.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш оstonасида. – Т.: Ўзбекистон, 2011. – Б. 16-17.
4. Ўзбекистон Республикаси Олий таълим муассасалари: Маълумотнома. Тузувчилар: М.Саидов, А.Маманазаров, Т.Дадаев. Тўлдирилган иккинчи нашри. – Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти. 2003. –Б. 215.
5. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ахборотномаси. – Т., 1992. - № 9. – Б. 45-58., 175-176.
6. Ўзбекистон Республикасининг Президентининг 1992 йил 23 сентябрдаги ПФ-474-сонли “Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университети ташкил қилиш тўғрисида”ги Фармони / <http://Lex.uz/Pages/GetAct.aspx?Lactid=170011>.
7. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 14 майдаги 258-сонли “Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Давлат тест маркази ташкил этиш тўғрисида”ги Қарори / <https://lex.uz/acts/726048?ONDATE=14.05.1994%2000#726166>
8. Ўзбекистон Республикаси халқ хўжалиги 1994 йиллик статистик тўплам. –Тошкент, 1995. –Б. 104, 107.
9. Инсоният тараққиёти тўғрисида маъруза. Ўзбекистонда таълим: талаб ва таклиф мутаносиблиги. – Тошкент: БМТТД, 2008. – Б.124.
10. Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. – Тошкент: Шарқ, 1997. – Б. 4-19.
11. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 5 январдаги 5-сонли “Узлуксиз таълим тизими учун давлат таълим стандартларини ишлаб чиқиш ва жорий этиш тўғрисида” ги Қарори / <https://www.lex.uz/docs/622242>
12. Таълим-тарбия сифати ва қирралари / Тузувчилар: Ғуломов С.С., Раймов Х.Р., Саидов М.Ҳ., Ходиев Б.Ю. - Т.: Fan va texnologiya, 2004. – Б. 25.
13. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1999 йил 7 апрелдаги ПФ-2282-сонли “Тошкент ислом университетини ташкил этиш тўғрисида” Фармони / http://Lex.uz/Pages/GetAct.aspx?Lact_id=213560
14. Республика Узбекистан: Результаты реформ и дальнейшая стратегия развития высшего образования. <http://www.unesco.KZ/education/he/uzbek/uzbnat.ru.dok>
15. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил 16 августдаги 343-сонли “Олий таълимнинг давлат таълим стандартларини тасдиқлаш тўғрисида”ги Қарори / <https://lex.uz/docs/361387>
16. Таълим фаолиятини тартибга солувчи норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўплами. –Т.: Адолат. 2008. –Б. 198-215.
17. Республика Узбекистан: Результаты реформ и дальнейшая стратегия развития высшего образования. <http://www.unesco.KZ/education/he/uzbek/uzbnat.ru.dok>; Развитие системы образования в Узбекистане 2000-2004 статический сборник. Государственный комитет Республики Узбекистан по статистике. 2005. – С.96.

18. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил 26 июлдаги 318-сонли “Олий ўқув юртларида тўлов-контракт асосида ўқиш учун таълим кредитлари бериш тўғрисида” Қарори / <https://lex.uz/docs/351698>
19. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 7 ноябрдаги 385-сонли “Тошкент ахборот технологиялари университети фаолиятини ташкил этиш тўғрисида”ги қарори / <https://lex.uz/docs/327307>
20. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 28 сентябрдаги ПҚ-191-сонли “Ўзбекистон республикасининг жамоат таълим ахборот тармоғини ташкил этиш тўғрисида”ги Қарори / <https://lex.uz/docs/858969>
21. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 28 сентябрдаги ПҚ-191-сонли “Ўзбекистон республикасининг жамоат таълим ахборот тармоғини ташкил этиш тўғрисида”ги Қарори / <https://lex.uz/docs/858969>
22. Ўзбекистоннинг йиллик статистик тўплами 2008. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси. –Тошкент. 2009. –Б. 121.
23. Yun A. Corruption in Uzbek higher education: Detrimental impurity for the future. (Central Asia policy briefs #34) 2016
24. 2011-2016 йилларда олий таълим муассасаларининг моддий-техник базасини модернизациялаш ва мутахассислар тайёрлаш сифатини тубдан яхшилаш Дастури / Тошкент оқшоми. 2011, 23 май.
25. Халқ сўзи. 2012 йил 20 январ.
26. <https://www.un.int/uzbekistan/news/> Система высшего образования Узбекистана: доступность, эффективность, инновации.
27. Сейтхалилов Э., Дониёров А. К истории развития профессионального образования Узбекистана в период независимости. O‘zbekiston tarixi 2011-yil 2-son. –Б. 27. Қаранг: <http://edu.uz/uz/pages/infg>.
28. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. 2013 й. 29 сон. 372 модда.
29. Ўзбекистон овози. 2015 й. 12 май.
30. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. 2014 й. 30 сон. 367 модда.
31. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2016 йил 13 майдаги 152-сонли Алишер Навоий номидаги Тошкент Давлат ўзбек тили ва адабиёти университети фаолиятини ташкил этиш тўғрисида” ги Қарори / <https://lex.uz/mobileact/2959330>
32. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Истеъдод” жамғармаси жорий архиви. 1997-2003 йил маълумотлари.
33. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2003 йил 1 июлдаги ПФ-3272-сонли “Истиқболли ёш педагог ва илмий кадрлар малакасини ошириш ва тажриба алмашув тизимини такомиллаштириш тўғрисида”ги Фармони / <http://www.lex.uz/pages/getpage.aspx?lactid=484629>
34. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Истеъдод” жамғармаси жорий архиви 2013 йил маълумотлари.
35. Узбекистан. Обзор системы высшего образование. Февраль 2016 г. Erasmus +. http://eacea.ec.europa.eu/education/Eurydice/eurydedia_en..php.
36. Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги расмий сайти. <http://edu.uz/uz/opendata/view?id=3>
37. Тинчлик, маърифат ва бунёдкорлик йўлида ҳамкорлик .Ўзбекистон Республикаси Президенти вазифасини бажарувчи Шавкат Мирзиёевнинг Ислом ҳамкорлик ташкилоти ташқи ишлар вазирлари кенгаши 43-сессиясининг очилиш маросимидаги нутқи. Ма’rifat 2016 yil 19 oktabr.
38. Узбекистан: Модернизация системы высшего образование. Июнь 2014 г. Документ Всемирного банка. – С.10.
39. Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги расмий сайти. <http://edu.uz/uz/pages/sss>

40. Ўзбекистан: Модернизация системы высшего образование. Июнь 2014 г. Документ Всемирного банка. – С.11.
41. Ўзбекистан: Модернизация системы высшего образование. Июнь 2014 г. Документ Всемирного банка. – С.19.
42. Ўзбекистан: Модернизация системы высшего образование. Июнь 2014 г. Документ Всемирного банка. – С. 84.
43. Высшее образование в Узбекистане 2005 год. Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги жорий архиви. <http://edu.uz/uz/pages/sss>
44. Тошкент оқшоми. 2016 йил 26 ноябр.
45. XXI asr, 2016 -yil 20-oktabr.
46. Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида / Расмий нашр / Ўзбекистон Адлия вазирлиги. -Тошкент: Адолат, 2017. –Б. 112.

ЎТМИШГА НАЗАР ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ LOOK TO THE PAST

Сарвар Махмудович Қулдашев,
Ўзбекистон Республикаси
Фанлар Академияси Тарих институти
стажёр тадқиқотчиси
e-mail: quldashev.sarvar@mail.ru

МАҲМУД КОШҒАРИЙНИНГ “ДЕВОНИ ЛУҒОТИ ТУРК” АСАРИДАГИ УНВОН ВА ЛАВОЗИМЛАР ҲАҚИДА АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР

For citation: Sarvar Mahmudovich Quldashev, SOME COMMENTS ON THE TITLE AND POSITIONS OF MAHMUD KASHGARI'S “DEVONI LUG'OTI TURK”. 2020, vol. 8, issue 3, pp.91-97

<http://dx.doi.org/10.26739/2181-9599-2020-8-11>

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада Махмуд Кошғарийнинг асарида келтирилган унвон ва лавозимлар ҳақидаги тарихий маълумотларуша даврда яшаган муаррихлар ва ҳозирги замон тадқиқодчиларнинг асарларида келтирилган маълумотлар билан умумлаштирилган ҳолда қиёсий таҳлил қилинди. Унда Махмуд Кошғарий яшаган давр давлат бошқаруви ҳақида ёритилган. Шунингдек мақолада Ўзбек давлатчилиги тарихида Қорахонийлар давлати муҳим аҳамият касб этиши ва давлатнинг ўз бошқарувига эга эканлиги таъкидланган.

Калит сўзлар: “Қорахон”, “арслонхон”, “буғрахон”, тавғачхон, “илахон” “имға”, “алимға”, атлиғ, “тузун” “ялафар”

Сарвар Махмудович Қулдашев,
Стажер-исследователь Института истории
Академии Наук Республики Узбекистан.
e-mail: quldashev.sarvar@mail.ru

НЕКОТОРЫЕ КОММЕНТАРИИ ПО НАЗВАНИЮ И ПОЗИЦИИ МАХМУДА КАШГАРИ «ДЕВОНИ ЛУГАТИ ТУРК»

АННОТАЦИЯ

В статье дается сравнительный анализ исторических сведений о титулах и должностях, приведенных в творчестве Махмуда Кашгари, обобщаются сведения, приведенные в трудах историков того времени и современных исследователей. В нем рассказывается история администрации Махмуда Кашгари. В статье также подчеркивается значение государства Караханидов в истории узбекской государственности и тот факт, что государство имеет собственное правительство.

Ключевые слова: «Карахан», «Арсланхан», «Буграхон», «Тавгачхон», «Илахон», «Имға», «Алимға», «Атлиг», «Тузун», «Ялафар»

Sarvar Mahmudovich Quldashev,
Intern researcher at the Institute of History of the
Uzbekistan Republic Academy of Sciences
e-mail: quldashev.sarvar@mail.ru

SOME COMMENTS ON THE TITLE AND POSITIONS OF MAHMUD KASHGARI'S "DEVONI LUG'OTI TURK"

ABSTRACT

This article provides a comparative analysis of the historical information about the titles and positions given in the work of Mahmud Kashgari, summarizing the information given in the works of historians of that time and modern researchers. It tells the story of Mahmud Kashgari's administration. The article also emphasizes the importance of the Karakhanid state in the history of Uzbek statehood and the fact that the state has its own government.

Index Terms: "Karakhan", "Arslankhan", "Bugrakhon", Tavgachhon, "Ilakhon", "Imga", "Alimga", Atlig, "Tuzun", "Yalafar"

1. Долбзарблиги:

1991йил 31 августда Ислом Каримов Ўзбекистоннинг давлат мустақиллиги қайта тикланганлигини бутун дунёга эълон қилди. Худди шу куни жамиятимизхаётига Ўзбекистон давлати, ўзбек давлатчилиги қайта кириб келди. Ўзбек давлатчилиги тарихи уч минг йилликни ўз ичига олади. Қорахонийлар давлати ҳам Ўзбек давлатчилиги тарихида муҳим ўрин тутган. Қорахонийлар давлати ўша даврда ҳам ўзининг маълум бир давлат бошқарувига эга бўлган. Маҳмуд Қошғарий ўзи яшаган даврдаги Қорахонийлар давлати бошқарувидаги лавозимлар тўғрисида "Девони луғатит турк" асарида келтириб ўтган. Шунингдек давлат бошқаруви, давлатчиликдаги анъаналар, қонунчилик, давлатнинг жамият ижтимоий - сиёсий, иқтисодий, маданий ҳаёти, ташқи алоқаларини ўрганиш ҳозирги кундаги тадқиқотчилар учун асосий масалалардан биридир.

2. Методлар ва ўрганилганлик даражаси:

Илмий мақолада умум қабул қилинган тарихий методлар – тарихийлик, қиёсий - мантиқий таҳлил, тамойиллар асосида ёритилган.

«Девону луғотит турк» («Туркий сўзлар девони») ҳижрий 464, милодий 1076-1077 йилларда ёзилган бўлиб, халифа Муқтадий (1075 - 1094)га бағишланган[11,С.11]. Бу вақтда муаллиф 50 ёшда бўлган. Умуман олганда бу асар XI асрда ёзилган бўлиб, туркий сўзлар луғати ҳисобланади. Бу ҳақда Маҳмуд Қошғарийнинг ўзи ёзади: «Мен бу китобни махсус алифбо тартибида ҳикматли сўзлар, сажълар, мақоллар, ражаз ва наср деб аталган адабий парчалар билан беади. Бу ишда мисол тариқасида туркларнинг тилида қўлланиб келган шеърларидан шодлик ва мотам кунларида қўлланиладиган ҳикматли сўзларидан, мақолларидан келтирдим».

«Девону луғотит турк» асарининг асл қўлёзмаси бизгача етиб келган эмас. Унинг ёзилган санадан 200 йил ўтгач кўчирилган бирдан-бир нусхаси Истанбул кутубхонасида сақланмоқда. Уч жиддан иборат бу китоб 1939- йилда ҳозирги турк тилига таржима қилиниб нашр этилган [17,С.37]. Ўзбекистонда «Девон»нинг биринчи тадқиқотчиси ва қисман ношири профессор Фитратдир. Буасарни филология фанлари доктори, таниқли тилшунос олим С. Муталлибов ҳозирги ўзбек тилига ағдарган.

«Девону луғатит-турк» - қомусий асар. Бу асардан фақат тилга ёки адабиётга оид материаллар ва далилларнигина эмас, балки Марказий Осиёда истиқомат қилган қабилалар тарихи тўғрисидаги манба ҳамдир. Ҳар бир қабиланинг ўша даврдаги мавқеи, тарихи тўғрисида ҳам етарли маълумотлар беради. Жумладан ўғузлар, қарлуклар каби йирик қабилалар тўғрисида берилган маълумотлар бунга далилдир.

Қорахонийлар давлати тарихи хусусида уша даврда Маҳмуд Қошғарий ўз асарида давлат бошқарувига оид атамаларга тариф бериб ўтган. Айнан шу маълумотлар уша даврда

яшаган Юсуф Хос Хожиб, Ибн ал-Асир, Жамол Қарший каби тарихчиларнинг асарлари шунингдек, “Худуд ул-алам” ва Гумилев Л.Н, Бартолд В.В, Шониезов К.Ш, Азамат Зиё, Бўрибой Ахмедов, Притсак О. Кочнев Б.Д. каби олимларнинг илмий ишлари билан қиёсий таҳлил қилинди.

3. Тадқиқод натижалари:

Дастлаб Еттисувда ташкил топган Қарлуклар давлати X асрдан бошлаб Шарқий Туркистон ва унга туташ бўлган худудлардаги турли туркий қавмлар, яъмо, чигил ва ўғузларни ўзаро бирлаштириб Қорахонийлар давлати тузади.

Бу давлатнинг қудрати юксалиб, у тез орада катта худудларни ўз қўл остига кирита боради. Унинг пойтахти Баласағун шаҳри бўлган. Бу шаҳарнинг қаерда жойлашганлиги ҳақида олимлар ўртасида ҳанузгача баҳслашиш давом этмоқда. [22, С.230] Қорахонийлар давлати Қашқардан Амударёгача чўзилган Шарқий Туркистон, Еттисув, Шош, Фарғона ва қадимги Суғдерларини ўз ичига олган [9, С.50].

Маҳмуд Кошғарий Қорахонийлар давлати ҳукмронлиги остидаги худудда туғилиб Салжукийлар саройида яшаган.

Маҳмуд Кошғарий ибн Ҳусайн ибн Муҳаммад — туркшунослик илмининг асосчиси, филолог ва тарихчи олим. Отаси Ҳусайн ибн Муҳаммад ўша даврдаги Барсахоншаҳри ҳокими бўлган. Маҳмуд Кошғарийнинг ҳаёти тўғрисида бизгача жуда кам маълумот етиб келган. Маҳмуд Кошғарий бошланғич маълумотни ўз қишлоғида, юқори маълумотни Кошғар мадрасаларида олган, араб, форс, туркий каби 7—8 тиллар ва уларнинг кўплаб лаҳжаларини пухта эгаллаган. Сўнг у Бухоро, Самарқанд, Марв, Нишопур шаҳарларида билимини оширган. Ҳатто қорахоний ҳукмдор Томғоч Қора Буғраҳоннинг эътиборини қозониб, Хос ҳожиб унвонини олган [8, С.108].

1056—57 йилларда мамлакатдаги ички низолар натижасида олим ўз ватанини тарк этиб, 15 йил давомида атрофдаги қардош халқлар орасида юришга мажбур бўлган. Ана шу йилларла “у туркий халқлар яшайдиган ўлкаларни кезиб, бу ерлардаги туркий қабила ва уруғлар, уларнинг келиб чиқиши ва номланиши, жойлашиш ўринлари, урф-одатлари, айниқса, тил хусусиятларини синчиклаб ўрганади.

Хўш Маҳмуд Кошғарийнинг асарида Қорахонийлар давлатига оид қандай маълумотлар берилган? Асарда Ўзбек давлатчилиги тарихида муҳим рол ўйнаган Қорахонийлар давлат бошқарувида шунингдек ўша даврдаги бошқа давлатларнинг бошқарувлари ҳақида ҳам қизиқарли маълумотлар келтирилган.

Қорахонийлар давлати нисбат берилган “Қора” сўзи туркийларда “буюк” “улуғлик” маъносини беради [9, С.104].

Девонда эса Қорахон Ҳокониянинг буюк шоҳи деб берилади [16, С.908].

Олий ҳукмдор Ҳокон, Қорахон унвонини қабул қилган. Бу сўзни тадқиқотчи О.Караев “қора” — халқ, “хон” — ҳумдор, маносида яъни ҳақл ҳукмдори деб тарифлайди [20, С.87]. Шунингдек “қора” сўзи ер деган маънони ҳам англатишини ҳисобга олсак у “ернинг эгаси” “давлатнинг эгаси” деган маъно ҳам келиб чиқади [14, С.142].

О. Пирицак қора сўзини “буюк” ва эркин” деб, қорахонни “буюк хон” ёки “ҳокон” деб тарифлайди [6, С.18].

Ғайбулла Бабаёров Қорахон унвон келиб чиқиш тарихини тадқиқ қилади. Бу унвон Ғарбий турк ҳоконлиги давридаги унвонлардан бири ва уни Қорахонийлар ўзларига қабул қилган деган фикрни такидлайди [1, С.300-323].

Қорахондан кейинги ўринларда “арслонхон”, “тавғачхон”, “буғраҳон” ёки илакхон каби унвон эгалари туради. Улар ҳам кичик хон даражасида бўлиб ҳар бирининг ўзининг маъноси бор.

Туркий халқларда бирор кучли ҳайвонни ўзига титул сифатида танлаб ўзларини шу ҳайвоннинг ҳислатларига эга эканлигини намоён этадилар. Мисол учун Маҳмуд Кошғарийнинг “Девони”да “тўғрил” — бу кучли йиртқич қуш деб берилади. Унга эса “ер” созини қўшиб эртўғрил — яъни кучли одам маъносини берадиган исм, ўғил болаларга

кўйилади. Худди шундай қараш Қорахоний ҳукмдорларга ҳам хос бўлиб улар ўзларига “асрлонхон” “буғрахон” “тавғачхон” каби олий унвонларни олишган.

Қорахонийлар давлатида ҳукмдорлари “арслонхон” унвони билан аталган. Арслонхон бу – арслон, шер ва қоплонлар сингари кучли маъносидан ташақари шоҳлар ҳам шундай аталган. (الَيْنْ اَرْسَلَانْ تَتَارْكَ وَجْنْ سِجْغَانْ تَتْمَانْ) [алин арслан тутар, кучин сижғон тутамас – хийла тадбир билан асрлонни тутиш мумкин бўлса, куч билан сичқонни ҳам тутиб бўлмайди] бу мақолда зўравонлик қилмай, яхши тадбир кўриши лозим бўлган инсонларга нисбатан ишлатилган[19,С.419]. Шундан келиб чиқадики зўравонликни қилмайдиган, адолат билан барча ишларни ечимини топадиган кишиларга “Арслонхон” унвони берилган.

Бу унвонни биринчи бўлиб қорахоний ҳукмдор Сотуқ Буғрахоннинг отаси Бозир олган[20,С.90].

Тадқиқотчи О Прицакнинг фикрича арслонхон бу чигил уруғининг тотеми бўлган. Ғарбий Қорахоний ҳукмдорлари ҳам асрлонхон унвони билан аталган[6,С.24].

Шунингдек арслонхон унвони Уйғур хоқонлигида ҳам мавжуд бўлган[5,С.141].

Буюк хон ўзига арслонхон унвонини олган. Ундан кейинги ўринда буғрахон туради. Агар буюк хон – арслонхон вафот этса унинг ўрнини буғрахон эгаллаб асрлонхон унвонини олган[10,С.244].

Арслонхон унвони Ғарбий турк хоқонлиги даврида ҳам мавжудлигини Ғ. Ғайбулла Бабаёров ўз изланишларида кўрсатиб берган[1,С.300-323].

Буғрахон – Қорахоний ҳукмдорларнинг яна бир номи бўлиб унинг келиб чиқиш ҳақида турли қарашлар бор.

Девонда “буғра” – эркак туя маъносини беради. Буғрахон исми ҳам шундан олингандир деб ёзади[17,С.397]. Сизга маълумки туялар кучли, чидамли, ва бардошли бўлиб уша даврда бу ҳайвон туркий халқларда эъзозланган. Шунинг учун ҳам ҳукмдорлар шу ном билан ҳам аталган.

Ўрта аср муаллифлари Ибн ал-Асир ва Жамол Қарший асарлари асосида бу унвонни дастлаб 921-йилда Абдул Карим Сотуқ Буғрахон ва кейинчалик Қодир хоқон Буғрахон олганини такидлайдилар[4,С.1-4].

Яғмо уруғидан чиққан ҳукмдорлар бир нечтаси айнан мана шу унвон орқали мамлакатни бошқаришган[6,С.24]. В. Минорский таржима қилган “Худуд ул-алам” да буғрахон унвони яғмо ҳукмдорларига тегишли эканлиги қайд этилган[3,С.278]. В.В. Бартолд ҳам яғмо ҳукмдорлари ўзига буғрахон унвони олганини ёзади[13,С.273]. И. Маркварт “бограч” қабиласидан буғрахон келиб чиққан деб такидлайди[20,С.58]. Б. Кочнев катта хоқон арслонхон, кичик хоқон эса буғрахон деб тарифлайди[10,С.245] Ғайбулла Бабаёров эса бугра сўзини илмий таҳлил қилиб, унинг келиб чиқиши Турк хоқонлиги даврида оид эканлиги, уша даврда Тоҳаристон ва Устуршона ҳукмдорлари бугра номи билан аталганлигини такидлайди[1,С.300-323].

Шунингдек Қорахонийлар давлатида қуйидаги унвонлар ҳам учрайди.

Тавғачхон – эса Қошғарийнинг асарида келтирилишича катта ерлик эски хонларга нисбатан ишлатилган[17,С.423].

Қодирхон – бу ҳам Қорахонийлар даврида ҳукмдорларга берилган нисбат. У кучли шоҳ деган маънони беради[17,С.344].

Қорахонийлар давлатида олий унвонлардан бири Илакхон бўлиб, Маҳмуд Қошғарийнинг асарида “илк” – биринчи, дастлабки, маъносида келади[17,С.178]. Яъни биринчи ҳукмдор маъносида келган.

Шунингдек Юсуф Хос Хожибнинг “Қутадғу билиг” асарида тилга олинган “Елакхон унвони Қорахонийлар давлатида олий унвонлардан бири. Элакхон сўзининг келиб чиқиши ҳақида турли хил фикрлар мавжуд. Тадқиқотчилар томонидан бу сўз илак, илик, елик, элик, ҳатто ойлик шаклида қарашлар ҳам бор. П. Пеллиотва О. Туран каби тадқиқотчилар томонидан эса “илиг” деб қабул қилинган[1,С.300-323]. Маҳмуд Қошғарийнинг асарида “Илк” сўзи дастлабки деган маънони кўришимиз мумкин[17,С.78]. Бу сўз қадимги туркий манбаларда илиг сўзи “биринчи” “илк “шаклида “илигхон эса – биринчи ҳукмдор” каби

маъноларни англатган[20,С.88]. Шунингдек, элақхонни туркийларда боқий ҳаёт рамзи саналмиш кийик ёки тоғ эчкиси арқардан ҳам келиб чиққан деган қараш бор[7,С.107]. Мусулмон муаррихлари асарларида бу “Илик” шаклида учрайди.

Елақхон Шарқий турк хоқонлигидаги унвонлардан биридир[12,С.519]. Шунингдек, бу унвонни манбаларда Хоқон билан тенг унвон деб ҳам кўрсатилади[2,С.2]. Бунга сабаб кўплаб шарқий Қорахоний ҳукмдорлар шу унвонни ўзларига қабул қилганлар. О Прицак эса элақхонни Хоқондан кейинги ҳукмдор сифатида таърифлайди[6,С.23]. Ғайбулла Бабаёров элақ хон унвони Турк хоқонлиги даврида вилоят ҳукмдори бўлганлигини сўнг, Уйғур хоқонлигида ҳам Қорахонийлар даврида ҳам сақланиб қолганлигини ёзади[1,С.300-323].

Елақ хон унвони Қорахонийлар даврида хондан кейинги ўринда турувчи вилоят ҳукмдори бўлган. Кейичалик элақхон тахтга чиққанда олий унвон билан бирга бу унвонни ҳам ўзида сақлаб қолган.

Агар вилоятларда шахзодалар ҳукмдор бўлса уларни “тегин” ибораси ишлатилган. Тегин сўзининг маъноси ўзи аслида қул дегани. Шахзодалар отасини ҳузурида ҳурмат қилиб ўзини камситиб “қулингиз фалон қилди” деб қулингиз ўрнида тегинни ишлатар эди. Бу сўз уларга от бўлиб қоди. Бошқа қуллардан ажратиш учун бу соънинг ёнига яна бир нарсა қўшиб ишатилади. арслон тегин, тоғрил тегин, бўри тегин ва ҳақозалар[17,С.391-392].

Хоқон уруғига мансуб бўлмаган вилоят ҳукмдорлари “таркан” деб аталиб у “итоат этувчи” деган манони англатади[17,С.413].

Хоқон баъзи вилоят ҳукмдорларини лавозимга тайинлаётган вақтда унга ҳокимият рамзи маъносида от совға қилган[16,С.112]. Вилоятдаги барча отлар энди унга тегишли бўлиб ҳукмдор қақирғи билан белгиланган миқдорда от билан тامينлаган.Шунинг учун ҳам уни “Елбоши” сўзи билан мурожаат қилишган. Эл сўзининг яна бир маъноси от бўлиб элбоши вилоятдаги барча отлар эгаси – отбоқари маносини англатади. Бу ибора ҳозирги кунда ҳам қозоқларда сақланиб қолган.

Шунингдек кичик вилоятлар ҳукмдорига нисбатан бошқа иборалар ҳам ишлатилади. Кичик аҳоли яшайдиган ҳудудлар ҳукмдори “бек[17,С.169]” дейилган. Ундан ташқари бекач ёки бекач арслон қаби номлар билан ҳам аталган.

Қабила бошлиқлари ёки қишлоқ оқсоқоллари Девонда турли номлар билан аталганини кўришимиз мумкин. Будун башғон – жамоа улуғи, қишлоқ оқсоқоли[17,С.410]. Туркий халқларда будун халқ деган маънони англатади[15,С.598]. Ундан ташқари қишлоқ оқсоқоли Чубан деб аталади[18,С.382]. Шунингдек давлат таркибига кирган қабила бошлиқлари, оқсоқоллари ҳам ўз номлари билан аталган. Туркманларда уруғ бошлиғи ёки қабила оқсоқоли Кок йўқ деб аталади[19,С.146]. Қарлуқларда жамоа каттаси эса соғун деб аталади[17,С.382]. Сўгун сўзидан табиблар каттаси – отасоғун келиб чиқади. Машҳур уйғур олими Алихонтўра Соғуний исми ҳам шундан келиб чиққандир. “Еркин” сўзи – сув маъносини беради. Шундан келиб чиқиб қарлуқ раҳбарларини “қул эркин”[17,С.132] деб ҳам юритилган. Яъни сув қаби ақли лиммо-лим тўлган, сувдек тоза кўнгил демақдир. Қарлуқларнинг катталаридан бири яна “чуғлан” деб ҳам аталган[17,С.415].

Девонда қабила улуғи ёки бошлиғини “атлиғ[17,С.107]” номи билан аталишини кўришимиз мумкин. “Тузун” – қишлоқ кексалари ва сув тақсимловчи мироби бўлган[17,С.380].

Маҳмуд Қошғарийнинг “Девони луғатит турк” асарида келтирилган айрим лавозимларни тўхталиб ўтамиз.

Маҳмуд Қошғарий девонда “уғир” деб даргоҳга нисбатан айтган. Халқ ўз муаммоларини даргоҳга келиб ҳал этган. “Бак уғринда менинг ишим этилди” - бек даргоҳида менинг ишим ҳал қилинди – деб ёзилган девонда

Уша даврда давлат бошқаруви адолатни таъминлашга қаратилган. Чунки даргоҳда ҳукмдор уруғидан ташқари халқдан чиққан амалдор ҳам бўлиб, уларнинг ваколати Хоқон уруғидагилар билан тенг бўлган. Халқ орасидан чиққан Хоқондан кейинги иккинчи даражада турувчи амалдор – “яфғу”[17,С.39], учинчи даражадаги амалдор эса “туксин”[17,С.410] дейилган. Хоқондан кейин ўринларда турувчи оддий халқдан чиқиб вазир бўлган амалдор

“югруш” деб аталганини кўришимиз мумкин[17,С.47-48]. Уша даврда Хоқон вазирга от, табл, туғ, бериш орқали уни вазир этин тайинланганини билдирган. Шунингдек унга албатта вазирлик муҳри ҳам берилган[21,С.42]. Ундан ташқари “ағичи”[17,С.116] – ипак кийимни сақловчи хазинабон, “имға”[17,С.148] – молларни сақловчи ва уларни йиғувчи амалдор, “бируқ” [17,С.359] – шоҳ олдида катталарни ўз жойиг отказувчи киши, “ўрдабоши”[17,С.145] – шоҳлар хизматидаги кишилар, “ятғак”[19,С.49] – хоннинг кўрғони ва унинг нарсаларини кўриқловчи одам каби амалдорлар мавжуд бўлган. Хоқон бирор бир масалани ҳал қилиш учун атрофдаги барча амалдорлар чақириладиган йиғини – “тартиғ” дейилган[17,С.429]. Гоҳида оғир жиноят қилганларни халқ олдида ошкорона жазолашлар бўлиб турган. Бундай жазолаш намунали жазолаш бўлиб – “қизғут” дейилган[17,С.421]. Бундан кўзланган мақсад эса халқга шундай қонунбузарлар қандай жазоланишини намоён этишдир.

Қорахонийлар кўплаб давлатлар билан элчилик алоқаларни йўлга қўйган. Табиийки, бунда албатта элчилик каби ташқи алоқалар билан шуғулланадиган амалдорга талаб бўлган. Маҳмуд Қошғарийнинг девонида эса бу ҳақида айрим маълумотларни кўришимиз мумкин. Хоқон ҳузурида мактубларни турк хати билан ёзувчи махсус амалдор бўлиб у – “алимға” деб аталган билимли юксак салоҳиятга эга одам бўлган[17,С.161]. У ёзган мактубга “туғрағ”[17,С.430] – муҳр босилган. Мактубни бошқа давлатга ёки вилоятга олиб борадиган элчи, ёки хабарчи – “арқиш”[17,С.123] деб аталган. Хоқон мактуби манзилиги тез етиб бориши учун элчига махсус ёрлиқ, ишончнома яъни махсус от – “ялафар”[19,С.54] берган. Ҳукмдорнинг махсус оти билан чиққан элчи маълум вақтдан сўнг ўз отини “чуфға” деб аталадиган махсус жойларда бошқа отга алаштириб олиши мумкин[17,С.400].

4. Хулосалар:

Асарда келтирилган маълумотлар асосида Қорахонийлар далатида олий ҳумдор ўзига Қорахон унвони билан бирга “арслонхон” “буғрахон” “тавғачхон” каби унвонларни ҳам қабул қилган. Вилоят ҳумкдорлари элақхон тахтга чиққанидан сўнг ҳам ушбу унвонни ўзида сақлаб қолган.

Маҳмуд Қошғарий ушбу девони Қорахонийлар даврига оид давлат бошқаруви, унвонлар, амалдорлар ҳақида қисқа бўлса ҳам маълумотлар берилган. Бу маълумотларни бошқа манбалар билан таққосланиб Қорахонийлар давлати бошқарувида оид тарихини ёритишда муҳимдир. Бу эса асар қорахонийлар давлат бошқарувини ўрганишда қанчалик аҳамиятли эканлигини очиб беради.

Иқтибослар/ Сноски/References:

- [1] Gaybullah Babayar. Karahanlı Hakanlığı Sikkelerinde Görülen Bazı Eski Türkçe Ünvanlarve Onların Menşei Üzerine //Актуальные вопросы истории Кыргызского народа:прошлое, настоящее и будущее// Сборник статей в честь 70 летия кыргызского историка и востоковеда Мокеева Анварбека Мокеевича. Бишкек 2019 г. (Gaybullah Babayar. On Some Old Turkish Titles Seen on Karahanlı Hakanlığı Coins and Their Origin // TOPICAL ISSUES IN THE HISTORY OF THE KYRGYZ PEOPLE: PAST, PRESENT AND FUTURE // Collection of articles in honor of the 70th anniversary of the Kyrgyz historian and orientalist Mokeev Anvarbek Mokeevich. Bishkek 2019.)
- [2] Genç R. Karahanlı Devlet Teşkilatı. – Ankara, 2002 y. (Genç R. Karahanli State Organization. – Ankara, 2002.)
- [3] Hudud al-alam. V Minorsy tarjiması.CanbrideAngliya 1982. (Hudud al-alam.V Minorsy translation. –Canbride England, 1982.)
- [4] İsa Özkan. Abdülkerim Satuk Buğrahandestani. // Yayınları, // Gazientepa [Türkiye] 2013. (İsa Özkan. Abdülkerim Satuk Buğrahan is the epic. // Publications // Gazientep to [Turkey] 2013.)
- [5] Ogel B. Turk Kulturunun Gelişme Çağları, II, İstanbul Turkiya, 1971. (Ogel B. Development Age of Turkish Culture, II, Istanbul Turkiya, 1971)

- [6] Pritsak Omeljan. Dei Karachaniden (miteinergenealogischenTabel) – Der islom, 1953, №31. Heft 1
- [7] Togan İ., Kara G., Baysal C. Çinkaynaklarında Türkler. Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-shu). - Ankara, 2006. (Togan İ., Kara G., Baysal C. Turks in Chinese sources. Ancient T'ang History (Chiu T'ang-shu). - Ankara, 2006.)
- [8] Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. –Тошкент, 2001. (Azamat Ziyο. History of Uzbek statehood. –Tashkent, 2001)
- [9] Асқаров А. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи. –Тошкент: Университет, 2007 й. (Askarov A. Ethnogenesis and ethnic history of the Uzbek people. Tashkent: University, 2007.)
- [10] Б.Д.Кочнев. Нумизматическая история караханидского каганата (991 – 1209 гг.) Часть II М. 2006. (B.D. Kochnev. Numismatic history of the Karakhanid Kaganate (991 - 1209) Part II M. 2006.)
- [11] Бўрибой Ахмедов. Ўзбекистоннинг атоқли тарихшунос олимлари. Тошкент, 2003-йил. (Boriboy Akhmedov. Well-known historians of Uzbekistan. Tashkent, 2003.)
- [12] В.В. Бартольд. Сочинения. Том II, часть 2 – Москва.1964 г (V.V. Barthold. Compositions b. Volume II, part 2 - Moscow. 1964)
- [13] В.В. Бартольд. Сочиненияб. Том V – Москва.1968 г. (V.V. Barthold. Compositions b. Volume V, - Moscow. 1968)
- [14] В.В. Радлов. Опыт словаря тюрских наречий. Том 2, часть 1. Санкт-Петербург, Россия. 1893 г. (V.V. Radlov.The experience of the dictionary of Turkic dialects. Volume 2, part 1. St. Petersburg, Russia. 1893.)
- [15] Киселев С. В. Древняя история Южной Сибири. М. 1951. (Kiselev S.V. Ancient history of Southern Siberia.M. 1951.)
- [16] Махмудал-Кашгарй. ДиванЛугатат-Турк. Алматы, Казахстан. 2005 гMahmud al-ashgary. Divan Lugat at-Turk. Almaty, Kazakhstan. 2005)
- [17] Махмуд Қошғарий. Девону луғатит турк. – Тошкент 1960 й I том. (Mahmoud Kashgari. Devanilugati Turk. - Volume I Toshkent 1960)
- [18] Махмуд Қошғарий. Девони луғатит турк. – Тошкент 1963 й. 2 том Mahmoud Kashgari. Devani lugati turk. - Volume II Toshkent 1963)
- [19] Махмуд Қошғарий. Девону луғатит турк. – Тошкент 1963 й. 3 том. Mahmoud Kashgari. Devani lugati turk. - Volume III Toshkent 1963)
- [20] О. Караев. История Караханидского каганата. Фрунзе, Кыргызстан. 1983 г. (O. Karaev. History of the Karakhanid Kaganate. Frunze, Kyrgyzstan. 1983)
- [21] Ҳ.М.Мамадалиев. IX – XIII асрларда Ўзбекистон ҳудудида мавжуд бўлган давлатлар девонлари фаолиятига доир айрим мулоҳазалар. // «Ўзбек давлатчилик тизимида даргоҳ ва девонлар» илмий-амалий конференция //. –Тошкент, 2018 (H.M.Mamadaliev. Some comments on the activities of the states' offices in the territory of Uzbekistan in the IX-XIII centuries. // Scientific-practical conference "Dargah and devons in the Uzbek state system" // Tashkent. 2018
- [22] Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. –Тошкент, 2001. (Shoniyozov K. The process of formation of the Uzbek people. – Tashkent, 2001)

ЎТМИШГА НАЗАР ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ LOOK TO THE PAST

Sadoqat Baxtiyorovna Xo'jayorova,
Samarqand Veterinariya meditsinasi
Instituti akademik litseyi
Tarix fani o'qituvchisi

XVIII-XIX ASRLARDAGI ROSSIYA IMPERIYASI VA QO'QON XONLIGI DIPLOMATIC ALOQALARINING TARIXSHUNOSLIKDA YORITILISHI

For citation: Sadokat B.Khodjayorova, HISTORICAL SURVEY OF DIPLOMATIC RELATIONS OF THE RUSSIAN EMPIRE AND THE KOKAND KHANATE IN THE XVIII-XIX CENTURIES. 2020, vol. 8, issue 3, pp.98-103

<http://dx.doi.org/10.26739/2181-9599-2020-8-12>

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Rossiya imperiyasining Markaziy Osiyoxonliklari bilan ilk savdo aloqalarining o'rnatishi va shu asosda Markaziy Osiyo xonliklari ichki siyosatiga aralasha boshlashi haqida so'z yuritiladi. Bizga ma'lumki, Rossiya imperiyasi o'z hududida ichki tartibni o'rnatish bilan bir qatorda sharqiy va janubiy hududlarga qarab ekspansiyasini kuchaytirdi. O'zaro nizolar hamda ichki ziddiyatlar qurshovida qolib ketgan va shu asosda qoloqlikka yuz tutgan Markaziy Osiyo xonliklari Rossiya imperiyasining bosimiga dosh berolmadi. Qolaversa, Buyuk Britaniyaning O'rta Osiyo hududiga suqulib kirishiga harakat qilishi Rossiya imperiyasining tajovuzini kuchaytirib yubordi. Rossiya imperiyasining rejalarida dastlab xonliklardan Qo'qon xonligini zabt etish maqsadi mavjud edi. Chunki davlat hududi tabiiy xom ashyoga boy edi. Shu kabi masalalarning qisqacha tarixshunosligi ushbu tadqiqot ishida atroflicha yoritib berildi.

Kalitso'zlar: Imperiya, kapitalistik taraqqiyot, xonlik, O'rta Osiyo, elchilik, diplomatiya, missiya.

Садокат Бахтиёровна Ходжаёрова,
Учитель истории академического лицея

Самаркандского ветеринарно-медицинского института

ИСТОРИЧЕСКИЙ ОБЗОР ДИПЛОМАТИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ И КОКАНДСКОГО ХАНСТВА В XVIII-XIX ВЕКАХ

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается установление первых торговых отношений Российской империи со среднеазиатскими ханствами, и на этой основе началось вмешательство во внутреннюю политику среднеазиатских ханств. Мы знаем, что Российская империя, помимо установления внутреннего порядка на своей территории, усилила свою экспансию на восток и юг. Окруженные внутренними раздорами и распрями, отсталые среднеазиатские ханства не выдержали давления Российской империи. Кроме того, попытки

Великобритании проникнуть в Среднюю Азию усилили агрессию Российской империи. Планы Российской империи изначально заключались в отвоевании Кокандского ханства у ханств. Потому что территория государства была богата природным сырьем. Краткая историография подобных вопросов была разработана в этом исследовании.

Ключевые слова: империя, капиталистическое развитие, ханство, Средняя Азия, посольство, дипломатия, миссия.

Sadokat B. Khodjayorova,
Academic Lyceum History Teacher
Samarkand Veterinary Medical Institute

HISTORICAL SURVEY OF DIPLOMATIC RELATIONS OF THE RUSSIAN EMPIRE AND THE KOKAND KHANATE IN THE XVIII-XIX CENTURIES

ABSTRACT

This article examines the establishment of the first trade relations of the Russian Empire with the Central Asian khanates, and on this basis, intervention in the internal politics of the Central Asian khanates began. We know that the Russian Empire, in addition to establishing internal order on its territory, intensified its expansion to the east and south. Surrounded by internal strife and strife, the backward Central Asian khanates could not withstand the pressure of the Russian Empire. In addition, Britain's attempts to penetrate Central Asia intensified the aggression of the Russian Empire. The plans of the Russian Empire were initially to conquer the Kokand Khanate from the khanates. Because the territory of the state was rich in natural raw materials. A brief historiography of similar issues has been developed in this study.

Index Terms: empire, capitalist development, khanate, Central Asia, embassy, diplomacy, mission.

1. Dolzarbligi:

Kishilik jamiyati o'tgan yillar davomida birqancha taraqqiyot bosqichlarini o'zboshidan o'tkazdi. XVI asrga kelib navbatdagi tarixiy davr ya'ni, kapitalistik munosabatlarning qaror topishi jamiyatdagi tub o'zgarishlarni boshlab berdi. Ishlab chiqarish munosabatlarinig keskin ortishi xom – ashyo va arzon ishchi kuchiga hamda tovarlar sotiladigan bozorlarga ehtiyojni oshirib yubordi. Bu esa o'z navbatida bosqinchilik, talonchilik urushlarini keltirib chiqardi. Iqtisodiy jihatdan kuchayib ketgan davlatlar iqtisodi zaif davlatlarni harbiy yoki iqtisodiy yo'l bilan o'zlariga qaram qila boshladi. Xuddi shu davrda boshqa mustamlakachi davlatlarga nisbatan qoloq bo'lsada, lekin Markaziy Osiyo xonliklariga nisbatan harbiy va iqtisodiy jihatdan kuchli bo'lgan Rossiya bizning hududimizga o'z e'tiborini qarata boshladi. Dastlab Sibir hududlarini egallagan Rossiya Markaziy Osiyo davlatlari bilan ehtiyotkorona munosabatda bo'lib, faqat savdo aloqalari orqali munosabatlar o'rnatishga harakat qilgan bo'lsa, XVIII asr boshlariga kelib uning bizning hududlarimizga bo'lgan munosabati tenglik asosidagi hamkorlikdan chiqib keta boshladi. Butun XVIII asr davomida olib borilgan diplomatic aloqalar, elchilik missiyalari faqat iqtisodiy ahamiyat kasb etgan bo'lsada, lekin uning asl mohiyati xonliklarga, jumladan, Qo'qon xonligiga ham sir emasdi. Rossiya to'qimachilik sanoatining gurkirab rivojlanishi oqibatida paxta xom ashyosiga bo'lgan talabni oshirib yubordi. Qozoq juzlarining Rossiya imperiyasi tarkibiga qo'shilishi natijasida bevosita imperiya bilan chegaradosh bo'lib qolgan Qo'qon xonligi esa bu mahsulotga boy edi. Dastlab paxtadan boj olishni bekor qilgan Imperiya hukumati asta sekinlik bilan xonlik hududini harbiy jihatdan zabt etishga tayyorgarlik ko'ra boshladi. Keyingi davr tarixi ham Qo'qon xonligi Rossiya imperiyasi uchun strategic ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatib berdi. Rossiya imperiyasi Buxoro hududlarini asosiy savdo bozori deb bilgan bo'lsa, Turkiston general gubernatorligi Qo'qon xonligi bozorlarinin Buxoro bozorlaridan keying o'rinda turuvchi bozorlar deb bilishar edi [1]. Rossiya imperiyasi tomonidan birinchi zarbani Qo'qon xonligiga berilishi yoxud uning Buxoro

amirligi va Xiva xonligi kabi yarim mustaqil holatda saqlanib qolinmasdan balki, butunlay tugatilganligi ham xonlikning startegik ahamiyatga ega degan fikrimiz tasdig'idir.

2. Metodlar:

Tadqiqot umumqabul qilingan tarixiy metodlar, tarixiylik, xolislik, ketma-ketlik va qiyosiy mantiqiy tahlil tamoyillari asosida amalga oshirilgan.

3. Tadqiqot natijalari:

Sobiq tuzum davrida Rosssiya imperiyasi va Markaziy Osiyo xonliklari munosabatiga doir holatlar markaz manfaatlaridan kelib chiqqan holda bir taraflama talqin etib kelinganligi sir emas. Tarixshunoslikda bu jarayon "Xonliklarning Rossiya imperiyasi tomonidan qo'shib olinishi", "Feodal zulm ostidagi xalqlarning ozod etilishi" deb tarixiy haqiqat buzilib, soxtalashtirilib ko'rsatildi. Rus tarixchilarining bunday fikrlariga bo'lgan e'tirozlarning ta'qib ostiga olinishi fanda bir yoqlamalikni keltirib chiqardi. Rus sharqshunos olimi N.A.Xalfinning bu boradagi fikrlariga taniqli o'zbek olimi H. Ziyoyev o'z munosabatini qo'yidagicha bildiradi. "N.A.Xalfinning fikr va mulohazalaridan Rus davlatining harbiy yurishlari va hukmronligi o'lka uchun "tarixiy zaruriyat" bo'lib chiqadi. Bo'nday uydirma gapga mutlaqo qo'shib bo'lmaydi"[2]. Tarixchilarimizning Markaziy Osiyo xonliklarining "qo'shib olinmasdan", balki zabt etiganligiga doir ma'lumotlar o'tgan asrning 80- yillaridan boshlab paydo bo'la boshladi. Xuddi shu masala H.N.Bobobekovning "O'rta Osiyo Rossiyaga qo'shib olinganmi" va "O'rta Osiyo Rossiya tomonidan bosib olinganmi" nomli ikkita maqolasida o'z ifodasini topib, tarixiy haqiqatni anglash uchun zamin yaratdi [3]. Mazkur haqiqatni ochiq oshkor etishga jazm qilgan tarixchilarimizning asarlariga qo'yilgan ta'qiqlar milliy mustaqillikka erishishimiz munosabati bilan olib tashlana boshlandi. Olim G'.A.Ahmadjonov o'zining "Rossiya imperiyasi Markaziy Osiyoda" nomli monografiyasida Rossiya imperiyasi bosqini davri tarixini xolisona yoritib berishga harakat qilib, jarayonga quyidagicha izoh beradi. "Endilikda bu sohada yuzaga kelgan "chipta yamoq" o'rni haqqoniy tadqiqotlar, ilmiy izlanishlar, publitsistik maqolalar bilan to'lmoqda. Jumladan, vaqtli matbuotda Rossiya bosqinchiligi davriga xolis baho berish yuzasidan B.Ahmedov, H.Ziyoyev, D.Alimova, N.Abdurahimova, H.Sodiqov kabi ko'plab olimlar ushbu masalaning turli qirralarini yangicha tahlil etib, shu paytgacha zulmat qo'ynida qolib ketayotgan tarixiy faktlarga oydinlik kiritdilar" [4].

Markaziy Osiyodagi XVIII asr boshlarida tashkil topgan yangi va yosh davlat Qo'qon xonligi hudud va aholi soni jihatidan O'rta Osiyo xonliklari ichida eng yirigi edi. Mazkur davlat hudud jihatidan ,aholi nufuzi jihatidan Buxoro amirligi va Xiva xonligidan ustun turgan.XIX asrning ikkinchi yarmida Qo'qon xonligi sharqda Sharqiy Turkiston,G'arbda Buxoro amirligi va Xiva xonligi bilan chegaradosh bo'lib,janubda Qorategin, Kulob, Darvoz, Shug'on kabi tog'li hududlarni o'z ichiga olgan.Rossiya va Qo'qon xonligi o'rtasida Mirzachul va Muyunqul chullari yastanib yotgan [5]. Aholisi tarkibi qolgan xonliklar singari nihoyatda qurama bo'lsada etnik mojarolarga moyillik har ikkala davlatga nisbatan kuchli edi. Shu sababdan ham davlatning ichki ahvoli barqaror holatda bo'lmagan. Qo'qon xonligining tashkil topishi bilan bog'liq jarayonlar to'g'risida ham tarixshunoslikda o'ziga xos fikrlar mavjud. Ko'pchilik tarixchilar xonlikning tashkil topish jarayonini Buxoro amirligidagi ichki va tashqi nizolarning mavjudligi natijasida xonlik hududiga bostirib kirgan kuchmanchi qabilalardan himoyalaniish vositasida yuzaga kelgan jarayon deb hisoblashadi. Haqiqatdan ham davlat tashkil topayotgan davrda Buxoro amirligi o'z hududiy yaxlitligini saqlab qolish maqsadida Balx bilan urush olib borar va bo'ndan foydalangan Jung'or qabilalari mamlakat hududini talon taroj qilmoqda edilar. Vujudga kelgan yangi davlat dastlab Farg'ona vodiysi bilan chegaralangan. Tarixchi Ibrat hududning qadim tarixga ega ekanligini isbotlash maqsadida " Farg'ona Iskandari Rumiy, Qubod va Afrosiyobdan qolg'on" deb ma'lumot beradi [6]. Davlat tashkil topishi bilan aholi soni va etnik tarkibi ham kengayib borgan. Farg'ona o'lkashunoslik muzeyi tarix bo'limi xodimi O'.B.Hoshimov o'zining "Farg'ona XVIII asrda" nomli ilmiy maqolasida davlat aholisining etnik tarkibi, hududi, xalqaro aloqalari haqida batafsil ma'lumot berib o'tadi [7].

Tarixchi olimlar Qo'qon xonligi tarixini yorituvchi manbalarni shartli ravishda uch guruhga bo'lishadi. Bular qo'yidagilar: 1.XIX asr 30-50 yillaridan to XX asr boshlarigacha bo'lgan davr

manbalari. 2. Sovet davri manbalari. 3. Mustaqillik davri manbalari. Shulardan birinchi davr manbalari F. Nazarov, V.V.Vel'yaminov-Zernov, M.N. Galkin. A. Maksheev, N.I. Potanin, A. Nurekin kabi sayyoh va tadqiqotchilarning asarlaridan iborat [8]. Ushbu sayyohlarning asarlari mintaqa hududi bo'yicha geografik, tarixiy, biologik, zoologik, siyosiy ma'lumotlar tuplashdan iborat bo'lgan. Qo'qon xonligi va Rossiya imperiyasi o'rtasidagi diplomatik aloqalarning boshlanishi Olimxon nomi bilan bog'lanadi. Bu uning Rossiyaga boradigan savdo yullari va hududlarning egallanishi bilan bog'liq edi. Lekin uning Rossiyaga elchilik missiyasini junatganligi to'g'risidagi ma'lumotlar saqlanmagan. Birinchi elchilikni Rossiyaga keyingi hukmdor Umarxon junatadi. Uning elchilik missiyasining maqsadi savdo aloqalarida erkinlikni kuchaytirish bo'lganligi aytiladi. Elchilikka javob sifatida Qo'qon xonligiga F.Nazarov yuborilgan. U 1813-1814 yillarda Qo'qon xonligida buladi [9]. F. Nazarovning Qo'qon xonligi tarixi, ijtimoiy- iqtisodiy, madaniy hayoti bo'yicha bergan ma'lumotlari Qo'qon tarixini o'rganish uchun muhim manbalardan biri hisoblanadi. Qo'qon xonligidagi siyosiy jarayonlarga ruhoniylarning ta'siri kuchi Buxoro amirligi va Xiva Xonligiga nisbatan kuchli edi. Ruhoniylar hattoki xonni ham ko'pgina masalalarda o'z yo'rig'iga yurgizishga muvaffaq bo'lar edi. Bu holatni F. Nazarov alohida ta'kidlab o'tadi [9]. Xonlikdagi islomiy qotib qolgan mafkuraning mavjudligi albatta boshqa dinga e'tiqod qiluvchi davlatlar bilan aloqalariga ham salbiy ta'sir ko'rsatishi tabiiydir.

1822 yilda Amir Umarxonning vafot etishi munosabati bilan taxtga yosh valiahd Ma'dalixon chiqadi. U otasi davrida siyosiy hokimiyatga o'z ta'sirini o'tkazishga harakat qilgan ko'plab amaldorlarni ta'qib ostiga oladi yoki siyosiy hokimiyatdan chetlatadi. Ma'dalixon davri Qo'qon xonligi tashqi aloqalari har qachongidan ko'ra kuchaygan davr deb hisoblashimiz mumkin. Uning topshirig'iga ko'ra Soatbek Sultonbekov 1825 yilda elchi qilib Sibirga junatilgan. Elchilik missiyasining faoliyatini tahlil etar ekanmiz, uning shu vaqtgacha bo'lgan Qo'qon-Rossiya elchilik munosabatlaridan tubdan farq qilishini guvohi bo'lamiz. Shu vaqtgacha bo'lgan elchilik aloqalarida asosiy masala savdo-iqtisodiy masalalar bo'lgan bo'lsa, Soatbek Sultonbekov elchiligida asosiy masala hududiy nizolarni bartaraf etish va Rossiya imperiyasining Xonlik ichki ishlariga aralashishiga e'tirozdan iborat edi. Rossiya imperiyasi tarkibiga XVIII asrda kirgan va 1822 yildan boshlab o'z mustaqilligidan batamom ajralgan qozoq juzlari hududi. Rossiya tomonidan tuliq egallanib, imperiya boshqaruviga moslashtirilayotgan bir paytdagi Rossiya-Qo'qon elchilik aloqalarini olim H.Ziyoyev xolisona yoritib bergan [10]. Rossiya imperiyasi bu hududlarda 46 ta katta va 96 kichik harbiy istehkomlar qurib mustahkam o'rnatib oladi [11].

Mazkur davrda Qo'qon- Rossiya munosabatlarining ijobiy rivojlanishiga rus ma'murlarining Irtish daryosi sohillaridagi Qo'qon xonligi manfaatlariga zid bo'lgan hatti harakatlari sabab bo'lgan. Rossiya imperiyasi ta'sir doirasiga o'tib ketga qozoq juzlarining milliy ozodlik harakatlariga Qo'qon xonligi tomonidan Toshkent qo'shbegisining aralashuvi esa vaziyatni yanada chigallashtirar edi. Qo'qon xonligi o'zining iqtisodiy va harbiy holatini hisobga olgan holda muammoni imkon darajasida diplomatik yo'l bilan bartaraf etishga harakat qilgan bo'lsa, O'zining xonliklarga nisbatan harbiy qo'drati katta ekanligini, qolaversa har bir xonlikda o'ziga tarafdor guruhlarini shakllantirib olganligidan g'ururlangan Rossiya imperiyasi muammoni o'z foydasiga hal qilishga harakat qilar edi. Shu boisdan ham Qo'qon xonligining 1828 yilda junatgan ikkinchi elchiligi ham natijasiz tugaydi. Rossiya qozoq juzlari masalasidagi o'z fikrini o'zgartirmaydi. Bu holat Qo'qon va Rossiya imperiyasi o'rtasida Qozog'iston hududidagi dastlabki kichik – kichik tuqnashuvlarning kelib chiqishiga sabab bo'ladi [11]. Bu urushlar natijasida Rossiya Qo'qon xonligining harbiy holatini yana bir bor aniqlab olib, unga nisbatan bosimni kuchaytiradi.

Qo'qon xonligi bu vaqtda Xitoy sin imperiyasi bilan ham siyosiy nizoga uchraydi. Sharqiy Turkiston mintaqasida uzining siyosiy nufuzini oshirishga harakat qilgan Qo'qon xonligi ushbu masalada Rossiya imperiyasi madadiga tayanishni reja qilganligi ehtimoldan xoli emas, albatta. Qolaversa Ma'dalixonning mamlakat ruhoniylari bilan jiddiy nizoga borib qolishi va ruhoniylarning Buxoro amirligidan yordam surashi Qo'qonning siyosiy inqirozini yanada chuqurlashtirdi. Sharqda Xitoy, G'arbda Buxoro amirligi, simolda Rossiya bilan nizoga borib qolgan Qo'qon xonligi ilojisiz holatda Rossiya imperiyasining talablariga bosh egishga majbur

bo'ldi. Xonlikning og'ir ahvolidan foydalangan davlatlar, birinchi navbatda Rossiya imperiyasi o'zining talablari sonini oshira boshladi.

Rossiya imperiyasining jahon siyosat maydonidagi yirik mag'lubiyatlaridan biri sanaladigan Qrim urushidagi halokati imperiyaning Markaziy Osiyo hududlariga kirib kelishini kuchaytirdi. Bu davrda Qo'qon taxtini egallab turgan Xudoyorxon ham Rossiya imperiyasi bilan aloqalarni davom ettirdi. Lekin shuni alohida ta'kidlash joizki, Rossiya imperiyasining munosabati xonlikka nisbatan bepisandlikdan iborat bo'ldi. Raim qal'asiga doir munosabatlar buning yorqin dalilidir. Oqibatda Imperiya Markaziy Osiyo xonliklariga nisbatan harbiy kompaniyani boshladi. Zarba birinchi navbatda Qo'qon xonligiga qaratildi. Qo'qon xonligiga qarashli strategik hududlar egallab olingach, 1868 yilda imperiya o'z manfaatlaridan kelib chiqqan holda Qo'qon bilan muvaqqat sulh tuzib, bosqinchilik rejalarining navbatdagi bosqichini boshladi. Hokimiyat amaldorlarining o'z mansabini su'iste'mol qilishi, jabr-zulmning kuchayishi natijasida 1875 yilda kelib chiqqan qo'zg'olon vaqtida hukmdor Xudoyorxon rusparast ekanligini ko'rsatib ular tomonga qochib o'tdi. Qo'qon xonligining ko'zga ko'ringan tarixchilaridan bo'lgan Muhammad Aziz Marg'iloniy o'zining "Tarixi Aziziy" nomli asarida jarayonni batafsil yoritib beradi [14]. 1868 yilgi vaqtinchalik shartnomaga muvofiq Qo'qon xonligi uzining bir qator hududlaridan ajralish bilan bir qatorda ichki siyosatda ma'lum cheklovlarga, ayniqsa savdo masalasida katta yo'qotishlarga uchradi. Masalan: XIX asr yrtalariga kelgach, Россия империяси тожовузининг ортиши ва Қуқон хонлиги билан 1868 йилда тузилган шартномага мувофиқ хонлик аҳолиси таркиби янада кенгайди. Доимий яшаш ёки савдо масалалари бўйича келиб кетувчилар сони ошади. Рус, яхудий ва христиан динига мансуб савдогарлар учун шароит бarcha шароитлар yaratilib shu bilan birgalikda chet ellik savdogarlarga katta imtiyozlar berildi [1].

Mana shu kabi imtiyozlarning yaratilishi mahalliy xalq iqtisodiy- ijtimoiy hayotning og'irlashuviga olib keldi. Mamlakatni qo'zg'olonlar qamrab ola boshladi. Qo'zg'olonlarni bostirish uchun Xudoyorxonning Rossiya imperiyasidan yordam surashi oxir oqibatda xonlikning butunlay tugatilishiga va uning o'rnida Turkiston general gubernatorligi tarkibiga kiruvchi Farg'ona viloyatining tuzilishiga olib keldi.

4. Xulosalar:

SHu o'rinda alohida ta'kidlab o'tish kerakki, kapitalistik munosabatlarning shiddat bilan rivojlanishi dunyoning har nuqtasida hududiy nizolarni keltirib chiqara boshladiki, bundan O'rta Osiyo davlatlari ham mustasno emas edi. Buxoro xonligining O'rta Osiyo azaldan Movarounnahr nomi ostida yagona davlat bo'lganligi va ularning barchasi Buxorodagi oliy hukmdorlar tomonidan idora etilganligi to'g'risidagi da'vosi Qo'qon hamda Xiva xonligi bilan muntazam urushlarni keltirib chiqarmoqda edi. Buxoro amirligi va Qo'qon xonligi o'rtasidagi Jizzax, Xujand, O'ratepa uchun va Buxoro amirligi hamda Xiva xonligi o'rtasidagi Marv, Chorjuy uchun bo'lgan da'vogarliklar xonliklar o'rtasidagi ixtiloflarni yanada kuchaytirmoqda edi. Buning ustiga qo'shni mamlakatlar o'z manfaatlaridan kelib chiqqan holda goh unisini goh boshqa davlatni qo'llab-quvvatlab o'rtadagi nizoga yog' purkash bilan band edi. O'zaro urushlar natijasida qishloq xo'jaligi, savdo va hunarmandchilik ortga ketib shundoq ham iqtisodiy nochorlikni yanada kuchaytirdi. Mashinalashgan ishlab chiqarishga, ilm-fanni taraqqiy ettirishga ehtiyoj mavjud bo'lsada, bunga e'tibor qaratilmadi. Oxir oqibatda xonliklar birin-ketin Rossiya imperiyasi tomonidan zabt etildi.

Иктибослар/Сноски/References

1. Набиев Р.Н. Из истории Кокандского Ханства. –Ташкент: Фан,1973. -387с. (Nabiev R.N. From the history of the Kokand Khanate. –Tashkent: Fan, 1973. -387s.)
2. Зиёев Х. Ўзбекистоннинг мустақиллик учун курашлари тарихи. –Тошкент: Шарқ, 2001. – Б.8. (Ziyoev X. History of Uzbekistan's struggle for independence. –Tashkent: Sharq, 2001. – P.8.)

3. Ishquvvatov V.T. Qo'qon-Rossiya diplomatic munosabatlari tarixshunosligi. –Toshkent, 2009. –B. 10. (Ishquvvatov V.T. Historiography of Kokand-Russian diplomatic relations. –Tashkent, 2009. –P. 10.)
4. Ahmadjonov G'.A. Rossiya imperiyasi Markaziy Osiyoda.–Toshkent, 2003. –B.9. (Ahmadjonov G'.A. The Russian Empire in Central Asia. –Tashkent, 2003. –P.9.)
5. Sodiqov H., Jurayev N. O'zbekistonning yangi tarixi. –Toshkent: Sharq, 2011. –B.59-60. (Sodikov H., Juraev N. New history of Uzbekistan. –Tashkent: Sharq, 2011. –P.59-60.)
6. Ishoqxon Ibrat. Tarixi Farg'ona. – Toshkent, Ma'naviyat. 2005. –B.2. (. Ishaqxon Ibrat. History of Fergana. - Tashkent, Manaviyat. 2005. –P.2.)
7. Hoshimov O'.B. Farg'ona o'lkashunosligi. – Farg'ona, 1996. –B.60-86. (Hoshimov O'.B. Fergana local lore. - Fergana, 1996. –P.60-86.)
8. Atadjanov Sh., Ilhomov Z., Ishquvvatov V., Allayeva N. O'zbek xonliklari tarixshunosligi. – Toshkent, 2011. –B. 26. (Atadjanov Sh., Ilhomov Z., Ishquvvatov V., Allayeva N. Historiography of Uzbek khanates. –Tashkent, 2011. –P. 26.)
9. Bobobekov H. Qo'qon tarixi. –Toshkent: Fan,1996. –B. 27. (Bobobekov H. History of Kokand. –Tashkent: Fan, 1996. –B. 27).
10. Ziyoyev H.Turkistonda Rossiya tojovuzi va hukmronligiga qarshi kurash. –Toshkent, Sharq.1998. –B.82,84. (Ziyoyev H. The struggle against Russian aggression and domination in Turkestan. –Tashkent, Sharq.1998. –P.82,84).
11. Sodiqov H., Jurayev N.. O'zbekiston tarixi. 1-kitob. –Toshkent: Sharq, 2011. –B.40. (Sodiqov H., Jurayev N. History of Uzbekistan. Book 1. –Tashkent: Sharq, 2011. –P.40).
12. Muhammad Aziz Marg'iloniy. Tarixi Aziziy. –Toshkent: Ma'naviyat, 1999. –B.20.(Muhammad Aziz Margilani. History Dear. –Tashkent: Manaviyat, 1999. –P.20).

ЎТМИШГА НАЗАР

ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ

LOOK TO THE PAST

№8 (2020)

Editorial staff of the journals of www.tadqiqot.uz
Tadqiqot LLC The city of Tashkent,
Amir Temur Street pr.1, House 2.
Web: <http://www.tadqiqot.uz/>; Email: info@tadqiqot.uz
Phone: (+998-94) 404-0000

Контакт редакций журналов. www.tadqiqot.uz
ООО Тадқиқот город Ташкент,
улица Амира Темура пр.1, дом-2.
Web: <http://www.tadqiqot.uz/>; Email: info@tadqiqot.uz
Тел: (+998-94) 404-0000